ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ВИЩА ШКОЛА

С. П. Бевзенко

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Допущено Міністерством народної освіти УРСР як навчальний посібник для студентів педінститутів спеціальності 02.19.00 «Українська мова і література»

КИЇВ
«ВИЩА ШКОЛА»
1991

ББК 81.2Ук—923
Б36

У навчальному посібнику висвітлено питання історіографії мовознавчої україністики, що охоплюють процес становлення і розвитку науки про українську мову від давніх часів до сучасності. Основну частину присвячено історії макрогалузей україністики, сучасній літературній мові, історії української мови.

Для студентів філологічних факультетів спеціальності «Українська мова і література». Може бути корисний викладачам вузів, аспірантам, вчителям загальноосвітніх шкіл і всім, хто цікавиться проблемами українського мовознавства.

В учебном пособии освещаются вопросы историографии языковедческой украинистики, охватывающие процесс становления и развития науки об украинском языке от древних времен до современности. Основная часть посвящена истории макроотраслей украинистики, современному литературному языку, истории украинского языка.

Для студентов филологических факультетов специальности «Украинский язык и литература». Может быть полезным преподавателям вузов, аспирантам, учителям общеобразовательных школ и всем, кто интересуется проблемами украинского языкознания.

Рецензенти: д-р філол. наук *В. В. Німчук* (Ін-т мовознавства АН УРСР); канд. філол. наук *Л. О. Кадомцева* (Київський університет)

Редакція літератури з філології і педагогіки
Редактор *Н. В. Леонова*

Б $\frac{4602000000-207}{М211(04)-91}$ 277—90

ISBN 5-11-001860-X

Передмова

Курс «Історія українського мовознавства» вивчають студенти-філологи, що спеціалізуються з українського мовознавства. Він покликаний завершувати їхню загальнометодологічну підготовку з обраного фаху. Пропонована книжка є першою спробою створення навчального посібника з цього курсу і має заповнити відчутну прогалину в навчальній літературі з історії українського мовознавства.

Українське мовознавство — багатогалузева наука не лише про українську мову та її розвиток. Українські мовознавці доклали чимало зусиль у справі дослідження загальнотеоретичних проблем мовознавчої науки (і досягли при цьому значних успіхів), вивчення багатьох інших мов, як слов'янських (насамперед російської), так і неслов'янських. Проте, зважаючи на невелику кількість годин, що можуть бути відведені на вивчення цього курсу, а також враховуючи ту обставину, що питання історії опрацювання загальнолінгвістичних проблем висвітлюються у першій частині курсу «Загальне мовознавство», який читається всім студентам-філологам, даний посібник обмежений працями, присвяченими вивченню лише української мови.

Пропонований посібник складається із «Вступу» й основної частини.

У вступній частині висвітлюються такі питання, як предмет, завдання і значення курсу, подається огляд найважливіших праць з історії і бібліографії українського мовознавства, робиться спроба його періодизації, а також подаються загальні попередні відомості про розвиток мовознавчих досліджень на Україні, починаючи від зародження мовознавства у східних слов'ян періоду Київської Русі, його розвитку у староукраїнський період і протягом XIX — початку XX ст. і кінчаючи сучасним станом мовознавчої науки.

Основу посібника становить частина «Основні розділи науки про українську мову та історія її вивчення», в якій викладається історія опрацювання українського мовознавства за основними проблемами і розділами науки про українську мову, що оформилися як окремі курси вузівського викладання: 1) сучасна українська літературна мова; 2) стилістика; 3) українська діалектологія; 4) історія української мови.

Такий виклад, вважаємо, буде тут найдоцільнішим, бо для студента-філолога, як нам видається, дуже важливо мати більш-менш повну, цілісну картину вивчення саме окремої галузі українського мовознавства, одержати якнайповнішу інформацію про її наукове опрацювання, а не хронологічний огляд праць з різних його галузей, хоч при такому розгляді фактичного матеріалу курсу час од часу будуть виникати неминучі повторення, а загальна картина розвитку українського мовознавства затінюватиметься переглядом історії окремих його галузей. Проте внесення до вступної частини значного за обсягом розділу «Основні етапи розвитку українського мовознавства», гадаємо, сприятиме до певної міри нейтралізації цих недоліків загального плану викладу основної частини.

При вивченні історії українського мовознавства основна увага звертається на висвітлення досягнень українського радянського мовознавства, бо тільки після Жовтневої революції воно остаточно оформилося як багатогалузева наука про українську мову, як окрема галузь слов'янського мовознавства, досягши при цьому найвизначніших успіхів.

ВСТУП

1. Предмет і завдання історії українського мовознавства

Мовознавство — одна з найстаріших галузей науки на Україні, яка має славні традиції, починаючи ще з кінця XVI — початку XVII ст. Однак, хоч українська мова була тією чи іншою мірою об'єктом наукового дослідження ще з самих початків зародження у нас мовознавчої науки, українське мовознавство як багатогалузева наука про українську мову і її розвиток остаточно оформилася лише в XX ст., зокрема в післяреволюційний період.

До революції український народ, перебуваючи у складі царської Росії і цісарської Австро-Угорщини, зазнаючи нестерпного соціального і національного гноблення, не міг вільно і всебічно розвивати ні своєї національної культури, ні одного із її основних знарядь — української літературної мови, ні науки про українську мову. І все ж, незважаючи на дуже несприятливі умови, українське мовознавство завдяки діяльності найвизначніших своїх діячів при братній допомозі передових представників російської мовознавчої науки досягло значних успіхів ще в дореволюційний період, хоч і не змогло всебічно розвинути всіх своїх галузей.

Українське мовознавство — це не лише багатогалузева наука про українську мову, воно займалося і займається також вивченням інших мов і дослідженням загальнотеоретичних проблем мовознавчої науки. Так, уже на світанку українського мовознавства, починаючи з XVI ст., українські вчені вивчали як церковнослов'янську (старослов'янську) мову, що була в ті часи знаряддям культури і науки, однією з літературних мов усіх східних і більшості південних слов'ян (пор., наприклад, «Кграматику словеньска языка» 1586 р., «Граматику словеньску...» Л. Зизанія 1596 р. і особливо граматику М. Смот-

рицького 1619 р. та «Лексикон словенороський» П. Беринди 1627 р.), так і грецьку (пор. «Граматику доброглаголиваго еллинословенскаго языка» 1591 р.) й латинську (пор. латино-слов'янський словник Є. Славинецького 1642 р. та ін.) мови, що були знаряддям середньовічної учености. В подальшому викладі під історією українського мовознавства ми будемо розуміти науку про розвиток досліджень української мови.

Оцінка того чи іншого явища історії українського мовознавства повинна виходити з принципу історизму — єдиного можливого методологічного принципу історії науки, згідно з яким кожне явище історії мовознавства має бути співвіднесене із сучасними уявленнями про те чи інше питання, адже без цього неможливо встановити місце тієї чи іншої мовознавчої праці в поступальному русі історії науки. Проте загальна оцінка її повинна даватися не з точки зору сучасного рівня знань, а залежно від того, що нового внесли її автори в науку порівняно із своїми попередниками і яке значення мала вона для свого часу.

2. Найважливіші праці з історії українського мовознавства

Історія українського мовознавства досліджена ще недостатньо, хоч і є ряд загальних оглядів його розвитку чи оглядів історії окремих його галузей.

Ще в дореволюційні часи було створено чимало важливих праць, в яких тією чи іншою мірою знайшли своє висвітлення питання історії українського мовознавства. Так, ще в кінці минулого століття вийшла друком важлива праця з історії української етнографії О. М. Пипіна (История русской этнографии. Т. 3: Этнография малорусская.— Спб., 1891), в якій вміщено чимало матеріалу і про українську мову, і про діячів української філології, зокрема мовознавців, а 1904 р. опублікована величезна за обсягом, але вже у багатьох відношеннях застаріла праця С. К. Булича «Очерк истории языкознания в России» (т. 1.— Спб., 1904), в якій знайшла досить повний виклад і історія старого українського мовознавства (до 1825 р.). Багато важливого матеріалу з історії української філології знаходимо також у відомій «Истории славянской филологии» Г. В. Ягича (Энциклопедия славян-

ской филологии. Т. 1 — Спб., 1910), в якій раз у раз натрапляємо на цілий ряд оригінальних характеристик (з влучними критичними зауваженнями) праць з українського мовознавства.

Дореволюційне мовознавство дало також низку праць, в яких висвітлювалися більшою чи меншою мірою докладно й окремі проблеми історії українського мовознавства. З цього погляду у багатьох відношеннях цікава праця В. Розова «Исследование языка южнорусских грамот XIV и первой половины XV в.» (Университетские известия.— К., 1913, кн. 10.— С. 1—43; кн. 12.— С. 45—90), в якій докладно розглядається одне з найцікавіших питань історії українського мовознавства середини XIX — початку XX ст., хоч і без належного позитивного розв'язання,— полеміка навколо гіпотези Погодіна — Соболевського; див. також: *Пыпин А. Н.* Спор между южанами и северянами о малорусском языке // Вестн. Европы.— 1886.— Кн. 4; *Крымский А. Е.* Филология и погодинская гипотеза // Киев. старина.— 1898.— Кн. 6, 9; 1899.— Кн. 1, 6, 9; окреме вид.: К., 1904 та ін. Огляд староукраїнського мовознавства див. у працях: *Харлампович К.* Западно-русские православные школы XVI—XVII вв.— Казань, 1898; *Засадкевич Н.* Мелетий Смотрицкий как филолог.— Одесса, 1883; *Студинський К.* «Адельфотес», граматика, видана у Львові в р. 1591. Студія літературно-наукова // ЗНТШ. Т. 7.— Львів, 1895 та ін. Українським граматикам першої половини XIX ст. присвячено такі цікаві розвідки: *Маковей О.* З історії нашої філології. Три галицькі пам'ятки: Могильницького, Лозинського і Левицького // ЗНТШ. Т. 51, 54.— Львів, 1904; *Возняк М.* Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.— Львів, 1911; загальний огляд української лексикографії див. у праці: *Грінченко Б.* Огляд української лексикографії // ЗНТШ.— Т. 66.— Львів, 1907 та ін.

Нагромадивши значний фактичний матеріал про розвиток українського мовознавства, дореволюційна наука так і не дала загального огляду його історії. Лише в післяреволюційний період було здійснено ряд загальних оглядів історії українського мовознавства, а також окремих його галузей.

Найповніше досліджена історія українського радянського мовознавства, про різні періоди якого створено три великі огляди: Дослідження з мовознавства в Украін-

ській РСР за сорок років (К.: Вид-во АН УРСР, 1957); Мовознавство на Україні за п'ятдесят років (К.: Наук. думка, 1967); Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977 (К.: Наук. думка, 1980).

У кожній з цих книг подається систематичний перегляд з відповідними критичними оцінками праць із різних галузей українського мовознавства, як тих, що присвячені вивченню української мови (цим працям, як правило, відводиться найбільше місце), так і тих, що присвячені вивченню інших мов та питанням теорії і методології мовознавства.

Щоб скласти повніше уявлення про ці праці-огляди, перегляньмо хоча б назви основних розділів книжки «Мовознавство на Україні за 50 років»: 1) Дослідження української мови; 2) Порівняльно-історичне і описове дослідження мов; 3) Теорія і методологія мовознавства. Перший розділ, присвячений оглядові наукового опрацювання української мови, складається з таких підрозділів: 1) З історії мовознавчої науки на Україні; 2) Дослідження фонетики і граматики української мови; 3) Основні аспекти дослідження лексики і фразеології української мови; 4) Півстоліття української радянської лексикографії; 5) Становлення і розвиток системи правопису; 6) Дослідження з історичної фонетики, граматики і лексикології; 7) Вивчення історії української літературної мови; 8) Дослідження в галузі стилістики; 9) Дослідження діалектів української мови за радянської доби; 10) Українська радянська ономастика.

Крім великих праць розвиткові українського радянського мовознавства присвячено цілий ряд коротших оглядів, з яких, мабуть, найкращим є розділ «Украинский язык» у колективній праці «Советское языкознание за 50 лет» (М.: Наука, 1967); пор. також статті «Мовознавство» в Українській Радянській Енциклопедії (т. 17.— С. 453—456), «Языкознание» в Большой Советской Энциклопедии (3-е изд.— Т. 24, вып. 2.— 1977.— С. 388—391) та ін.; а також велику кількість статей в журналах і різних періодичних і неперіодичних виданнях типу наукових записок і доповідей та повідомлень вузів України; пор. ще: Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в пожовтневий період // Тези доповідей республіканської наукової конференції.— К., 1967, де вміщено багато оглядів праць, присвячених різним аспектам вивчення української мови.

Загальному оглядові історії українського мовознавства також присвячено ряд праць. Так, 1958 р. вийшла колективна праця І. К. Білодіда, В. І. Борковського і П. Й. Горецького «Изучение украинского и белорусского языков» (М., 1958), в якій останній з авторів розглядає історію вивчення української мови в дорадянський період, а перший — у радянський час. Це була перша, хоч і досить коротка, спроба цілісного, систематичного огляду історії українського мовознавства протягом усього періоду його розвитку.

Значно повніше, ніж у попередній праці, історію дореволюційного українського мовознавства розглянуто у книжці М. В. Павлюка «Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду» (Київ — Одеса, 1978), яка була спробою попередньої публікації дисертаційної праці автора, що, на жаль, так і залишилася незавершеною. На сьогодні ця праця є найповнішим загальним оглядом історії дореволюційного українського мовознавства, проте у ній є ряд пропусків, зокрема праць, що виходили за межами Російської імперії, а сам розгляд розвитку українського мовознавства протягом XIX — початку XX ст. здійснюється не за проблемами, які розв'язувалися мовознавчою наукою в той чи інший період, а за науковими інституціями (університетами).

Популярний огляд розвитку українського мовознавства паралельно з оглядом розвитку української мови здійснено у книжці Й. А. Багмута й В. М. Русанівського «Рідне слово» (К.: Наук. думка, 1969).

Велику кількість біобібліографічних статей про українських мовознавців знаходимо у тритомному біобібліографічному словнику М. Г. Булахова «Восточнославянские языковеды» (Мінськ, 1976—1978), який став уже настільною книгою для мовознавців, що займаються вивченням східнослов'янських мов. На жаль, в українській частині цього словника залишилося чимало пропусків.

Досить добре опрацьована історія окремих галузей українського мовознавства. Так, про історію української лексикографії є кілька солідних монографічних досліджень: *Грінченко Б. Д.* Огляд української лексикографії // Записки наукового товариства ім. Шевченка.— Т. 66,— Львів, 1907 (пор. також: *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови.— Т. 1.— К., 1957); *Москаленко А. А.* Нарис історії української лексикографії (К., 1961); *Горецький П. Й.* Історія української лексикогра-

фії (К., 1963); *Паламарчук Л. С.* Українська радянська лексикографія (К., 1978); *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською і білоруською (К., 1980). Докладно розглянуто розвиток граматичної думки на Україні в XIV—XVII ст. у монографії В. В. Німчука «Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.» (К., 1985). Окремо опрацьовувалися історія української діалектології (див.: *Москаленко А. А.* Нарис історії української діалектології.— Одеса, 1961—1962; *Бевзенко С. П.* Вступ до української діалектології.— Одеса, 1965; *Дзендзелівський Й. О.* Конспект лекцій з курсу української діалектології (Вступні розділи).— Ужгород, 1966; *Назарова Т. В.* Современное состояние и перспективы развития украинской диалектологии // Вопр. языкознания.— 1968.— № 5.— С. 43—51 та ін.), правопису (див.: *Кримський А. Ю.* Нарис історії українського правопису до 1927 року//ЗІФВ ВУАН.— 1929.— Кн. 25.— С. 175 — 186; *Синявський О.* Коротка історія «Українського правопису» // Культура українського слова. 1. X.; К., 1931.— С. 93—112; *Жовтобрюх М. А.* До історії українського правопису // Мовознавство.— 1937.— № 11.— С. 85—102; № 12.— С. 87—104; *Москаленко А. А.* Нарис історії українського алфавіту і правопису.— Одеса, 1958; *Його ж.* Історія українського правопису. Радянський період.— Одеса, 1968; *Його ж.* Український правопис. Бібліографія, матеріали на допомогу науковій та учбовій роботі.— Одеса, 1971 тощо), пор. також колективні праці про окремих мовознавців: З історії української мови.— К., 1971 (про О. Павловського — автора першої української граматики); А. Ю. Кримський — україніст і орієнталіст.— К., 1974, та ін.

3. Бібліографія українського мовознавства

Окремо слід зупинитися на бібліографічних працях, які є надійним посібником при дослідженні як різних наукових проблем українського мовознавства, так і його історії.

Бібліографія староукраїнського мовознавства до 1824 р. включно досить повно представлена в уже згадуваній праці С. К. Булича «Очерк истории языкознания в России» (Спб., 1904), а бібліографія українського мо-

вознавства XIX ст. з 1825 по 1880 р. у спеціальному сьомому випуску «Библиографического указателя литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 год» (М., 1958). Продовження бібліографії аж до 1917 р. включно знаходимо в «Известиях Академии наук по Отделению русского языка и словесности», а з початку виходу щорічника «Rocznik slawistyczny» (Краків, 1908 р.) в ньому систематично друкується бібліографія праць з усіх слов'янських мов, включаючи й українську, що виходить в усьому світі.

Великою зведеною бібліографічною працею, в якій виразно помітне прагнення зареєструвати всі видання, присвячені вивченню української мови до 1928 р. включно, є бібліографічний покажчик Л. Ф. Червінської та А. Т. Дикого «Українська мова» (Харків, 1929).

Бібліографію праць з мовознавства, виданих в СРСР з 1918 до 1957 р., мав подати багатотомний «Библиографический указатель литературы по языкознанию, изданной в СССР с 1918 по 1957 год», з якого вийшов лише перший випуск (М., 1958), де описано лише книги і збірники, що виходили російською мовою.

1963 р. було опубліковано бібліографічний покажчик «Українська мова» Л. І. Гольденберга і Н. Ф. Королевич (К., 1963), до якого увійшла література, присвячена вивченню української мови, що виходила в СРСР в період з 1918 по 1961 р. Цього ж року започатковано також серію бібліографічних покажчиків літератури із слов'янського мовознавства, що виходила в СРСР починаючи з 1918 р. (див.: Славянское языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 гг., вып. 1—2.— М., 1963; Славянское языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1961 по 1965 г.— М., 1969; Славянское языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1966 по 1970 г.— М., 1973; Славянское языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1971 по 1975 г.— М., 1982 — видання продовжується), а 1965 р. почали виходити бібліографічні покажчики «Общее языкознание» та «Структурное и прикладное языкознание», які включали літературу з загального мовознавства, видану в СРСР з 1918 до 1962 р. У 1972 р. ці видання продовжив бібліографічний покажчик «Общее и прикладное языкознание», що включав літературу, видану з 1963 до 1967 р., та ін.

4. Періодичні і неперіодичні видання з українського мовознавства

Серед журналів, що видавалися в дореволюційній Росії, в яких висвітлювалися питання з українського мовознавства, слід відзначити «Журнал министерства народного просвещения», що виходив у Петербурзі, «Известия Отделения русского языка и словесности» Петербурзької академії наук, «Филологические записки», що виходили у Воронежі, «Русский филологический вестник», що виходив у Варшаві з 1879 по 1917 р., а також видання наукових записок різних університетів; зокрема чимало українознавчого матеріалу містили Київські «Университетские известия» і «Труды» Харківського і Одеського (Новоросійського) університетів. Крім того, у Києві, починаючи з 1873 р., видавався щомісячник «Киевская старина», який після революції 1905 р. став виходити під назвою «Україна». В ньому містилося чимало матеріалів і з українського мовознавства. Багато матеріалів з українського мовознавства, зокрема з діалектології, історії мовознавства тощо, вміщено у «Записках наукового товариства ім. Шевченка» (ЗНТШ), що виходили у Львові з 1892 р., а також у «Записках наукового товариства у Києві», що виходили протягом кількох років після революції 1905 р. до початку першої світової війни.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції з організацією Української академії наук (1919) почало виходити академічне видання «Записки історико-філологічного відділу ВУАН» (К., 1921—1934), в якому друкувалося багато праць з українського мовознавства, а потім з реорганізацією Української академії наук і з утворенням Інституту мовознавства АН УРСР протягом 1934—1938 рр. вийшла низка спеціальних збірників наукових праць під назвою «Мовознавство». У 1941 р. це видання було відновлено під назвою «Наукові записки Інституту мовознавства», а починаючи з четвертого-п'ятого тому воно знову дістало назву «Мовознавство» і продовжувалося до 1963 р. З 1967 р. при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР видається спеціальний журнал «Мовознавство» з періодичністю шість номерів на рік. Крім того, окремі статті з українського мовознавства вміщуються і у всесоюзних виданнях «Вопросы языкознания» (з 1952 р.), «Филологические науки» (з 1958 р.) та ін. Протягом 1951—1963 рр. виходив з періодичністю

шість номерів на рік науково-педагогічний журнал «Українська мова в школі», який публікував багато матеріалів і з українського мовознавства, що потім, злившись із журналом «Література в школі», став виходити під назвою «Українська мова і література в школі».

При Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР було налагоджено також випуск спеціальних галузевих бюлетенів (Діалектологічний бюлетень. — Вип. 1—9.— 1949—1962, Лексикографічний бюлетень.— Вип. 1—9.— 1951—1962), в яких публікувалося чимало цінних матеріалів з української діалектології, лексикології та лексикографії, а з 1967 р. організоване спеціальне видання, присвячене питанню культури мови, під назвою «Питання мовної культури» (з 1971 р.— «Рідне слово», з 1976 р.— «Культура слова»).

Багато матеріалів з українського мовознавства вміщувалося у численних наукових записках університетів та педагогічних інститутів України, видання яких, на жаль, останнього часу припинилося. Натомість в окремих університетах (Київському, Львівському, Харківському) було організовано нові видання під назвою «Вісник», а також розпочато випуск міжвідомчих збірників, один із яких — «Українське мовознавство» — і нині виходить при Київському університеті.

5. Основні етапи розвитку українського мовознавства

Перш ніж приступити до розгляду основних етапів розвитку українського мовознавства слід зупинитися на питанні його періодизації.

Періодизація історії українського мовознавства зумовлюється внутрішньою логікою розвитку науки про українську мову, проте вона не може не враховувати періодизації як історії української мови, так і історії українського народу.

В історії українського мовознавства можна виділити такі періоди: 1) зародження мовознавства у східних слов'ян (XI—XIII ст.); 2) староукраїнське мовознавство (XIV—XVIII ст.); 3) українське мовознавство XIX — початку XX ст.; 4) українське мовознавство радянського часу.

У деяких працях з історії мовознавства усе давнє мовознавство до початку XIX ст. розглядається як донаукове,

а зародження наукового мовознавства пов'язується з зародженням порівняльно-історичного вивчення споріднених мов, що датується початком XIX ст. Однак такий погляд на старе мовознавство не може бути виправданим, адже воно було такою ж мірою науковим, як і мовознавство XIX чи XX ст. В усякому разі, ми з однаковим правом можемо говорити, наприклад, як про граматичну концепцію М. Смотрицького, вченого початку XVII ст., так і про граматичну концепцію О. О. Потебні чи О. О. Шахматова, В. В. Виноградова, Л. А. Булаховського та інших визначних учених нового часу.

Початки українського (як і російського та білоруського) мовознавства сягають ще спільносхіднослов'янського періоду — Київської Русі та наступного періоду феодальної роздробленості, від якого, однак, жодної мовознавчої праці до нас не дійшло. Більше того, у староруській літературі не залишилося жодних слідів, які б промовляли про існування таких праць у ті часи. Однак оригінальні східнослов'янські пам'ятки, як наприклад, «Повість временних літ», дають ряд свідчень про те, що східні слов'яни вже здавна цікавилися як загальнотеоретичними питаннями мовознавства (наприклад, про походження мов взагалі і слов'янської зокрема, про взаємини слов'янської мови з іншими тощо), відшукуючи на них досить-таки наївні відповіді, так і прикладними мовознавчими проблемами (наприклад, пояснення незрозумілих слів, переклад слов'янською мовою грецьких і староєврейських слів, церковнорелігійних книг тощо, що, зрозуміла річ, вимагало усвідомлення як фонетичної системи та граматичної будови слов'янської мови і їх співвіднесеності із грецькою, так і вміння відшукувати у словниковому складі своєї мови належних семантичних відповідників іншомовним словам). Практичними потребами була викликана поява так званих азбуковників (словничків), чи глосаріїв, які, очевидно, були досить поширені у стародавній Русі. До нас дійшов найдавніший азбуковник лише кінця XIII ст. Це азбуковник при новгородській Кормчій книзі 1282 р., в якому пояснювалися окремі староєврейські біблійні назви (напр.: *Сара — приди, Ревека — радость, Рахиль — присѣщеніє, Сіонъ — позарище, Голгофа — лобноє мѣсто* тощо) та деякі інші слова, зокрема грецькі (*Андрей — сила, Осифъ — цвѣтъ тростьникъ, Гавріилъ — уноша божии* та ін.) і навіть

окремі слов'янські (*зѣло — вельми, тина — грязь, бритва — стригольникъ, исполинъ — сильныи* та ін.).

Перші справжні граматичні та лексикографічні праці з'являються у східних слов'ян лише в період східнослов'янського середньовіччя. Так, 1582 р. у м. Вільно було надруковано першу відому нам церковнослов'янську «Кграматику словеньска языка», що являла собою передрук відомої у ряді рукописних списків, найраніші з яких сягають XV ст., розвідки «О осьми частѣхъ слова», яка довго приписувалась візантійському філософові Іоаннові Дамаскину і яку начебто у X ст. переклав слов'янською мовою Іоанн екзарх Болгарський. Насправді, як це доводить Г. В. Ягич[1], ця «книга философская Іоанна Дамаскина о осмихъ частѣхъ слова» була складена за зразками грецьких граматик десь у Сербії невідомим автором, поширившись спочатку у південних слов'ян, зокрема і в болгар, а потім і в східних слов'ян, де вона й була надрукована. Граматика ця занадто коротка і цікава своєю термінологією, яка лягла в основу наступних східнослов'янських граматик XVI—XVII ст.

Граматичному осмисленню церковнослов'янської мови сприяв і «Буквар», надрукований Іваном Федоровим у Львові 1574 р., що був першою оригінальною працею цього типу у східних слов'ян.

1591 р. у Львові було видано «Граматику доброглаголиваго еллинословенскаго языка», що була складена студентами Львівської братської школи під керівництвом митрополита еласунського Арсенія і являла собою граматику грецької мови для слов'ян, а 1596 р. у м. Вільно було опубліковано нову «Граматіку словенску, совершеннаго искуства осми частій слова», складену відомим у ті часи культурним і релігійним діячем Лаврентієм Зизанієм (Тустановським), що являла собою першу оригінальну спробу створення слов'янської граматики на східнослов'янських землях. Цим же автором того ж 1596 р. був виданий і перший друкований східнослов'янський словник «Лексисъ, сирѣчь Реченія въкратъцѣ собраны и изъ словенскаго языка на просты рускій діялектъ истолкованы», що містив понад тисячу церковнослов'янських слів, перекладених тодішньою українською мовою.

---

[1] *Ягич И В.* Рассуждение южнославянской и русской старины о церковнославянском языке.— Т. 1.— Спб., 1885.

Найвизначнішою граматичною працею східнослов'янського середньовіччя стала «Грамматіки славенскія правилноє синтагма» визначного українського філолога і церковно-релігійного діяча Мелетія Смотрицького, що була опублікована в м. Ев'ї (біля Вільно) 1619 р. і прослужила майже 200 років надійним посібником із церковнослов'янської граматики, ставши базою для багатьох пізніших переробок у східних і південних слов'ян. Такого ж значення набула і лексикографічна праця українського ученого Памва Беринди «Лексиконъ славеноросскій иименъ тлъкованіє», що вперше був надрукований у Києві 1627 р.; пор. також латинсько-слов'янський словник Є. Славинецького кінця 30-х — початку 40-х рр. XVII ст., що дійшов до нас у численних списках і який нещодавно був опублікований.

Усі ці граматичні і лексикографічні праці були присвячені переважно вивченню церковнослов'янської (деякі — грецької та латинської) мови, однак вони сприяли також осмисленню граматики і лексичного складу тодішньої української мови, як літературної, так і розмовної. Крім того, десь у середині XVII ст. з'являються вже й спеціальні граматичні та лексикографічні праці, об'єктом вивчення яких стає тодішня українська літературна мова. Це насамперед такі лексикографічні праці, як «Синоніма славеноросская» невідомого автора і «Лексикон словенолатинскій» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського, що дійшли до нас лише в рукописах, і особливо «Граматика словенська» Івана Ужевича, написана латинською мовою й відома у двох рукописних варіантах (паризькому — 1643 р. і арраському — 1645 р.), що лише нещодавно була опублікована. До цих праць тісно прилягає й унікальна пам'ятка книжно-писемної української мови XVI ст. «Розмова», яка зберігається у Французькій національній бібліотеці в Парижі і являє собою збірник відповідників між народною мовою і церковнослов'янською.

Починаючи з середини XVII і аж до кінця XVIII ст. на Україні не з'являлося більш-менш помітних граматичних і лексикографічних праць. Щоправда, були спроби видання різного типу переробок граматики М. Смотрицького, з яких на особливу увагу заслуговують скорочені переробки цієї граматики з наближенням до тодішнього українського живого мовлення («Грамматіки или писменница языка словенскаго тщателемъ вкратцѣ издана в

Кремянци» 1638 р. і «Краткое потребнѣйших о(т) грамматіческаго художества вещей собраніє», надрукована 1773 р. в Почаєві), а в самому кінці XVIII ст. з'являються вже і перші ластівки лексикографії нової української літературної мови «Изъясненіє малороссійскихъ реченій» Ф. Туманського 1793 р. (включає 333 слова) і особливо «Собраніе малороссійскихъ словъ, содержащихся в Энеидѣ», що було додане до першого видання «Енеїди» І. П. Котляревського 1798 р. (включало близько 1 тис. слів).

Кінець XVIII — початок XIX ст. знаменувався посиленням зацікавленості до народної української мови, виявом чого була поява граматичних і лексикографічних праць, у яких предметом вивчення стала жива мова українського народу.

1818 р. вийшла перша граматика живої народної української мови «Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями» О. П. Павловського, яка була підготовлена значно раніше (можливо, в кінці XVIII — на початку XIX ст.), адже 1805 р. вона вже розглядалася у Російській академії наук. До цієї граматики був доданий і «Краткий малороссийский словарь», що містив понад 1100 слів, українські прислів'я і приказки та зразки творів українською мовою.

Протягом першої половини XIX ст. вийшов ще ряд українських словників, що були або додатками до інших праць (як, наприклад, словник, доданий до збірки пісень М. О. Максимовича «Малороссийские песни» — 1827 р., що містив десь 500 слів, та ін.), або являли собою самостійні праці (наприклад, «Собрание слов малороссийского наречия» И. Войцеховича, що включав 1173 слова). Найвизначнішим з них був «Словарь малороссийскаго, или юго-восточнорусскаго языка...» П. Білецького-Носенка (1843 р.), що містив понад 20 тис. слів. На жаль, він так і не був свого часу опублікований (вийшов друком лише 1966 р. уже як пам'ятка історії української мови). Цьому ж авторові належала і досить об'ємна українська граматика, яка так і загубилася, не дочекавшись публікації.

На західноукраїнських землях, зокрема на Закарпатті, у цей час виходили переважно ще церковнослов'янські

граматики (наприклад, «Grammatica Slavo-ruthena» М. Лучкая (Будапешт, 1830) — церковнослов'янська граматика латинською мовою із зразками закарпатських говірок; «Русско-угорска ілі мадярска грамматіка Ів. Фогорашія» (Відень, 1833) та ін.; пор. також рукописну «Грамматыку языка славенорускаго» Ів. Могильницького, підготовлену ще 1823 р., з якої було опубліковано лише передмову під назвою «Вѣдомѣсть о рускомъ языцѣ» 1829 р. польською, а 1837 і 1848 р. руською мовою; у повному вигляді граматика побачила світ лише 1910 р.), однак, починаючи з 30-х років, з'являються вже й граматики живої української мови з орієнтацією на південно-західні діалекти (наприклад, «Grammatic der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien» (Перемишль, 1834) та «Граматика языка руского въ Галиціи, розложенна на пытаня и отповѣди» О. Левицького (Перемишль, 1849); «Grammatyka języka małoruskiego w Galicii» І. Вагилевича (Львів, 1845); «Grammatyka języka ruskiego (małoruskiego)» І. Лозинського (Перемишль, 1846); «Граматыка руского языка» Я. Головацького (Львів, 1849) та ін.).

Протягом 30—40-х років XIX ст. з'являються також праці, в яких українська мова досліджується шляхом зіставлень і порівнянь з іншими слов'янськими мовами, внаслідок чого робляться спроби визначити її місце серед них і з'ясувати взаємовідносини між ними. До них належать, насамперед, праці М. О. Максимовича «Критико-историческое исследование о русском языке» (ЖМНП.— 1838.— № 3), «История древней русской словесности» (К., 1839), «Начатки русской филологии, кн. 1. Об отношении русской речи к западнославянской» (К., 1848) і Я. Головацького «Росправа о языці южнорускім і его нарічіях» (Львів, 1849) та ін.

Особливо важливу роль у посиленні зацікавленості українською мовою та її історією відіграла полеміка навколо так званої гіпотези М. Погодіна, яка розгорілася в середині XIX ст. і в якій найактивнішу участь узяв М. О. Максимович (див. його «Филологические письма к М. П. Погодину о старобытности малороссийского наречия» 1856—1863 рр. // Сочинения.— Т. 3.— К., 1880.— С. 183—311, а також *Лавровський П. А.* Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и с другими славянскими наречиями // ЖМНП, 1859.— № 5 та ін.).

Протягом другої половини XIX — початку XX ст. було досягнуто значних успіхів у таких важливих ділянках українського мовознавства, як історія мови та українська діалектологія.

Засновниками наукової української діалектології стали такі визначні вчені, як О. О. Потебня («О звуковых особенностях русских наречий», 1865, «Заметки о малорусском наречии», 1870 та ін.) та К. П. Михальчук (Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край.— Т. 7, вып. 2.— 1877.— С. 453—512 та ін.), а основи наукового вивчення історії української мови було закладено працями О. О. Потебні («К истории звуков русского языка», 1876; «Из записок по русской грамматике». Т, 1—3, 1874—1899 та ін.) та П. Г. Житецького («Очерк звуковой истории малорусского наречия», 1876; «Очерк литературной истории малорусского наречия», 1889 та ін.).

Важливий внесок у вивчення історії української мови зробили видатні російські вчені І. І. Срезневський (Мысли об истории русского языка.— Спб., 1850), О. І. Соболевський (Очерки из истории русского языка.— К., 1884; пор. також: Опыт русской диалектологии. 3. Малорусское наречие, 1892 та ін.), О. О. Шахматов (Лекции по истории русского языка. 1—3.— Спб., 1909—1911; Очерк древнейшего периода истории русского языка.— Спб., 1915; Краткий очерк истории малорусского языка, 1916 та ін.).

Чимало зробив для дослідження історії української мови ще в дореволюційні часи А. Ю. Кримський (Филология и погодинская гипотеза // Киев. старина.—1898.— Кн. 6,8; 1899; — Кн.: 1, 6, 9; окреме вид.— К., 1904; Древнекиевский говор.— 1906; Украинская грамматика.— Т. 1.— 1907 та ін.), а також інші вчені.

Важливі здобутки ще в дореволюційні часи мала й українська лексикографія. Із фундаментальних лексикографічних праць цього періоду відзначаються: *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словар, т. 1—2. Львів, 1885—1886 рр.— найбільший у XIX ст. словник з великим українським реєстром слів (65 тис.); *Уманець М., Спілка А.* Словар російсько-український, т. 1—4. Львів, 1893—1898 — найбільший з дореволюційних російсько-українських словників; *Грінченко Б. Д.* (ред.) Словарь української мови, т. 1—4. К., 1907—1909 — найвидатніша з праць дореволюційної української

лексикографії; *Кобилянський Ю.* Латинсько-український словар.— Відень, 1912 — найбільший в українській лексикографії словник класичних мов, та ін.

Остаточно українське мовознавство сформувалося як багатогалузева наука про українську (і не лише українську) мову тільки після Жовтневої революції, коли воно розвинуло всі свої галузі, досягши при цьому значних успіхів.

Центром наукових досліджень з мовознавства став Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР, який також координує роботу всіх науково-навчальних установ республіки. Значний внесок у вивчення української мови та інших мовознавчих проблем вносять також учені вузів України. Ми не будемо перераховувати тут навіть найважливіших досягнень українського мовознавства радянського періоду, адже в основній частині посібника ним приділена якнайпильніша увага.

6. Питання загального мовознавства і вивчення інших слов'янських і неслов'янських мов

Оскільки основну частину курсу буде відведено для огляду праць, присвячених вивченню лише української мови, тут, хоча б коротко, схарактеризуємо загальнотеоретичні роботи та деякі праці, присвячені вивченню інших мов, як слов'янських, так і неслов'янських, у чому українські мовознавці мають вагомі успіхи.

Найвизначнішою постаттю в дореволюційному українському мовознавстві був **О. О. Потебня** — один з найвидатніших вітчизняних мовознавців, учений надзвичайно широкого діапазону, професор Харківського університету, автор таких праць, як «Мысль и язык» (1862), «Из записок по русской грамматике» та ін. Між іншим, зі стін Харківського університету вийшла і перша вітчизняна праця з загального мовознавства «Введение в круг словесности» проф. І. С. Ризького (1806). Взагалі, в університетах України до революції працювало ряд видатних спеціалістів з загального мовознавства, серед яких можна назвати і професора Одеського університету О. І. Томсона, автора першого в Росії посібника з загального мовознавства «Общее языковедение» (Одеса, 1902; 2-ге вид.— 1910).

Автором першого посібника з загального мовознавства українською мовою «Основи мовознавства» (Дні-

пропетровськ, 1928) був професор Дніпропетровського інституту народної освіти І. І. Завадовський, який разом з професором Л. А. Булаховським уклали і перший український підручник «Основи мовознавства», що виходив окремими брошурами-лекціями протягом 1928—1929 рр.; до речі, останній автор ще 1925 р. видав книжку з загального мовознавства «Походження та розвиток мови». 1940 р. вийшла книжка професора Київського університету М. Я. Калиновича «Вступ до мовознавства», яка була перевидана 1947 р. У 70—80-х роках було видано ще два короткі виклади цього курсу (*Дорошенко С. І., Дудик П. С.* Вступ до мовознавства.— К., 1974; *Карпенко Ю. О.* Вступ до мовознавства.— К.; Одеса, 1983; пор. також спроби огляду історії мовознавчої науки: *Кобилянський Б. В.* Короткий огляд історії мовознавства.— К., 1964; *Удовиченко Г. М.* Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень.— К., 1980; *Ковалик І. І., Самійленко С. П.* Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки.— К., 1985).

Найвизначніші праці з загального мовознавства, що виходили на Україні в радянський час, належали академіку Л. А. Булаховському. Це «Нариси з загального мовознавства» (1955; 2-ге вид. 1959), «Нариси з загального мовознавства», серія 2 (див. Вибр. праці.— К., 1975.— Т. 1.— С. 51—320 , «Виникнення і розвиток літературних мов» (*Там же.*— С. 321—470; 1-ше вид.— окремими статтями 1941—1947 рр.) та ін.

Ряд праць з загального мовознавства належить академіку І. К. Білодідові. Це такі книги, як «Розвиток мов соціалістичних націй СРСР» (К., 1967; вид. рос. мовою 1969), «Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві» (К., 1969), «Мова і ідеологічна боротьба» (К., 1973) та ін., виконані переважно у соціолінгвістичному аспекті.

Останнього часу вийшов також ряд колективних монографій, з яких назвемо «Методологічні питання мовознавства» (К., 1966), «В. І. Ленін і розвиток національних мов» (К., 1971), «Філософські питання мовознавства» (К., 1977), «Мова, людина, суспільство» (К., 1977), «Науково-технічний прогрес і мова» (К., 1978), «Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів» (К., 1983), «Мова і культура» (К., 1986), та ін.; пор. також ряд статей О. С. Мельничука, серед яких особливо важлива «Понятие системы и структуры языка в свете

Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. I—III.— Минск, 1976—1978.

Булич С. К. Очерк истории языкознания в России. I.— Спб., 1904.

Виноградов В. В. История русских лингвистических учений.— М.: Высш. шк., 1979.

Горецький П. Й. Історія української лексикографії.— К.: Вид-во АН УРСР, 1963.

Дослідження мовознавства в Українській РСР за сорок років.— К: Вид-во АН УРСР, 1957.

Інститут мовознавства імені О. О. Потебні.— К.: Наук. думка, 1975.

Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.— К.: Наук. думка, 1967.

Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською й білоруською.— К.: Наук. думка, 1980.

Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XVI—XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1985.

Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду.— К.; Одеса: Вища шк. Головне вид-во, 1978.

Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія.— К.: Наук. думка, 1978.

Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977.— К.: Наук. думка, 1980.

Советское языкознание за 50 лет.— М.: Наука, 1967

Языкознание // БСЭ.— 3-е изд.— Т. 24, вып. 2.— М., 1977.— С. 388—391.

диалектического материализма», надрукована в книзі «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания» (М., 1970, с. 38—69) та ін. Цілком очевидно, що й українські мовознавці найближчим часом подбають про створення оригінального систематичного курсу загального мовознавства, свідченням чого є досить вдала спроба викладу загальних теоретичних питань у найновішому вузівському курсі «Загальне мовознавство» С. В. Семчинського (К.: Вища шк., 1988), в якому, на жаль, опущено висвітлення такої важливої теми, як методи і прийоми вивчення та опису мов.

Значних успіхів досягли українські мовознавці у вивченні російської мови. Докладний огляд праць українських русистів подано у книзі «Традиции русского языкознания на Украине» (К., 1977). Найвидатнішим явищем у цій галузі науки на Україні в післяреволюційний період стали праці Л. А. Булаховського: двотомний «Курс русского литературного языка» (К., 1953), що у перших (1935—1936 рр.) та й наступних виданнях був надійним посібником для студентів із сучасної російської мови та її історії; двотомна монографія «Русский литературный язык первой половины XIX века» (1941—1948; 2-ге вид.— 1954—1957), що являла собою капітальне дослідження нової російської літературної мови періоду її формування.

Помітні успіхи має й українська загальна славістика.

Ще 1916 р. у Ніжині вийшла визначна праця професора Г. А. Ільїнського «Праславянская грамматика», що й досі не втратила свого значення, а перед тим і після того були опубліковані відомі праці М. К. Грунського з питань давньої слов'янської писемності «Памятники и вопросы древнеславянской письменности» (т. 1, вып. 1—3. Киевские глаголические листки. Юрьев, 1904; вып. 4. Пражские глаголические отрывки и из истории хорватской глаголицы. Одесса, 1906); пор. і пізніші праці: «Київські листки та Фрейзінгенські уривки» (К., 1928), а також «Вступ до слов'янського мовознавства» (Київ; Львів, 1946) та ін.

Визначні праці із славістики належать академіку Л. А. Булаховському. Вони вміщені у третьому томі «Вибраних праць» (1978), а питанням слов'янської акцентології, що була протягом усього життя автора улюбленою ділянкою його занять, присвячено наступні два томи цього видання. На жаль, до цього видання не увійшла мало-

доступна тепер праця з загальної славістики «Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов» (Харків, 1927).

До найвизначніших досягнень української загальної славістики належить монографія О. С. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення» (К., 1966) та колективні праці «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (К., 1966) й «Историческая типология славянских языков» (К., 1986), що вийшли за редакцією уже згаданого автора; пор.: також: *Петров В. П.* Етногенез слов'ян. К., 1972; *Коломієць В. Т.* Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період.— К., 1973; *Непокупный А. П.* Балто-северославянские языковые связи.— К., 1976 та ін.

Порівняно менші здобутки українського мовознавства у дослідженні неслов'янських мов як індоєвропейської, так і інших родин, хоча ще в дореволюційний період завдяки зусиллям А. Ю. Кримського було багато зроблено у справі вивчення іранських, тюркських і семітських (арабської) мов, а завдяки зусиллям такого вченого, як Ю. Кобилянський — класичних мов (пор., наприклад, його «Латинсько-український словар» (Відень, 1912); див. також «Словар до Гомерової Одіссеї і Іліади» І. Огоновського — (Львів, 1900) та ін.). Після революції А. Ю. Кримським був написаний ряд праць із сходознавства, наприклад «Тюрки, їх мова та література» (К., 1930) та ін.

Відчутні здобутки українських вчених й у вивченні романо-германських мов, про які опубліковано значну кількість монографічних досліджень і статей у міжвідомчому збірнику «Іноземна філологія» (вже вийшло понад 70 випусків), однак за браком місця змушені відіслати своїх читачів до таких оглядів: «Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років» (К., 1957, с. 235—254), «Мовознавство на Україні за п'ятдесят років» (К., 1967, с. 329—346; див. також с. 347—364), «Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977» (К., 1980, с. 200—212).

Список рекомендованої літератури

Белодед И. К., Борковский В. И., Горецкий П. И. Изучение украинского и белорусского языков.— М., 1958.

Березин Ф. М. История русского языкознания.— М.: Высш. шк., 1979.

ОСНОВНІ РОЗДІЛИ НАУКИ ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ ТА ІСТОРІЯ ЇХ ВИВЧЕННЯ

Основні розділи науки про українську мову

Українське мовознавство — багатогалузева наука про українську мову. До його складу входить ряд наукових дисциплін, кожна з яких займається вивченням різних галузей української мови, різних її структурно-функціональних рівнів, причому саме вивчення української мови, як і будь-якої іншої, може здійснюватися як у синхронному, так і в діахронному аспекті, тобто як у її сучасному стані, так і в історичному розвитку, що в свою чергу дає підстави для виділення ще більшої кількості розділів.

Основними розділами науки про українську мову, що сформилися як окремі предмети викладання у вищій філологічній школі, є такі: 1) Сучасна українська літературна мова, що займається вивченням різних структурно-функціональних рівнів української літературної мови на сучасному етапі її розвитку; 2) Стилістика української літературної мови, що вивчає різні функціональні стилі літературної мови, виражальні засоби й їх використання в різних сферах мовного спілкування; 3) Українська діалектологія, що займається вивченням місцевих різновидів української мови, її місцевих діалектів і говірок; 4) Історія української мови, що вивчає історичний розвиток української мови від найдавніших часів до сучасності.

Кожен із розділів українського мовознавства, становлячи окрему наукову галузь, поділяється на ряд підрозділів, що мають і свій об'єкт, і свою специфіку. Так, до курсу сучасної української літературної мови входять такі підрозділи, як фонетика, що займається вивченням фонетичної системи; граматика (морфологія й синтаксис), що вивчає граматичну (морфологічну й синтаксичну) будову мови; словотвір (дериватологія), що вивчає структуру слів і способи їх творення; лексикологія і фра-

зеологія, що займається вивченням словникового складу і стійких словосполук. До курсу історії української мови входять історична фонетика, історична граматика (морфологія й синтаксис), історичний словотвір, історична лексикологія, що вивчають становлення й розвиток різних структурно-функціональних рівнів мови, а також історія української літературної мови, що займається вивченням становлення й розвитку української літературної мови, починаючи від найдавніших часів.

У свою чергу, визначені вище підрозділи поділяються на ще дрібніші, кожен з яких також має свій об'єкт вивчення, а між окремими підрозділами можуть виникати й проміжні підрозділи. Так, до складу фонетики входить фонологія, що займається вивченням фонем, мовних звуків з погляду їх функціонального навантаження, акцентологія, що вивчає наголос, його типи, особливості й функції, орфоепія, що займається вивченням нормативної літературної вимови, а проміжне становище між фонетикою й морфологією займає морфонологія, що вивчає морфологічні функції фонетичних мовних засобів; до складу лексикології належать семасіологія, що займається вивченням значення слів, етимологія, що вивчає походження слів, ономастика — наука про власні назви, лексикографія, що займається теорією і практикою укладання словників, тощо.

До циклу українського мовознавства входить і ряд прикладних та допоміжних дисциплін, які обслуговують окремі ділянки багатогалузевої науки про українську мову.

До прикладних дисциплін належать, зокрема, такі, як орфографія, що займається передачею слів і їх частин на письмі, та пунктуація, об'єктом якої є розділові знаки, їх склад і функції.

Окреме місце серед прикладних дисциплін належить методиці викладання мови, яка має справу з методами і прийомами, застосовуваними при викладанні мови в школі.

До допоміжних дисциплін, послугами яких широко користуються різні розділи мовознавства, належать такі, як палеографія — наука про розвиток письма і друку, про знаряддя письма, матеріал, на якому писали, тощо, лінгвостилістика як відгалуження загальної стилістики, що займається вивченням мови художньої літератури.

ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1. Вступні зауваження

Літературна мова — це вища, зразкова, загальноприйнята, унормована і відшліфована форма загальнонародної мови, яка обслуговує основні сфери діяльності і найрізноманітніші культурні потреби народу. Вона, будучи поліфункціональною, знаходить своє виявлення в художній літературі, публіцистиці, пресі, в театрі, радіомовленні, телебаченні, в науці, школі, державних установах тощо.

Крім поліфункціональності, що проявляється у використанні літературної мови в найрізноманітніших галузях суспільного життя, вона характеризується нормативністю, стандартністю, що полягає в унормованості, регламентованості усіх її структурних елементів, здійсненої внаслідок відбору із загальнонародної мови найпоширеніших, найтиповіших лексичних, фонетичних, граматичних і словотвірних засобів, наддіалектністю, що знаходить своє виявлення не лише в поширенні на всій національній території певного народу, а й у тому, що вона, будучи опертою на певній діалектній основі, вбирає в себе елементи різних територіальних діалектів загальнонародної мови. Зрештою, для кожної літературної мови властиві дві форми її вияву — писемна й усна, причому наявність писемної форми її реалізації є обов'язковою.

У зв'язку з тим, що однією з найістотніших ознак літературної мови є її нормативність, стандартність, історія вивчення сучасної української літературної мови зводиться насамперед до простеження того, як розвивалися, усталювалися її літературні норми, зокрема, як нормувалася її орфографія, словниковий склад, фонетична і граматична система, як витворювалися її стилістичні норми.

Розгляд історії вивчення сучасної української літературної мови найдоцільніше розпочати з огляду історії нормування української графіки й орфографії.

2. Становлення української графіки й орфографії

Графіка й орфографія української мови, як і російської та білоруської, розвинулася на основі староруської (давньоруської) графіки й орфографії, яка, в свою чергу,

була запозичена східними слов'янами у X ст. від болгар і перенесена на рідний грунт разом із книгами, писаними старослов'янською мовою.

Старослов'янські пам'ятки, що дійшли до нас, звичайно були писані однією з двох азбук — кирилицею або глаголицею (хоч є й окремі, щоправда, невеличкі за обсягом, старослов'янські пам'ятки, писані латиницею; пор., наприклад, так звані Фрейзінгенські уривки та Празький абецедарій), проте у давньому східнослов'янському письменстві майже не залишилося слідів уживання глаголиці, а кирилиця у східних слов'ян стала єдиною азбукою, якою писалися як старослов'янські, так і оригінальні староруські тексти. Старослов'янська кирилиця і система правопису, вживана у старослов'янській мові, були пристосовані до потреб мови стародавніх східних слов'ян; вони й лягли в основу письма й писемності східнослов'янських народів.

Українська мова, успадкувавши графіку й орфографію староруської мови, з часом пристосувала їх до своїх потреб, і вже у XVI ст. окремі літери, відбиваючи живу українську мовну практику, набувають нового значення. Так, літера ѣ у XVI ст. уже читалася як [*і*], причому цією літерою нерідко передавався звук [*і*] будь-якого походження, іноді навіть [*і*], що виник на місці етимологічних [*о*], [*е*]; специфічний український звук [*и*], що виник внаслідок злиття в одному звукові старовинних [*ы*], [*і*], починаючи з пізньої староруської епохи передавався то через літеру *и*, то через *ы*; замість літери *е* після шиплячих перед твердими приголосними нерідко писали згідно з вимовою *о*, проривний звук [*ґ*] позначався то як *кг* (з XIV ст.), то традиційно як *г*, то латинською літерою g, а, починаючи з Львівської греко-слов'янської граматики 1591 р., також як *ґ* та ін.

У старому українському письменстві XVI—XVII ст. поряд із переважаючою кирилицею в деяких випадках вживали й латиницю. Так, латиницею були написані поодинокі українські грамоти XIV—XV ст., а відомі інтермедії Якуба Гаватовича навіть були надруковані 1619 р. латиницею; пор. також пісню про Стефана Воєводу в чеському записі XVI ст., сатиричну пісню перед 1650 р. «Ой в місті Переяславлю» та ін. Однак уживання латиниці в українській писемності як у давніші часи, так і в новіші (пор. хоча б так звану азбучну війну в Галичині 1859 р.) було епізодичним явищем.

З виникненням друкарства кирилиця, зокрема, в такому її варіанті, як півуставне письмо[1], лягла в основу друкарських шрифтів, які, однак, в різних давніх друкарнях характеризувалися певними своєрідностями (пор., наприклад, факсимільні передруки старовинних видань львівських — буквар І. Федорова 1574 р., віленських — граматика і лексис Л. Зизанія 1596 р., граматика М. Смотрицького 1619 р., київських — лексикон П. Беринди 1627 р. та ін.). Проте ще тривалий час церковно-релігійна і світська книжка не розрізнялися між собою своїм зовнішнім виглядом, зокрема шрифтом. На західноукраїнських землях, що входили до Австро-Угорської імперії, церковнослов'янський кириличний шрифт панував у світському письменстві аж до 60-х років XIX ст.

Утвердження книгодрукування викликало й встановлення стійких правописних норм, закріпленню яких особливо сприяли «Граматика словенська» М. Смотрицького (1619) та «Лексикон словенороський» П. Беринди (1627). Спираючись на церковнослов'янську традицію, ці праці міцно й надовго закріпили на Україні й взагалі у східних слов'ян правопис, заснований на історико-етимологічному принципі.

На початку XVIII ст. (1708) Петром І була запроваджена для друкування книжок світського змісту так звана «гражданка», в якій літерам було надано простішого вигляду, зближеного з латиницею. Ця графіка, що швидко поширившись у Росії, і лягла в основу сучасної російської, української й білоруської графіки, а також графік мов деяких зарубіжних слов'ян, зокрема сербської, болгарської, македонської. Вона лежить і в основі графік більшості сучасних літературних мов народів СРСР.

Введення нової графіки сприяло чіткому розмежуванню церковнослов'янського і світського письменства, проте самих основ орфографії, заснованої на історико-етимологічному принципі, воно не торкалося. Орфографія ще тривалий час залишалася традиційною.

---

[1] Кириличне письмо пройшло у своєму розвитку такі три основні етапи: 1) у с т а в — чітке, урочисте письмо, літери в якому однотипні, майже прямокутні, старанно написані, розташовані на однаковій відстані, не з'єднані між собою; 2) п і в у с т а в, в якому літери менші, нерідко скошені вправо, вужчі, витягнені, окремі з яких нерідко виносяться над рядок; 3) с к о р о п и с, в якому літери ще дрібніші, заокруглені, прикрашені різними додатковими лініями, закрутками тощо.

З зародженням нової української літератури й літературної мови, опертої на живій народній основі, постало питання про створення такого українського правопису, в якому якнайкраще знайшли б своє відбиття фонетична система і граматична будова живої української мови. Проте становлення нової української орфографії було досить тривалим і складним. На його шляху нерідко ставали й штучні перепони, що чинилися з боку урядів як царської Росії, так і цісарської Австро-Угорщини, до складу яких в дореволюційний період входили українські землі.

Перші представники нової української літератури користувалися, хоч і з певними видозмінами, тим правописом, який склався у літературній практиці XVIII ст. Так, І. П. Котляревський дотримувався в основному старого історико-етимологічного принципу орфографії, ввівши при цьому й чимало фонетичних написань у дусі живої української мови, зокрема звук [*і*] ним передавався то через ѣ (на місці давнього [ѣ]: *всѣхъ*, сѣнце, хлѣбомь, дѣдомь, а нерідко й на місці етимологічних [*о*], [*е*]: *вѣнъ, гѣршъ, пѣд, ослѣнъ, кужѣлку*), то через *и* (на місці етимологічних [*о*], [*е*]: *жинка, винъ*), то через *і* (перед голосним та [*й*]: *Пріамово, твій)*; специфічно український звук [*и*] згідно з етимологією передавався через ***ы, и, і*** (***ты, моторный, лихо, повны, великій, якій, живавъ***); йотований звук [*о*], а також м'якість приголосних перед [*о*] — через буквосполучення ***іо*** (***іого, іому, тріома, сліози***); йотований звук [*і*] переважно передавався через ѣ, а рідше — через ***и, е*** (***ѣжакъ, ѣхавъ, ии, до неи, ей, ий***), а йотований [*е*] і м'якість приголосних перед ним — через ***е*** (***мое, сине, знаешъ***), у кінці слів для позначення твердості приголосних послідовно вживався ***ъ*** (***бувъ, козакъ, якъ, звавъ, давъ, маешъ, живешъ***) та ін.

Такі українські письменники першої половини XIX ст., як П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко та ін., а також і Т. Шевченко, намагалися організувати український правопис на фонетичному принципі, послідовно використовуючи при цьому сучасну їм російську графіку з додержанням російської вимови літер, проте до створення єдиної послідовної правописної системи ці намагання не привели.

Перша спроба організувати український правопис на фонетичному принципі належить О. Павловському, який

у своїй «Грамматике малороссийського наречия» (1818) теоретично обгрунтував використання цього принципу для української мови і послідовно провів його у наведених українських прикладах. Правопис О. Павловського зводився до закріплення в українському письмі літери *і* для передачі звука [*і*] будь-якого походження (*гомінъ, візьме, твій, жінка, пічъ, літо, тінь*), що з часом і сталося; він послідовно ввів написання *дж, дз* для передачі дзвінких африкат [*дж*], [*дз*], яке також згодом закріпилося. З інших особливостей цього правопису відзначимо: 1) послідовну передачу українського звука [*и*] через *ы* (*сыла, пытать, підняты, колы, сынъ*); 2) послідовну передачу йотованого [*е*] через *ѣ* (*маѣшъ, немаѣ, моѣ, своѣ* та ін.); 3) передачу звукосполук *-ться, -шся* через *-цьця, -сься*, а звукосполуки *-чці* через *-цьці* (*бицьця, оглядыцьця, засміѣсься, печуроцьці* та ін.); 4) проривний звук [*ґ*] передавався через *кг* (*кгрунть, кгуля, кгвалтъ* та ін.); 5) йотований звук [*о*], як і в І. Котляревського, передавався через *іо* (*у іого, веріовку, сіогодні*) та ін.

Правопис О. Павловського, хоч і відіграв позитивну роль в становленні сучасної української орфографії, був негативно сприйнятий сучасниками (М. Цертелєв, І. Могильницький, М. Максимович).

1827 р. М. О. Максимович своєрідним історико-етимологічним правописом видрукував збірник «Малороссийские песни», у передмові до якого, а згодом у статті «О правописании малороссийского языка» (Киевлянин.— 1842.— Кн. 2.— С. 153—180) зробив спробу обгрунтувати необхідність збереження для української мови саме історико-етимологічного правопису і пояснив ті нововведення, які були ним запроваджені в український правопис. Суть правопису М. О. Максимовича зводилася до використання в українській мові російського гражданського алфавіту з іншим звуковим значенням деяких літер, а також доповнення його надрядковими знаками. Так, для передачі українського звука [*і*] в цьому правописі використовувалося аж п'ять знаків: *ѣ* (що вживався для передачі [*і*] із старовинного [*ѣ*] (*снѣгъ, хлѣбъ* та ін.), ô, ê, що передавали [*і*] з етимологічних [*о*], [*е*] (*нôсъ — ніс, вôзъ — віз, нêсъ — ніс, привêзъ — привіз*), ȗ, и̑, що передавали [*і*] з інших звуків (*замȗжъ — заміж, добри̑ — добрі*); для передачі українського звука [*и*] — два: *ы* та *и* (*сынъ, сила*) та ін.

Правопис М. О. Максимовича був дуже складним і незручним для користування. Тому він майже не знайшов прихильників на східноукраїнських землях. У всякому разі, жоден з визначних українських письменників не друкував своїх творів за цим правописом. Проте він набув значного поширення на західноукраїнських землях, де, починаючи з 50-х років XIX ст., був офіційно визнаний і вживався в Галичині до 1886 р. Ще в 1889 р. за цим правописом у Львові вийшла граматика О. Огоновського, офіційно затверджена до вжитку у середніх школах Галичини і Буковини. На Закарпатській Україні правопис М. О. Максимовича з певними видозмінами проіснував аж до 1945 р., тобто до возз'єднання її з Радянською Україною.

Хоч на західноукраїнських землях аж до початку 60-х років панувала церковнослов'янська графіка з традиційним історико-етимологічним правописом, уже в першій половині XIX ст. тут з'являються спроби правописної системи на фонетичній основі. Так, 1837 р. у Будапешті було видано збірку творів трьох молодих західноукраїнських письменників М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича «Русалка Днѣстровая», в якій вперше на Західній Україні вводилася до літературного вжитку народна мова, причому сама збірка надрукована гражданським шрифтом і правописом, заснованим на фонетичних засадах. Щоправда, цю збірку вороже зустріли реакційні кола Галичини, які вжили всіх заходів до її заборони. Однак вона зіграла важливу роль у становленні на західноукраїнських землях нової української літератури й українського правопису на фонетичній основі.

Правопис «Русалки Днѣстрової», базуючись на фонетичному принципі (пор. вислів із передмови: «пиши, як чуєш, а читай, як видиш»), зводився до передачі звука [*і*] через ***і***, якщо він походив з етимологічних [*о*], [*е*], та через ѣ, якщо він походив із старовинного [*ѣ*], введення літери ***и*** для передачі звука [*и*] будь-якого походження, а також літери ***є*** та буквосполук ***йо, ьо*** в їх сучасному вжитку, усунення літери ***ъ*** та деяких інших нововведень, які у процесі становлення українського правопису не прищепилися (наприклад, літери ў для передачі нескладового [*ў*], сербської літери џ для передачі африкати [*дж*] тощо).

Протягом 50—70-х років XIX ст. на східноукраїнських землях поступово складається правописна система, близь-

ка до сучасної. Важливу роль в її усталенні відіграли такі видання, як двотомне зібрання фольклорно-етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси» (1856—1857) та «Граматка» (1857) П. О. Куліша, альманах «Хата» (1860) і особливо журнал «Основа» (1861—1862), а також видання Південно-західного відділу Російського географічного товариства, зокрема його «Записки юго-западного отдела Русского географического общества» (т. 1, 1873), та відоме семитомне зібрання фольклорно-етнографічних матеріалів, що вийшло під назвою «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (1871—1877).

Правопис журналу «Основа» тривалий час називали кулішівкою, пов'язуючи в такий спосіб його усталення з ім'ям П. О. Куліша. Однак у цьому є велике перебільшення. П. О. Куліш справді відіграв певну роль у становленні сучасної української орфографії, але не більшу від ряду своїх попередників та наступників. Він використав надбання своїх попередників, об'єднавши їх в одній правописній системі, і спопуляризував у своїх численних виданнях, зокрема і в журналі «Основа».

Найбільшим досягненням правопису журналу «Основа» було усталення вживання літер *і*, *и* для передачі звуків української мови [*і*], [*и*] будь-якого походження, однак ці правописні явища, як ми бачили, існували й раніше, щоправда, роздільно в окремих попередніх орфографічних системах (в правописі О. Павловського — *і*, в правописі «Русалки Днѣстрової» — *и*). Одночасно треба відзначити, що в правописі журналу «Основа» було й чимало застарілих елементів, від яких вже відмовилися попередники. Так, у ньому послідовно зберігалася літера **ъ** в кінці слів, йотоване [*о*] і м'якість попереднього приголосного перед [*о*] передавалася через *ё*, непослідовно вживалися літери *е*, *є* та ін. Крім того, цей правопис відзначався і зайвою фонетизацією, що відбилося в передачі деяких морфем (пор., наприклад, передачу дієслівних форм на ***-ться*** то через ***-тьця***, то через ***-тця***, на ***-шся*** — то через ***-шся***, то через ***-сся***: *вертаютьця, вернетця, одібъешся, вітаесся*) та ін.

Видання Південно-західного відділу Російського географічного товариства, в яких брали участь такі визначні вчені-мовознавці, як П. Г. Житецький і К. П. Михальчук, внесли до правопису журналу «Основа» ряд уточнень, що сприяли його вдосконаленню, най-

важливішими з яких були: 1) опускання літери *ъ* в кінці слів; 2) послідовне вживання літери *є* в її сучасному значенні; 3) введення літери *ї для* передачі йотованого [*і*]; 4) передача м'якості приголосних перед [*о*] через буквосполучення *ьо (трьох)* та ін.

Удосконалений в такий спосіб правопис журналу «Основа» проіснував недовго. Царським указом 1876 р. він був заборонений, і українське письменство ще тривалий час змушене було користуватися не пристосованим до фонетичної та граматичної системи української мови історико-етимологічним російським правописом, що отримав назву «єрижка», чи «ярижка» (від назви літери *ы* — «єри»). До правопису «Основи» на східноукраїнських землях повернулися тільки після революції 1905 р.

У середині і протягом другої половини XIX ст. було здійснено і ряд інших спроб упорядкування українського правопису (наприклад, І. Бецьким у збірнику «Молодик», що вийшов у Харкові 1843 р., А. Метлинським у збірнику «Южный русскій зборник», що також вийшов у Харкові 1848 р., М. Гатцуком у збірці під назвою «Ужинок з рідного поля» 1857 р. і в «Українській абетці» 1861 р. та ін.), однак вони мало відбилися на загальному процесі становлення української орфографії. Окремо згадаємо хіба що загалом дуже невдалу спробу правопису М. Гатцука[1], який в обох своїх варіантах (і гражданському, і кириличному) відзначався надзвичайною складністю, що виявилася, зокрема, в надмірному застосуванні надрядкових знаків. Проте саме цьому правопису українська орфографія завдячує відновленню давнього паєрика, тобто апострофа, вживання якого з часом стає все послідовнішим.

З інших спроб згадаємо ще правопис М. Драгоманова, який, хоч і не залишив сліду в загальному процесі нормалізації української орфографії, відомий тим, що ним було свого часу надруковано цілий ряд цінних видань, зокрема перше видання славнозвісного роману Панаса Мирного й Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Вперше цей правопис було застосовано у виданому М. Драгомановим 1878 р. в Женеві українському збірнику «Громада». Суть його зводилася до того,

[1] Див. ще: *Гатцук М.* О правописаниях, заявленных украинскими писателями с 1839 по 1861 г. // Основа.— 1862.— № 7.— С. 1—23.

що з українського алфавіту вилучалися йотовані літери і замість них за сербським зразком вживалися буквосполуки *ja, jy, je, ji* (на початку слів і складів) чи *ьа, ьо, ьу, ье* (в середині слів після м'яких приголосних), а замість літер *й, щ* вживалася латинська літера *j* та буквосполучення *шч* (*звичаj, віjська, шчириj, дошч*, та ін.).

Правопис М. Драгоманова на східноукраїнських землях не вживався зовсім, а в Галичині ним певний час користувалися його ідейні однодумці, зокрема молоді «народовці» і радикали, а також І. Франко.

Як уже згадувалося, усталення українського правопису на західноукраїнських землях відбувалося своєрідно. Тут ще певний час (аж до початку 60-х років XIX ст.) користувалися переважно церковнослов'янським кириличним письмом і в світському письменстві. Так, навіть відома «Граматика руского языка» Я. Головацького (Львів, 1849), що аж до 1862 р. служила основним посібником з української граматики для шкіл, була надрукована церковнослов'янським шрифтом. Проте правописні питання в Галичині протягом усього XIX ст. стояли дуже гостро, причому особливо запеклу полеміку викликали спроби латинізації українського письма в 1858 р., що вилилася в цілу азбучну війну, яскраво описану І. Франком [1].

Після 1848 р. згідно з ухвалою так званого собору (з'їзду) руських учених в західноукраїнських землях поширився історико-етимологічний правопис, однак поява і поширення правопису журналу «Основа» в Східній Україні привернула до себе увагу також прогресивних діячів науки й культури Західної України, і тут з часом, як висловлювався І. Франко [2], вся найбільш прогресивна молодь, залишивши мертвеччину етимології, повернулась до фонетичного правопису. Проте прибічники етимологічного правопису довго ще не здавали своїх позицій. Між ними і прихильниками фонетичного правопису тривалий час (аж до початку 90-х років XIX ст.) точилася гостра боротьба, що іноді доходила до фанатизму, що також знайшло яскраве відбиття у ряді сатиричних віршів І. Франка (пор., наприклад, «Марш галицько-руських «твердих»).

---

[1] Див.: *Франко І.* Азбучна війна в Галичині 1859 року // Зібр. творів: У 50-ти т.— К.: Наук. думка, 1986.— Т. 47.— С. 549—650.

[2] *Франко І.* Етимологія і фонетика в южноруській літературі // *Там же.*— Т. 29.— С. 150—169.

Починаючи з 80-х років XIX ст., зокрема після завершення 1886 р. у Львові видання двотомного «Малорусько-німецького словаря» Є. Желехівського і С. Недільського[1], в західноукраїнських землях поступово поширюється новий правопис, заснований на фонетичному принципі, що знайшов втілення в цьому словнику і дістав назву желехівки. Цей правопис з 1895 р. був запроваджений до офіційного вжитку у школах Галичини й Буковини, причому в Галичині він проіснував аж до 1922 р., а частково і до 1939 р., тобто до возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

Основні ознаки цього правопису такі: 1) за допомогою літери ***і*** позначався звук [*і*], що походив з етимологічного [*о*], а для позначення [*і*], що походив з етимологічних [*е*] та [*ѣ*], вживалася літера ***ї***, якою передавався також йотований [*і*] (***поділ, стіл,*** але: ***сніг, діло, принїс, їхати*** та ін.); 2) звук [*и*] передавався літерою ***и***; 3) звук [*е*] передавався літерою ***е***, а для передачі йотованого [*е*] та пом'якшеного приголосного перед [*е*] вживалася літера ***є***; 4) йотований звук [*о*] передавався буквосполученням ***йо***, а м'якість приголосного перед [*о*] через ***ьо***; 5) роздільна вимова твердого приголосного з наступними йотованими голосними не позначалася (***вяже, бє***); 6) м'яка вимова [*с*] перед наступним м'яким приголосним передавалася через ***ь*** (***сьвіт, сьміх, сьвято***); 7) у суфіксах ***-ск-, -цк-, -зк-*** не ставився м'який знак (***руский, сїльский, нїмецкий, галицкий, різкий***); 8) в іменниках середнього роду типу ***знання, життя*** згідно з галицькою вимовою вживалася флексія ***-е*** і неподвоєний м'який приголосний (***житє, зїлє, знанє***); 9) частка ***-ся*** з дієслівними формами, а також складова частина складних форм майбутнього часу ***-му, -меш, -ме*** писалися окремо (***сподївати ся, ся питає, робити меть ся, ходити ме***); 10) у словах іншомовного походження послідовно вживалося м'яке ***л*** (***бльокада, блюза, кляса***) та ін.

У зв'язку з виданням «Словаря української мови» за редакцією Б. Д. Грінченка[2] Російська академія наук, відзначивши його премією ім. М. Костомарова, 1907 р. спеціально розглянула правописні системи, вживані в українському письменстві того часу, і, відхиливши правопис Є. Желехівського, дійшла висновку, що найдоцільнішим

[1] *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словар.— Т. 1—2.— Львів. 1885—1886.

[2] Словарь української мови: У 4 т.— К., 1907—1909.

для цього словника є фонетичний правопис, яким користувалися на східноукраїнських землях, що входили до складу Росії, і який склався завдяки діяльності ряду українських культурно-освітніх діячів починаючи з 50-х років XIX ст. (так звана кулішівка) і послідовно використовувався в журналі «Основа» та в інших виданнях, зокрема, у виданнях Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, де він дістав ряд уточнень та вдосконалень.

В обговоренні питання про український правопис, що виникло у зв'язку з виданням словника, взяв також участь і сам автор і редактор словника Б. Д. Грінченко[1], який, закликаючи до якнайшвидшого усунення розбіжностей між західноукраїнською і східноукраїнською правописними системами, рішуче заперечив вживання у правописі Є. Желехівського літери *ї* після м'яких приголосних, роздільне написання зворотної частки ***ся*** від дієслів і обгрунтував необхідність вживання апострофа для позначення роздільної вимови твердих приголосних перед йотованими, що було послідовно проведено в його славнозвісному «Словарі української мови»[2].

Огляд головних спроб опрацювання українського правопису, що були здійснені в дореволюційний період, показує, що, незважаючи на всі намагання передових діячів української культури, науки й освіти, виробити сталі норми української орфографії так і не вдалося. До революції українська мова не мала зведення орфографічних правил, що були б обов'язковими до вжитку на всіх українських землях.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, коли перед українською мовою відкрилися винятково сприятливі перспективи всебічного розвитку, коли вона стала мовою державних установ, освіти, науки, культури, преси, художньої літератури тощо, зразу постало питання про створення єдиної, обов'язкової для всіх, сталої орфографії.

За завданням уряду Радянської України новостворена Українська академія наук опрацювала «Найголовніші правила українського правопису», які були схвалені

---

[1] *Грінченко Б.* Три питання нашого правопису, з додатком проф. А. Кримського (відбиток з «Рідного краю»).— К., 1908.

[2] До речі, апостроф вживався і в Словнику Є. Желехівського, але тільки після префіксів перед йотованими: *з'юшити, з'явитися* та ін.

загальними зборами Академії, затверджені і введені в дію урядом Української РСР у 1921 р.

«Найголовніші правила українського правопису», ввібравши в себе кращі дореволюційні правописні традиції, були невеликі за обсягом (14 друкованих сторінок) й складалися із 32 параграфів, що стосувалися правопису українських слів, і з 14 параграфів, присвячених правопису слів іншомовного походження. Проте вони, як перший правописний кодекс, затверджений до обов'язкового вжитку на всій території Української РСР, відіграли винятково важливу роль у справі нормування української орфографії. Більше того, будучи передрукованими і популяризованими прогресивною частиною інтелігенції і в західноукраїнських землях, вони сприяли зближенню західноукраїнської правописної традиції з загальноукраїнським правописом (під його впливом, зокрема, з західноукраїнського правопису було усунено літеру *ї*, що була запроваджена Є. Желехівським для позначення м'якої вимови приголосних).

Неповнота і надмірна стислість «Найголовніших правил українського правопису» скоро стали очевидними, а бурхливий розвиток української радянської культури й освіти, супроводжуваний прискореним розвитком усіх стилів і жанрів української літературної мови, викликав нагальну потребу в повнішому, детальнішому зведенні правил української орфографії.

1925 р. при Народному комісаріаті освіти УРСР було створено Державну правописну комісію, якій було доручено, поклавши в основу діючі «Найголовніші правила українського правопису», виробити новий український правопис, а вже наступного, 1926 р., було опубліковано його проект[1], який після широкого обговорення в пресі (при урядовій газеті «Вісті» було створено спеціальний дискусійний бюлетень) та на скликаній правописній конференції, на яку було запрошено і представників закордонних тоді українських земель, зокрема Галичини й Закарпаття, був схвалений, а згодом затверджений Народним комісаріатом освіти УРСР і введений в дію з 1 січня 1929 р.[2].

У цей правопис за наполяганням представників західноукраїнських земель було внесено ряд компромісних

[1] Український правопис (Проект).— Харків, 1926.— 121 с.
[2] Український правопис.— Харків, 1928.— 122 с.

рішень у дусі західноукраїнської правописної традиції (желехівки), що стосувалися переважно правопису слів іншомовного походження, зокрема передача іншомовного м'якого [*л*] як ***льо, ля, лю, ль,*** проривного ***ґ,*** дифтонгів ***ei, au, ou*** та ін.

Це був перший повний правописний кодекс, що мав бути запровадженим на всіх українських землях, проте у той час це не здійснилося. Заважала як державна роз'єднаність українських земель, що входили тоді до складу аж чотирьох країн (СРСР, Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії), так і нововведені в ньому компромісні орфографічні норми, які були далекі від досконалості й доцільності, оскільки йшли врозріз з мовною практикою широких народних мас Радянської України. Остання обставина, а також недооцінка східноукраїнських правописних традицій і переоцінка західноукраїнських, недооцінка спільних з російською мовою моментів в організації українського правопису, що була характерна для правописного кодексу 1928 р.,— все це незабаром викликало потребу внесення до нього ряду виправлень і змін.

1933 р. було введено в дію нову редакцію цього правопису [1], до якої було внесено чимало виправлень і уточнень, що стосувалися переважно правопису слів іншомовного походження, передачі на письмі географічних і особових назв, вживання паралельних написань тощо. Так, у цьому варіанті були вилучені правила, пов'язані з передачею м'якого звука [*л'*] у словах іншомовного походження та іншомовних дифтонгів [*ei*], [*au*], [*ou*], внесені у правопис 1928 р. з правопису Є. Желехівського, а іменники іншомовного походження типу *кляса, фльота* знову переведені в розряд іменників чоловічого роду (*клас, флот* та ін.); у зв'язку з усуненням з української графіки літери ґ само собою відпали дуже складні правила передачі відповідного іншомовного проривного звука тощо. Ця редакція правопису двічі перевидавалася [2], і в кожне нове видання вносилися певні зміни й доповнення, що свідчило про його неповноту і непослідовність.

1939 р. було створено нову Державну правописну комісію, якій доручалося на базі правопису 1933 р. виробити нове, виправлене й розширене, зведення правил української орфографії.

---

[1] Український правопис.— Харків, 1933.— 95 с.

[2] Український правопис. 2-ге вид.— Х.; К., 1934.— 95 с.; 3-те вид.— К., 1936.— 83 с.

Невдовзі після того був укладений, опублікований обмеженим тиражем і розісланий для ознайомлення зацікавленим організаціям і особам проект нового українського правопису [1], проте до його затвердження не дійшло. Віроломний напад фашистської Німеччини тимчасово припинив роботи над удосконаленням української орфографії.

1942 р. роботу над українським правописом було відновлено. На основі попередніх проектів, а також з урахуванням передбачуваних змін в російському правописі, було укладено новий варіант української орфографії, який уже в кінці серпня 1943 р. поступив на розгляд уряду Української РСР, а в травні 1945 р. був затверджений Радою народних комісарів УРСР. З 1 грудня 1946 р. він був запроваджений на всій території України [2], в якій на той час були вже возз'єднані всі українські землі.

Це був перший повний, науково обгрунтований, справді всеукраїнський правописний кодекс, з введенням у дію якого наша орфографія набула тієї стабільності, яка є необхідною й обов'язковою ознакою кожної високо розвиненої літературної мови. У передмові до нього були викладені основні засади, яких дотримувалися його укладачі і які зводилися до врегулювання чинного раніше правопису, не відходячи без поважних підстав від того, що вже усталилося, до збереження його народних засад, близькості до вимови широких народних мас, до уникнення в міру можливості варіантів написань і скорочення кількості винятків із правил, до забезпечення у спільних з іншими мовами моментах (розділові знаки, правопис великих і малих літер, написання разом і окремо) єдності з правописами мов народів Радянського Союзу, особливо — російською тощо.

Послідовне дотримання цих принципів забезпечило цьому зведенню правил української орфографії тривалу життєвість.

«Український правопис» 1945 р. без будь-яких змін проіснував аж до 1960 р. Практика його вживання виявила тільки окремі дрібні недогляди та неточності, а з прийняттям 1956 р. нових правил російської орфографії та пунктуації [3] виявилися також окремі розбіжності між українським та російським правописами у вживанні роз-

[1] Український правопис.— К., 1940.— 141 с.
[2] Український правопис.— К., 1945.
[3] Правила русской орфографии и пунктуации.— М., 1956.

діловних знаків, написанні слів окремо, разом і через дефіс, що при загальнопоширеному паралельному вивченні обох мов було дуже небажаним, адже розбіжності у написаннях такого типу зовсім не викликаються специфікою ні тієї, ні тієї мови.

Для уточнення редакції деяких орфографічних правил, виправлення виявлених недоглядів, усунення небажаних розбіжностей між українським та російським правописами, оновлення ілюстративного матеріалу при Академії наук Української РСР було створено спеціальну правописну комісію, яка й підготувала нове, виправлене й удосконалене видання «Українського правопису», що було опубліковане 1960 р.[1] Це видання повніше й послідовніше (порівняно з виданням 1946 р.) викладає правила української орфографії й пунктуації, й ось уже понад чверть віку діє без будь-яких змін, забезпечуючи потреби найширших кіл громадськості в писемному спілкуванні українською мовою. Ним користуються також українці, що живуть у зарубіжних країнах (Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії, Канаді, США та ін.).

Така тривала життєвість діючого кодексу української орфографії свідчить сама за себе, хоч це зовсім не означає, що з часом знову не виникне необхідність дальшого вдосконалення діючого українського правопису, про що, між іншим, свідчить і та дискусія навколо правописних питань, що проходила на сторінках журналу «Українська мова і література в школі» протягом 1963—1964 рр., в ході якої було висловлено чимало слушних зауважень і побажань і підготовка останнім часом його нової редакції.

Список рекомендованої літератури

Жовтобрюх М. А До історії українського правопису // Мовознавство — 1937.— Т. 11.— С. 85—102; Т. 12.— С. 87—174.

Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.).— К., 1963.— С. 46—53; 94—122; 165—190; 288—309, 363—371.

Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX ст.).— К., 1970.— С. 57—91.

Кириченко І. М. Особливості нового українського правопису.— К., 1947.

Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 року // ЗІФВ ВУАН.— 1929.— Кн. 25.— С. 175—186.

[1] Український правопис. 2-ге вид., випр. і доп.— К., 1960.

Москаленко А. А. Історія українського правопису (Радянський період).— Одеса, 1968.
Москаленко А. А. Нарис історії українського алфавіту і правопису.— Одеса, 1958.
Москаленко А. А., Терлецька В. М. Український правопис: Бібліографія, матеріали на допомогу науковій та учбовій роботі.—Одеса, 1971.
Русанівський В. М. Нове в українському правописі.— К., 1962.
Русанівський В. М. Становлення і розвиток системи правопису // Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 128—144.
Синявський О. Коротка історія «Українського правопису» // Культура українського слова. Вип. 1—10.— К., 1931.— С. 93—112.

3. Вивчення української лексики й фразеології

Огляд становлення літературних норм української мови доцільно продовжити стислим викладом історії української лексикографії, оскільки саме в лексикографічних працях насамперед відбився тривалий процес нормування словникового складу нашої мови. Стислість пропонованого огляду пояснюється насамперед потребою економії місця, однак вона стала можливою саме завдяки порівняно докладній опрацьованості цієї ділянки історії українського мовознавства в науковій літературі, до якої читач може звернутися для поглибленого опрацювання цієї теми.

Вивчення лексики й фразеології української мови в історії нашого мовознавства розвивалося у двох напрямках, по-перше, під кутом зору становлення лексичних літературних норм, і, по-друге,— в напрямі теоретичного їх осмислення. Треба, однак, зазначити, що обидва ці аспекти щільно переплітались між собою, хоча спеціальні теоретичні праці з української лексикології з'явилися лише порівняно недавно, у зв'язку з чим короткий огляд їх буде зроблено після огляду історії лексикографії.

Наукове осмислення лексики й фразеології української мови в початковий період історії українського мовознавства пов'язується насамперед з укладанням перекладних словників, в яких незрозумілі слова старослов'янської (церковнослов'янської) мови тлумачилися простою зрозумілою тодішнім читачам церковно-релігійних текстів мовою.

Першим із відомих словників такого типу був рукописний «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто», укладений невідомим автором десь у другій половині

XVI ст., що містив 897 слів, з яких було пояснено лише 776. Цей словник став відомим у науці завдяки публікації 1884 р. архімандритом Амфілохієм (див. «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1884), здійсненої, однак, з численними помилками. Щоб уявити характер пояснення слів у цьому словнику, наведемо окремі приклади з нього на літеру *а*: *апостолъ — посланникъ, агнецъ — баранокъ, агница — овца молодая, абиє — заразъ, адъ — пекло, тма, азъ — я, авва — отецъ, аллилуя — фала живому богу, арамата — масти дорогиє, аминь — право, воистинну, ангелъ — вѣстникъ, повѣдалъ* (очевидно: *повѣдачъ*), *архимахиръ — гетьманъ, архистратигъ — воевода, царь* та ін.

Першим друкованим словником у східних слов'ян був «Лексись, сирѣчъ реченїя въкратьцѣ събранны и из словенскаго языка на просты рускій діялектъ истолкованы», укладений відомим українським ученим, письменником і церковним діячем Лаврентієм Зизанієм (Тустановським) і опублікований у Вільні (сучасне м. Вільнюс), що містив 1061 слово, перекладене тодішньою українською літературною мовою. Для зразка наведемо приклади пояснення слів на літеру *а*: *адана — господь, пан, абїє — зараз, авва — тато, отецъ, агглъ — вѣстникъ албо повѣдач, агнецъ — баранокъ, агніца — молодая овечка, адъ — темность, недовѣдомоє мѣсце, преисподняя, по грецку адис і аідисъ, аеръ — воздухъ, азъ — я, аллилуя — хвала богу* та ін.

Найвидатнішою працею із старої української лексикографії став «Лексиконъ славенороссkій и именъ тлъкованіе», підготовлений і виданий у Києві 1627 р. визначним українським ученим і діячем культури Памвом Бериндою. Цей лексикон складався із двох частин, перша з яких містила близько 5 тис. слов'янських, здебільшого церковнослов'янських, загальномовних слів, перекладених чи витлумачених тодішньою українською літературною мовою, а друга, «именъ тлъкованіе»,— 2002 слова,— тлумачення власних назв, зібраних з різних джерел. З прикладів пояснення загальних слів наведемо: *абїє — уже, заразъ, внетъ, скоро, вскокъ, рыхло, прудко, агнецъ — баранок, баранъ, агница — овечка, овца, агня — овчатко, аки — якобы, алканїє — прагненьє ѣдла, ѣсти хотєнє, чутьє голоду, алчба — лакнене,*

голодность, алчу — лакну, гладомъ таю, єстем голодны, ѣсти жадаю та ін.; приклади тлумачення власних назв: *Ааронъ — гора (крѣпкая), або гористый, або научаючїй, або родити починаючїй, сын Аврамлъ; Аврамїй — богатъ, Авраамъ — оц многих (народов), Агавъ — свѣтлый, ясный, або охота, ввеселость отца, имя пророка, агавъ — саранча, або коник, Агапій — любимъ, Агапіа — любимая, Аггей — вдячний, веселий, агглъ — вѣстникъ, поселъ, оповѣдач, Агріпіна — проста* та ін.

Лексикон П. Беринди тривалий час був надійним посібником при вивченні церковнослов'янської лексики у багатьох народів. Він і перевидавався (наприклад, друге видання в Кутеїнському монастирі 1653 р.), і був базою ряду переробок (відома румунська переробка 1649 р. ченця Мардарія, польська переробка 1641 р. Маріана з Яслиск та ін.). Він був основою і для першого українсько-слов'янського словника, відомого під назвою «Синоніма славеноросская», що дійшов до нас у рукописі середини XVII ст. і в якому проста мова пояснювалася церковнослов'янською, а також для першого слов'янсько-латинського словника Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, що дійшов у ряді списків і нещодавно виданий В. В. Німчуком.

З інших лексикографічних праць, що свого часу не були видані, але відомі в ряді списків, слід назвати великий (близько 27 тис. слів) Латинсько-слов'янський лексикон, створений в першій половині XVII ст. українським ученим Є. Славинецьким на базі поширеного в Європі латинського лексикона А. Калепіна, також лише недавно виданий В. В. Німчуком, рукописний лексикон греко-словено-латинський Є. Славинецького, створений у другій половині XVII ст. на основі словника І. Скопули, який, на жаль, і досі неопублікований, та ін.

Староукраїнська лексикографія, маючи за об'єкт вивчення переважно старослов'янську (церковнослов'янську) мову, а почасти латинську та грецьку, одночасно сприяла й усвідомленню лексики тодішньої української літературної мови, а також закріпленню й поширенню її в письменстві. Свідченням цього є словники, в яких українська мова є не тільки засобом пояснення церковнослов'янських слів, а й об'єктом пояснення, наприклад, «Синоніма славеноросская», а також семимовний «Латинсько-новогрецько-турецько-татарсько-вірменсько-україн-

сько-молдавський словник», укладений у другій половині XVII ст., в якому при тлумаченні понад 2,5 тис. латинських слів використовується й українська мова.

Початки лексикографії нової української літературної мови також являли собою здебільшого перекладні словники, які до того ж спочатку мали не самостійний характер, а супроводжували певні твори, писані українською мовою, передаючи російський переклад незрозумілих чи малозрозумілих українських слів, що траплялися в тексті. Таким було, наприклад, «Изъяснение малороссийских речений», додане Ф. Туманським до надрукованого ним 1793 р. «Летописца Малыя России», в якому російською мовою пояснювалося значення 333 слів (наприклад: *абы — дабы, чтобы, але — но, веселье — свадьба, властный — собственный, гроши — деньги;* а *грошъ или двѣ копѣйки — шагъ..., грунтъ — дача, владѣніе, жадаю — желаю, звитяжество — храбрость, витязство* та ін.). Можна також назвати «Собраніе малороссійськихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ россійскихъ, но не употребительныхъ», додане до першого (1798 р.) і до наступних видань «Енеїди» І. Котляревського, в якому було пояснено 972 слова, а у третьому виданні 1809 р.— ще 153 слова (пор., наприклад, пояснення слів у цьому словнику: *або — или, абы — лишь бы, абы-якъ — какъ-нибудь, адже — вѣдъ, ажъ — даже, але — какъ бы не такъ, аркушъ — листъ писчей бумаги, бабакъ — сурокъ, бабуся — бабушка, старушка, бабынець — паперть, багаття — огонь, багацько — много, баглаи — лѣнь* та ін.), «Словарь малороссийскаго языка», доданий до «Опыта собранія старинных малороссійскихъ пѣсней» М. Цертелєва (1819 р.), що містив 218 слів, словник при «Малоросійських піснях» М. Максимовича (1827 р.) з реєстром понад 500 слів та ін.

Крім словників — додатків до інших творів, уже в першій половині XIX ст. з'явилися й словники, що мали самостійне значення, як, наприклад, «Краткий малороссийский словарь», надрукований при «Грамматике малороссийского наречия» О. Павловського (1818 р.), що містив 1131 слово (наприклад: *ажъ — даже, бешиха — рожа* (болезнь), *борщъ — щи, ваганы — длинная деревянная миска, вечеря — ужинъ, волоцюга — бродяга, гонецъ — курьер, дзыкглыкъ — стульчик, жменя — горсть*

та ін.), «Собраніє словъ малороссійскаго нарѣчія» І. Войцеховича, надрукований у «Трудах Общества любителей российской словесности при Императорском Московском университете» за 1823 р., в якому подано 1173 слова (наприклад: *ажъ — даже, байбаркъ — овчиной тулуп, гилка — палка, которою играют в мяч; грѣнка — ломоть хлеба, засушенный в печи, гукъ — эхо, отголосок* та ін.).

Першим великим за обсягом українським словником, опублікованим у середині XIX ст, був «Словарь малорусского наречия» відомого українського поета О. Афанасьєва-Чужбинського, що розпочав друкуватися в «Известиях академии наук по отделению русского языка и словесности» (Спб., 1855. Т. 4), але публікація якого обірвалася на літері З. Опублікована частина словника налічувала близько 6 тис. українських слів, перекладених або пояснених російською мовою. Для свого часу це був непоганий словник, і доводиться пошкодувати, що його видання так і не було завершене. Продовження його до літери Н включно, що так і не було опубліковане, зберігається у Рукописному відділі Бібліотеки АН СРСР у Ленінграді, де зберігається й частина рукопису словника Я. Головацького «Материялы для словаря малорусскаго нарѣчія, собранные въ Галиции и въ Сѣверовосточной Венгрии», який готувався як доповнення до словника О. Афанасьєва-Чужбинського, але так і залишився незавершеним. Нещодавно словник Я. Головацького за рукописом, що зберігається у відділі рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук УРСР у Львові, опубліковано Й. О. Дзендзелівським і З. Ганудель [1]. Він включає не засвідчені у словнику О. Афанасьєва-Чужбинського українські слова на літери А — З з території Галичини, Буковини і Закарпаття і є першим великим діалектним словником південно-західних діалектів, що містить близько 10 тис. слів. Між іншим, починаючи з 70-х років XIX ст. з'явилося друком чимало діалектних словників з території південно-західних діалектів, укладених переважно І. Верхратським, першою ластівкою з яких були його «Знадоби до словаря южнорусского», видані у Львові 1877 р., що містили понад 2 тис. слів-діалектизмів з різних місцевостей. Про них мова йтиме у розділі, присвяченому вивченню українських діалектів. Тут же згадуємо ці словники з метою показати, як поступово

[1] Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.— Пряшів, 1982, № 10.— С. 311—612.

починає складатися і утверджуватися в науці про українську мову поняття про місцеві діалектні слова, протиставлювані загальнопоширеним.

Найбільшим за обсягом українським словником, створеним у першій половині XIX ст. (1843), але опублікованим лише в наш час, був «Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка» П. Білецького-Носенка[1], що містив понад 20 тис. слів, перекладених чи пояснених російською мовою, причому українські слова, що вимовою й написанням збігалися з російськими, укладач звичайно до свого словника не вводив, хоч до нього було внесено певну частину слів із староукраїнських рукописів і навіть написання усіх літер, що зустрічаються у староукраїнських пам'ятках. У словнику, крім перекладу чи тлумачення слів, знаходимо й вказівки на належність слова до певної частини мови, а іноді й етимологічні довідки та паралелі з інших мов, зокрема з польської, німецької та ін.; пор., наприклад: *Виншовати* (г. д., тобто глагол действительный) — 1) поздравлять; приветствовать. 2) Бранить. По-немецки wünschen — желать. См. бажати, жадати; *Гута* (и. с. ж. р., тобто имя существительное женского рода) — Стекляный завод. По-немецки: Haufe, по-польски тоже *гуфа*. «Ангельские гуфы».— Ангельские хоры. (Уч. ев. митр. Петра Могилы, напеч. в Киеве 1638) та ін. Словник української мови П. Білецького-Носенка — визначна, найповніша для першої половини XIX ст. лексикографічна праця, і доводиться пошкодувати, що вона своєчасно не була опублікована.

У першій половині XIX ст. були створені й деякі інші словники, які так і залишилися в рукописах, найбільшим з них (понад 4,5 тис. слів) був словник А. Метлинського, підготовлений 1835 р.

Друга половина XIX ст. представлена в українській лексикографії значно більшою кількістю праць. Деякі з них становлять безсумнівне надбання мовознавчої науки, хоч трапляються й такі, про які слід згадати лише з метою досягнення бібліографічної повноти. Словники цього періоду переважно перекладні, здебільшого українсько-російські, частково українсько-німецькі та ін., а також російсько-українські, німецько-українські тощо.

Крім уже згадуваного незакінченого «Словаря малорусского наречия» О. Афанасьєва-Чужбинського (1855)

[1] *Білецький-Носенко П.* Словник української мови // Підготував до видання В. В. Німчук.— К.: Наук. думка, 1966.

тут необхідно відзначити «Опыт южнорусского словаря» К. Шейковського, який був задуманий як чотиритомне видання з реєстром на 35 тис. слів, проте було видано лише перший випуск першого тому (1861), що містив близько 1,5 тис. слів, і два випуски заключного тому, що вийшли у 1884—1886 рр. Цей словник був у багатьох відношеннях невдалим, й тодішня критика зустріла його досить холодно (Б. Лазаревський, М. Номис та ін.).

Не зовсім вдалим був також «Словарь малороссийских идиомов» М. Закревського, що був опублікований у Москві 1861 р. як третя книга праці автора «Старосвітський бандуриста» і містив 11127 українських слів, відмінних від російських, з перекладами або поясненнями російською мовою. У словнику М. Закревського порівняно обмежено подана лексика як народної розмовної, так і літературної мови середини XIX ст., чому до певної міри був причиною і диференційований характер самого словника, крім того, цілий ряд слів тут було перекладено чи пояснено помилково. Цей словник, будучи деякий час найбільшим за своїм реєстром, відіграв позитивну роль як корисний посібник при читанні українських творів і взагалі при вивченні української мови, а наступні укладачі українських словників широко використовували його як одне з джерел.

З інших українсько-російських словників, що вийшли у світ у другій половині XIX ст., необхідно відзначити два видання словника Ф. Пискунова, перше з яких було надруковане в Одесі 1873 р. під назвою «Словниця української (або югово-руської) мови» і містило близько 8 тис. слів, а друге — 1882 р. у Києві під назвою «Словникъ живоі народнеї, пісьменноі і актовоі мови руськихъ югівщанъ Російської і Австрійсько-Венгерської цесаріі», що містило понад 15 тис. слів, перекладених російською мовою. Цей словник зазнав гострої критики з боку сучасників (О. Соболевський, К. Шейковський та ін.) як невдала спроба лексикографічної праці з пропуском багатьох звичайних для української мови слів, неточностями, а іноді й неправильним перекладом і поясненням слів, введенням до українського реєстру ряду неіснуючих слів, створених самим укладачем.

Таким чином, і протягом другої половини XIX ст. так і не було опубліковано більш-менш задовільного українсько-російського словника з великим реєстром. Щоправда, в самому кінці XIX ст. М. О. Руберовським був під-

готовлений великий за обсягом і реєстром (понад 70 тис. слів), з численним ілюстративним матеріалом українсько-російський словник, який, як зазначають дослідники [1], відрізнявся і досить високим фаховим рівнем, проте він теж залишився в рукописі, не відігравши тієї ролі, на яку могла претендувати ця далеко не другорядна лексикографічна праця. До речі, уже після виходу в світ словника Б. Грінченка М. О. Руберовський значно поповнив і свій словник, довівши його реєстр до 100 тис. слів, хоч так і не встиг остаточно оформити рукопис.

Поряд з українсько-російськими словниками в XIX ст. було виготовлено і ряд інших українсько-іномовних словників і словничків, з яких були опубліковані лише деякі, а більшість залишилася в рукописах. Наприклад, у рукописному відділі Бібліотеки АН СРСР у Ленінграді зберігається «Словарь языка южно-русского», що являє собою невеликий за реєстром українсько-польсько-німецько-латинський словник, укладений І. Вагилевичем протягом 1834—1844 років; у львівській Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН УРСР знаходяться великі за обсягом «Матеріалы до словаря руского» І. Лаврівського, підготовлені в першій половині XIX ст., та ін.; у другому томі відомої збірки фольклорних матеріалів Паулі Жеготи («Pieśni ludu ruskiego w Galicyi», Львів, 1840) знаходимо невеличкий, близько 650 слів, «Słownik mniej zrozumiałych słów ruskich» та ін.

Публікація більших українсько-іномовних лексикографічних праць починається лише з другої половини XIX ст. Так, 1883 р. у Будапешті вийшов невеликий «Русько-мадярський словар» Ласло Чопея, який містив близько 20 тис. слів, перекладених угорською мовою, серед яких виявилася значна кількість слів-діалектизмів та церковнослов'янізмів.

Найбільшим з українсько-іномовних словників, що виходили друком у другій половині XIX ст., був, безсумнівно, двотомний «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського — С. Недільського, перший том якого почав друкуватися 1882 р. у Станіславі, а завершений був у Львові у 1885 р., а другий був опублікований уже після

---

[1] Характеристику цього словника, як і інших рукописних українських словників, див. у статті: *Пилинський М. М.* Українські рукописні словникові матеріали в бібліотеках і архівах Ленінграда // Лексикографічний бюлетень.— Вип. 9.— К.: Вид-во АН УРСР, 1963.— С. 74—89.

смерті Є. Желехівського у Львові 1886 р. За своїм реєстром це був найбільший з українських словників, що аж до появи словника Б. Грінченка не мав собі рівного. Щоправда, серед реєстрових українських слів (а їх у словнику було понад 64 тис.) трапляється значна кількість діалектних слів південно-західного типу, полонізмів, церковнослов'янізмів, а інколи й сумнівних, штучно створених, випадкових слів, що не належали до української лексики. Треба також відзначити, що в цьому словнику знайшли відбиття навіть не всі слова із широко відомих на той час творів Т. Шевченка. Однак попри всі свої хиби словник Є. Желехівського — С. Недільського тривалий час був найповнішим і найкращим словником української мови. Він і тепер, зокрема завдяки тому, що включає до свого складу значну кількість слів-діалектизмів, є надійним джерелом при вивченні української діалектної лексики. Разом з тим на підставі наукового аналізу його реєстру можна скласти більш-менш правильне уявлення про стан лексики української літературної мови на початку 80-х років XIX ст.

Для західноукраїнських земель словник Є. Желехівського — С. Недільського відіграв позитивну роль і своїм правописом, оскільки він широко впроваджував фонетичний принцип написання і тим самим сприяв зближенню західноукраїнського правопису, який до того базувався переважно на етимологічній основі, із східноукраїнським.

Поряд з українсько-російськими та українсько-іномовними словниками, починаючи з другої половини XIX ст., з'являються й іномовно-українські словники.

Давно вже відчувалася потреба в російсько-українському словнику, проте такий словник було створено лише в середині 70-х років. Це був «Опыт русско-украинского словаря», складений М. Левченком і опублікований 1874 р. у Києві, реєстр якого нараховував близько 7600 російських слів, перекладених українською мовою. Незважаючи на малу кількість російських реєстрових слів, цей словник тривалий час служив свою добру службу при перекладі з російської мови на українську.

Протягом 1893—1898 рр. у Львові вийшов великий чотиритомний «Словарь російсько-український», зібраний і впорядкований М. Уманцем (відомим українським бібліографом і культурним діячем М. Комаровим) і А. Спілкою. Цей словник був перевиданий у Відні в 1896—1898 рр. Хоча він був досить великий за обсягом (вклю-

чав значний український ілюстративний матеріал), реєстр російських слів у ньому, перекладених українською мовою, був не такий уже й значний: приблизно 36—37 тис. Зменшення реєстру сталося за рахунок опускання спільних для обох мов іншомовних слів. Укладено словник було загалом добре, хоч і траплялися окремі неточності і неповнота ряду перекладів. Проте, незважаючи на часткові недоліки й недогляди, словник М. Уманця й А. Спілки тривалий час був надійним посібником при перекладі з російської мови на українську. Невипадково він був перевиданий фотомеханічним способом після революції, коли ще не з'явилися нові великі російсько-українські словники.

Трохи більшим за розміром реєстру російської частини (40 тис. слів) був «Русско-малороссийский словарь», укладений Є. Тимченком і виданий у Києві у двох томах (Т. 1. А — О.— К., 1897; Т. 2. П — Я.— К., 1899), який, однак, своїм лексикографічним опрацюванням відчутно поступався перед словником М. Уманця і А. Спілки.

З іномовно-українських словників тут назвемо лише «Німецько-руський словар», укладений О. Партицьким[1] і виданий у двох томах у Львові 1867 р., який містив близько 35 тис. німецьких слів, перекладених українською мовою. Тогочасна критика, зокрема І. Верхратський та інші, відзначала значні недоліки словника як у німецькому реєстрі (перенасиченість застарілими та рідко вживаними словами), так і в перекладній українській частині (неточність чи й неправильність перекладу, вживання неіснуючих, «найчудніше уклепаних» слів і висловів). Проте як перша спроба загальномовного німецько-українського словника з великим реєстром слів він має бути оцінений все-таки позитивно. До того ж в умовах західноукраїнських земель, де в літературі тривалий час панувало так зване язичіє, цей словник, що широко залучав у своїй перекладній частині слова із живого народного мовлення, сприяв закріпленню народної мови у літературі.

Після словника О. Партицького німецько-українські словники тривалий час не з'являлися зовсім, хоч потреба в них на західноукраїнських землях, де функціонували, щоправда, нечисленні, українські школи, відчувалася

---

[1] *Partyckij E.* Deutsch-Ruthenisches Handwörterbuch. — Lemberg, 1867.

гостро. Лише 1912 р. у Чернівцях вийшов досить великий за обсягом «Німецько-український словар», укладений В. Кміцикевичем і В. Спілкою, що містив близько 35 тис. німецьких слів, перекладених українською мовою, причому перекладна частина цього словника, що дуже важливо, була зорієнтована на загальноукраїнську літературну мову. У порівнянні з попередніми словниками цього типу словник В. Кміцикевича і В. Спілки був відчутно досконалішим і являв собою помітне досягнення в укладанні іномовно-українських словників.

Потребами шкільної практики на західноукраїнських землях була викликана і поява інших іномовно-українських і українсько-іномовних словників. Так, 1904 р. у Чернівцях вийшов невеликий «Русько-німецький словар» О. Поповича, який 1911 р. був перевиданий у Берліні (Ruthenisch-deutsches Wörterbuch), 1909 р. у Снятині друкується невеличкий «Словарець німецько-руський для IV класу шкіл народних» І. Голубовича, а 1910 р. у Львові — також невеличкий словник Й. Танчаковського «Русько-польська термінологія зі збіркою інших слів до шкільної і приватної науки, зладжена на підставі шкільних підручників».

Окрему сторінку в українській лексикографії становлять словники класичних мов. Так, 1900 р. у Львові вийшов досить великий «Словар до Гомерової Одіссеї і Іліади» І. Огоновського, що містив близько 13 тис. слів з перекладом їх українською мовою, хоч у перекладній частині траплялося чимало діалектних слів. Ряд латинсько-українських словників уклав Ю. Кобилянський, найважливіший з них — великий «Латинсько-український словар для шкіл середніх», що вийшов у Відні 1912 р. і містив близько 20 тис. латинських слів, перекладених українською мовою (пор. також його порівняно менший «Русько-латинський словарець для руських гімназій», виданий у Чернівцях 1907 р.). Зорієнтований на загальнонаціональну українську літературну мову, словник Ю. Кобилянського й тепер є найбільшим з латинсько-українських словників. Цьому ж авторові належить і великий «Грецько-український словник», який і досі залишається в рукописі, хоч уже не раз ставилося питання про його видання.

Друга половина XIX — початок XX ст. в українській лексикографії характеризується також тим, що в цей час виникає зацікавленість і до української термінолексики

й номенклатури, яка виявилася як у збиранні цієї лексики, так і в укладанні словників.

Чисто практичні потреби, що виникли внаслідок революції 1848 р. в Австрії, викликали появу офіційного видання «Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Oesterreich. Deutsch-ruthenische Separatausgabe», тобто німецько-українського словника юридично-політичної термінології, підготовленого членами української секції урядової комісії для складання юридично-політичної термінології для слов'янських народів Австрії Я. Головацьким, Г. Шашкевичем і Ю. Вислобоцьким, що був виданий у Відні 1851 р. Цей словник містив 17 тис. німецьких слів-термінів з українським перекладом, хоч поряд із словами-термінами у ньому знаходимо й чимало загальномовних слів, що могли вживатися не лише в юридичних документах. Пізніше у зв'язку з застарілістю багатьох термінів, що були представлені в цьому словнику, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові видало 1893 р. новий, значно більший «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних», підготовлений К. Левицьким.

Необхідністю пояснити латинські й староукраїнські юридичні терміни, що зустрічаються в актових документах XVI—XVII ст. і стали вже незрозумілими, була викликана поява словників староукраїнської юридичної термінології, зокрема, опублікованого в «Киевских университетских известиях» за 1871 р. (кн. 8) і 1872 р. (кн. 3) «Справочного словаря юридических терминов древнего актового языка юго-западной России», підготовленого І. П. Новицьким, та опублікованого 1874 р. у Вільні «Словаря древнего актового языка Северо-западного края и царства польского», підготовленого І. Горбачевським. До публікації літопису Самовидця 1876 р., що вийшов у Києві, його видавець О. І. Левицький додав «Объяснение невразумительных слов, встречающихся в летописи Самовидца и в приложениях к ней». Ці публікації й були першими спробами матеріалів до словника староукраїнської мови.

До цього ж часу належать й перші спроби укладання словників термінології й номенклатури природничих наук. Так, 1852 р. була надрукована невеличка праця словничок І. Гавришкевича «Початок до уложення термінології ботанічної руської» (Перемишлянин, 1852.— С. 133—147). Ряд праць з української природничої тер-

мінолексики й номенклатури опублікували І. Верхратський («Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної». Вип. 6, Львів, 1879; «Спис важніших виразів з руської ботанічної термінології й номенклатури з оглядом на шкільну науку у вищих класах гімназії».— Львів, 1892; «Нові знадоби номенклатури і термінології природничої народної, зібрані між людом».— Львів, 1908 та ін.), В. Левицький (Матеріали до математичної термінології // ЗНТШ.— Т. 8, Львів, 1895; Матеріали до фізичної термінології // ЗНТШ.— Т. 9, 1896; Начерк термінології хімічної // Збірник математично-природничо-лікарської секції Наук. т-ва Шевченка.— Т. 9, 1903 та ін.), Ст. Рудницький (Начерк географічної термінології.— Львів, 1908 та ін.). Проте такі праці з'являються не тільки на західноукраїнських землях. Починаючи з 70-х років вони, щоправда, зрідка трапляються і в східноукраїнських виданнях. Так, у першому томі «Записок юго-западного отдела русского географического общества» (1873) було опубліковано аж два словники з ботанічної номенклатури (*Рогович А. Г.* Опыт словаря народных названий растений; *Волков Ф. К.* Список 1000 латинських ботанічних назв з відповідниками з народної української мови), у тринадцятому томі «Сборника Харьковского историко-филологического общества» (1902) було надруковано дуже вартісну працю В. І. Василенко «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии», в якій зібрано й пояснено велику кількість термінів з різних народних промислів та назв процесів (вироби з дерева, обробка шкіри, рогу, волосу, ткацтво, гончарство, рибальство тощо), а також з сільського господарства, хліборобства та ін.

Зрозуміла річ, що названі праці були лише початком великої роботи по створенню української наукової термінології і номенклатури, яка в повну силу розгорнулася уже після революції. І хоч з того, що пропонували укладачі цих словників, до наукової терміналексики сучасної української літературної мови ввійшло дуже мало, основи її все-таки було закладено.

Початок XX ст. в українській лексикографії ознаменувався появою у Києві протягом 1907—1909 рр. чотиритомного «Словаря української мови», матеріали до якого збиралися протягом тривалого часу, починаючи з 60-х років XIX ст., зокрема редакцією журналу «Киевская

старина», і який був упорядкований з додатком власного матеріалу Б. Грінченком.

Цей словник у всіх відношеннях стояв незрівнянно вище інших українських словників, що з'явилися до нього. Його реєстр становив понад 68 тис. слів. Джерелами для укладання цього словника послужили етнографічні і фольклорні збірники, твори українських письменників, зокрема тих, що почали свою діяльність не пізніше 1870 р., попередні словники української мови.

Хоч реєстр українських слів, представлений у ньому, був найбагатшим, найповнішим з усіх існуючих словників, проте, як відзначала критика, зокрема О. О. Шахматов (за поданням якого словник був відзначений Російською академією наук другою премією М. І. Костомарова), на момент публікації був далеко не повним, зокрема в ньому зовсім не подавалася лексика з поліських, північноукраїнських діалектів, а також творів новішої української літератури, зокрема таких письменників, як І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський та ін., завдяки творчості яких українська літературна мова ще в дореволюційний період досягла вершин свого розвитку. У ньому була також слабко відбита суспільно-політична й науково-технічна лексика та лексика іншомовного походження, яка на час укладання словника була вже досить широко представлена в українській літературній мові.

Крім неповноти реєстру, до вад словника треба віднести нерозрізнення літературної і діалектної лексики, що було загалом вадою всіх словників, що виходили в той час на території Росії, неповне розкриття значення цілого ряду українських слів, нерозрізнення в деяких випадках омонімії і просто окремі недогляди і помилки, зокрема в позначенні наголосу, тощо.

Однак, незважаючи на ці недоліки, словник української мови за редакцією Б. Грінченка являв собою цінну лексикографічну працю. Він неодноразово перевидавався (останнє перевидання без будь-яких змін вийшло у видавництві АН УРСР 1958 р. як пам'ятка української лексикографії). І тепер ця праця може бути з успіхом використана як надійне джерело для вивчення складу лексики української мови кінця XIX ст.

З інших лексикографічних праць початку XX ст. необхідно відзначити невеликий (приблизно на 25 тис. слів) «Українсько-російський словник» В. Дубровського, що

був виданий 1909 р. у Києві і потім перевидавався, незважаючи на недосконале укладення, «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького, який, хоч і був порівняно невеликим (близько 1500 слів), певною мірою задовольняв потреби і запити при читанні української преси і періодики, що з'явилася на східноукраїнських землях після революції 1905 р. Будучи першою спробою українського словника слів іншомовного походження, він одночасно виявився вартісним доповненням до словника української мови за редакцією Б. Грінченка. Щоправда, невдовзі після того в Чернівцях 1910 р. вийшов значно повніший «Словар чужих слів» З. Кузелі і М. Чайковського, в якому подавалося пояснення 12 тис. слів іномовного походження, і який також пізніше перевидавався.

З інших словників, що з'явилися на початку XX ст., варті уваги перші спроби словника до творів Т. Г. Шевченка. Це «Словничок Шевченкової мови», що вийшов у Миколаєві 1916 р., Нестора Літописця (псевдонім відомого пізніше мовознавця Н. М. Малечі). Цей словник був по суті словником-словопокажчиком до видання «Поезії» Т. Г. Шевченка, підготовленого В. Доманицьким (Спб., 1907), хоч і не включав усіх слів, що містяться у згаданому виданні. Слова у цьому словнику наводяться у початковій граматичній формі без прикладів і без переліку їх форм, але з зазначенням сторінки першого вживання кожного слова.

1917 р. у Херсоні було видано й другий «Українсько-російський словник до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка» цього ж автора, в якому подається переклад близько 3500 слів із Шевченкових поезій, що виявилися незрозумілими для російського читача.

Окремо треба відзначити, що з початком XX ст. з'явилися й перші спроби нормативних орфографічних словників, що виходили як на західноукраїнських, так і на східноукраїнських землях. До них належали «Руська правопись зі словарцем», що вийшла у Львові 1904 р. у виданні шкільної ради, і «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» Г. Голоскевича, виданий 1916 р. у Петрограді, а після 1917 р. в доповненому і доопрацьованому вигляді перевидавався багато разів.

Огляд нової української лексикографії, починаючи з кінця XVIII і кінчаючи початком XX ст., дає підстави

упевнитися, що протягом усього цього часу поряд із процесом становлення і розвитку нової української літератури на народній основі, незважаючи на дуже несприятливі умови, відбувався також тривалий, повільний процес нагромадження й відбору українського лексичного матеріалу, що сприяло поступовому витворенню і утвердженню лексичних норм української літературної мови.

Найбільшими досягненнями цього періоду, безсумнівно, були українсько-німецький словник Є. Желехівського — С. Недільського, російсько-український словник М. Уманця й А. Спілки і особливо «Словар української мови» за редакцією Б. Грінченка, в яких найповніше відбито лексичне багатство української мови в тому вигляді, як воно склалося на кінець XIX ст. Щоправда, всі ці словники були ще дуже далекі від тих, які звичайно називають нормативними, проте об'єктивно вони сприяли виробленню й закріпленню лексичних норм української літературної мови. Останнє найбільшою мірою стосується кращого з дореволюційних українських словників «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка, хоча й він, перенасичений діалектизмами, які до того ж майже ніяк не позначалися, не міг вважатися нормативним.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні українська мова була покликана до виконання найрізноманітніших суспільних функцій у всіх сферах державно-політичного, науково-освітнього, культурно-мистецького життя, що викликало пекучу потребу у створенні нормативних загальномовних і термінологічних словників з найрізноманітніших галузей науки і культури. При новоствореній Українській академії наук та інших наукових і навчальних закладах виникло чимало різних термінологічних комісій, які 1921 р. об'єдналися в єдиний Інститут української наукової мови, очолений академіком А. Ю. Кримським. На цей інститут було покладено завдання спрямовувати процес розвитку української наукової мови, опрацьовувати українську термінологію з найрізноманітніших галузей науки. І хоча ці завдання інститут виконував не зовсім задовільно, проте українська наукова термінологія за порівняно короткий відтинок часу була створена.

Протягом перших десяти — п'ятнадцяти років після революції було укладено й опубліковано кілька десятків термінологічних словників з різних галузей знання,

зокрема з хімії, фізики, математики, зоології, ботаніки, географії, геології, гірничої справи, техніки тощо [1]. У цих словниках у зв'язку з недостатнім рівнем розв'язання термінологічних проблем, низькою науковою кваліфікацією багатьох укладачів і з інших причин було допущено чимало помилок, вони були переповнені застарілими і вузькодіалектними словами, найрізноманітнішими недоречностями, недоладними вигадками, й скоро виявилися непридатними до вжитку. Проте все ж таки у самому процесі їх укладання, обговорення й наукової критики вироблялася й усталювалася українська наукова термінолексика, опрацьовувалися теоретичні засади творення термінології. Видання протягом 1934—1935 рр. видавництвом Всеукраїнської академії наук ряду термінологічних бюлетенів («Медичний термінологічний бюлетень», 1934; «Математичний термінологічний бюлетень», 1934; «Виробничий термінологічний бюлетень», 1935, та ін.), а також видавництвом «Радянська школа» за завданням Народного комісаріату освіти УРСР ряду шкільних словників («Російсько-український словник математичної термінології для середньої школи», 1939; «Російсько-український словник географічної термінології для середньої школи», 1939; «Російсько-український словник зоологічної термінології для середньої школи», 1934; «Російсько-український словник біологічної термінології для середньої школи», 1935; «Російсько-український словник фізичної термінології для середньої школи», 1935; та ін.) сприяло нормалізації, усталенню термінології з різних галузей знання у підручниках для середньої і вищої школи. Таким чином, можна з певністю твердити, що на середину 30-х років XX ст. українська термінологія з основних галузей науки і техніки не тільки була створена, а й в основному усталилась. У зв'язку з бурхливим розвитком науки й техніки у наступні десятиліття з часом виникала потреба створення нових, повніших, досконаліших термінологічних словників, мова про які йтиме нижче.

---

[1] Перелік цих словників див.: *Гольденберг Л. І., Королевич Н. Ф.* Українська мова (бібліографічний покажчик).— К.: Вид-во АН УРСР, 1963.— С. 115—125. Кращими із них були: *Корчак-Чепурківський О.* Номенклатура хвороб.— К.: Вид-во КМІ, 1927.— 50 с.; Словник ботанічної термінології (Проект).— К.: ДВУ, 1928.— 313 с.; *Калинович Ф.* Словник математичної термінології. (Проект). Ч. 1.— 2.— К.: ДВУ, 1925—1926; Словник медичної термінології.— К.: Держмедвидав, 1936 та ін.

У перше десятиліття після Жовтня на Україні поряд із термінологічними з'явилося й чимало загальномовних російсько-українських перекладних словників, з яких кращими були двотомний «Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського (Вінниця, 1918), що тричі перевидавався фотоспособом (останнє видання з додатком «Найголовніших правил українського правопису» вийшло у Харкові 1925 р.) і містив близько 40 тис. слів, «Практичний російсько-український словник» М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка, що вийшов у Дніпропетровську 1926 р., який, хоч і був невеликим за обсягом, однак фіксував нову лексику, що з'явилася в пожовтневий період, а також великий академічний «Російсько-український словник» у чотирьох томах, з яких вийшло лише три (Т. 1. А — Ж.— К., 1924; Т. 2. З — Н. Вип. 1—3.— К., 1929—1933; Т. 3. О — П. Вип. 1—2.— К., 1927 — 1928).

В академічному «Російсько-українському словнику» було зібрано величезний лексичний і фразеологічний матеріал з художньої літератури й усної народної творчості, і в цьому в першу чергу полягала його значна наукова вартість. Свого часу на адресу цього словника висловлювалися серйозні зауваження, зокрема й такі, що в ньому бракувало багатьох російських слів, насамперед лексики радянського часу, що він був далекий від нормативного як у російській, так і в українській частині, що для нього була характерною архаїзація української літературної мови, зловживання вузькими діалектизмами, недостатнє семантичне й стилістичне розмежування українських відповідників до російських слів, тощо. Усі ці вади справді були тією чи іншою мірою властиві розглядуваному словникові, проте, як пізніше відзначав Л. А. Булаховський, «було б несправедливим тепер, коли ми можемо повніше врахувати обставини формування літературної мови цього часу, повторювати геть усі закиди, що робилися з тих або інших окремих перекладів російських слів у цьому словнику Української академії. В час, коли сама практика літературної української мови ще не була досить усталеною, коли з полтавсько-київською основою літературної мови саме в словниковому її складі ще великою мірою тільки поєднувалася діалектна та літературна спадщина українського Заходу, а велика західна частина українського народу перебувала в складі іншої держави,— знайти правильний підхід до

вибору тих або інших слів для нормативного словника і в кожному окремому випадку впізнати те, що при цьому виборі слів виявить пізніше справжню життєздатність, було справою нелегкою (часто цілком переконливо не розв'язаною аж до нашого часу)»[1]. Якщо ж до цього додати, що на той час ще не було справжнього нормативного словника і російської літературної мови (один із перших чотиритомний «Толковий словарь русского языка» за ред. Д. М. Ушакова був опублікований лише протягом 1935—1940 рр.), на який можна було б надійно опертися принаймні в російському реєстрі, а у вітчизняному мовознавстві ще точилися суперечки стосовно самої теорії нормативного словника[2], то стають зрозумілими ті величезні труднощі, які доводилося долати укладачам і редакторам академічного «Російсько-українського словника» 1924—1933 рр. Загальну характеристику цього словника хочеться закінчити в цілому справедливою оцінкою, даною йому Л. А. Булаховським: «Як би там не було, на свій час цей словник Академії становив плід великої праці серйозних знавців української мови і багато в чому, хоч, звичайно, й не у всьому, міг придатись для створення на закладеній у ньому основі чогось кращого»[3].

Не випадково матеріали цього словника широко використовувалися і укладачами наступних російсько-українських словників, включаючи й останній тритомний «Російсько-український словник» 1968 р.

Наступним етапом у розвитку української радянської лексикографії був підготовлений Інститутом мовознавства АН УРСР і виданий 1937 р. однотомний «Російсько-український словник», що містив близько 40 тис. російських слів, перекладених українською мовою. Це була перша спроба справді нормативного російсько-українського словника, що широко охоплював і лексику радянської епохи, проте через обмежений обсяг він не став тим універсальним посібником у справі перекладу з російської мови на українську, на який він претендував.

---

[1] *Булаховський Л. А.* Мовознавство в Академії наук УРСР за час Радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років.— К.: Вид-во АН УРСР, 1957.— С. 76—77.

[2] *Ожегов С. И.* О трех типах толковых словарей современного русского языка // Вопр. языкознания.— 1952.— № 2.— С. 88.

[3] *Булаховський Л. А.* Мовознавство в Академії наук УРСР за час Радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років.— С. 77.

У зв'язку з цим президія Академії наук УРСР уже 1938 р. запропонувала Інститутові мовознавства якнайшвидше приступити до підготовки нового великого академічного російсько-українського словника. Такий словник, розрахований на 65 тис. російських реєстрових слів, невдовзі був створений, але віроломний напад фашистської Німеччини на Радянську країну перервав цю роботу. Відновлено її було у важких умовах евакуації Академії наук УРСР в Уфі, а потім у Москві, де словник було завершено і подано до друку.

1948 р. «Російсько-український словник» за редакцією академіків АН УРСР М. Я. Калиновича (головний редактор), Л. А. Булаховського і М. Т. Рильського вийшов друком у «Державному видавництві іноземних і національних словників» у Москві. Потім він неодноразово перевидавався з деякими доповненнями і протягом двох десятиріч служив основним посібником при перекладі з російської мови на українську. Він, охоплюючи 80 тис. російських реєстрових слів, перекладених українською мовою, включаючи значну кількість українських фразеологізмів та чимало ілюстративних словосполучень, відзначаючись глибоким опрацюванням переважної більшості словникових статей, добре опрацьованою системою посилань і позначень, подаючи при цьому першу спробу стилістичної характеристики словникового складу української мови, відіграв помітну роль в культурному житті країни, сприяв загальній нормалізації української літературної мови. Проте і цей словник не був позбавлений вад і недоглядів, що швидко виявилися у процесі користування ним. Зокрема, у цьому словнику, який опирався на «Толковий словарь русского языка» за ред. Д. М. Ушакова, були відсутні деякі актуальні слова і фразеологізми російської мови та широковживані українські відповідники до окремих російських слів, в перекладній його частині траплялися слова, взагалі відсутні в українській мові, а в ряді місць наводилися неточні українські відповідники до значень російських слів і зворотів, потребувала уточнення і вдосконалення стилістична характеристика слів тощо. Все це висувало потребу створення нового, повнішого, краще опрацьованого російсько-українського словника.

Зусиллями лексикографів Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР було створено новий тритомний «Російсько-український словник», який

вперше було опубліковано 1968 р. Цей словник як за повнотою реєстру російських слів (понад 120 тис.), так і за докладністю опрацювання української частини (в ній наведено близько 400 тис. відповідників до російських реєстрових слів і словосполучень) значно перевершує всі попередні лексикографічні праці подібного типу. Ця праця, відзначена Державною премією УРСР, є одним з найсерйозніших надбань української радянської лексикографії. Вона ось уже протягом ряду років служить надійним посібником при перекладі з російської мови на українську як художньої і суспільно-політичної літератури, так і наукових праць з найрізноманітніших галузей знання. Невипадково вона вийшла уже третім виданням, в яке внесено деякі додатки, виправлення й уточнення.

Слід також відзначити шкільний «Російсько-український словник» з реєстром понад 30 тис. слів, укладений Д. І. Ганичем та І. С. Олійником на базі словників, створених в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні. Він вийшов уже кількома виданнями (перше — 1962 р.) і забезпечує як потреби школи, так і запити широкого кола читачів.

Крім перекладних російсько-українських словників, українська радянська громадськість тривалий час відчувала гостру потребу і в українсько-російських словниках. Уже в перші десятиліття після революції було здійснено ряд спроб українсько-російських словників (наприклад: *Дубровський В.* Українсько-російський словник.— К., 1917.— 361 с., що протягом 1918 р. виходив ще тричі; *Савченко Л.* Практичний українсько-російський словник.— К.: ДВУ, 1923.— 270 с., що до 1926 р. виходив ще чотири рази; *Ізюмов О.* Українсько-російський словник.— Х.; К., 1930.— 980 с.; *Яворницький Д. І.* Словник української мови. Т. 1. А — К.— Катеринослав: Слово, 1920.— 411 с. та ін.), проте серед них лише словник Д. І. Яворницького може бути оцінений цілком позитивно як вдале доповнення до славнозвісного «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка. У ньому подано близько 5 тис. слів, яких або зовсім немає у словнику Б. Грінченка, або ж вони уживаються з іншим значенням. До цих слів даються російські переклади або докладні пояснення. Тому й не дивно, що з метою хоч би якоюсь мірою задовольнити потреби в українсько-російському словнику, після революції було здійснено кілька спроб перевидати «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка

чи то фотомеханічним способом (наприклад у Державному видавництві України 1925 р. з додатком «Найголовніших правил українського правопису», у видавництві АН УРСР 1958—1959 рр.), чи в переробленому і доповненому вигляді (наприклад: Словник української мови. Т. 1. А — Г.— К., 1927; Т. 2. Д — Й.— К., 1927; Т. 3. К — Н.— К., 1928; Словник української мови. Т. 1. А — Ж.— К., 1937), хоч ці переробки і доповнення тільки спотворювали його первісний вигляд. Необхідно було створити новий великий академічний українсько-російський словник, який відбив би лексичні багатства української літературної мови. Робота над таким словником розпочалася ще в довоєнні роки, але відновлена лише 1945 р. Проте укладання цього словника в стисло короткий термін було в основному завершено, й 1953 р. уже вийшов його перший том (А — Ж.— К.: Вид-во АН УРСР, 1953). Щоправда, редагування і видання словника розтяглося на цілих десять років, а його обсяг збільшився замість первісно запланованих чотирьох до шести томів (Т. 2. З — Н.— К., 1958; Т. 3. О — подаруночок.— К., 1961; Т. 4. Податель — пядь.— К., 1961; Т. 5. Р — С.— К., 1962; Т. 6. Т — Я.— К., 1963).

Вихід у світ академічного шеститомного «Українсько-російського словника» став визначною культурною подією в житті українського народу, великим досягненням української лексикографії. Його реєстр (понад 121 тис. слів) досить повно охоплює лексику сучасної української літературної мови, тобто лексику з творів усіх жанрів і стилів української літератури, починаючи від І. П. Котляревського й до 60-х років XX ст., при цьому в ньому добре представлена також термінологія і номенклатура широкого вжитку, чому дуже сприяло включення до джерел словника підручників для середньої і частково вищої школи. Взагалі джерельна база цього словника досить широка і у процесі укладання і редагування його вона весь час поповнювалася. Наприклад, якщо у першому томі наводилися цитати лише з 96 творів українських письменників, то в останньому коло їх зросло до 170, причому якщо укладання словника було розпочате при лексичній картотеці близько 350 тис. карток, то вже при завершенні роботи над другим томом вона становила понад 2 млн.

Лексикографічне опрацювання статей у цьому словнику заслуговує всілякого схвалення; воно відзначається

грунтовністю, що забезпечує всебічне розкриття значень і відтінків українського реєстрового слова та наводжуваної при ньому фразеології засобами російської мови, чому сприяла старанно опрацьована система позначок і ремарок, які характеризують сферу вживання слова або ж розкривають його значення.

Українські слова та їх російські відповідники наводяться у словнику у їх початкових формах, проте в багатьох випадках, які можуть становити певні труднощі для читача, вказуються ще й додаткові форми, що разом з іншим посилює нормативний характер словника.

Досить значне місце у словнику займає цитатно-ілюстративний матеріал, покликаний не лише підтверджувати існування певного слова, а й конкретизувати значення слів, поданих у словникових статтях. Щоправда, чимало слів, зокрема таких, що реальність їх існування в українській літературній мові можна піддати сумніву, залишилося без ілюстрацій, як, наприклад, *учетвером* (т. 6, с. 260), *снохацтво, снохач* (т. 5, с. 399) та ін. (останні два, очевидно, потрапили у словник з якогось перекладного джерела).

Великий шеститомний академічний «Українсько-російський словник» є не лише надійним, неоціненним посібником при перекладі з української мови на російську, а нерідко й на мови інших народів Радянського Союзу, а як словник нормативний сприяв і сприяє усталенню літературних норм української мови, піднесенню її загальної культури. На його базі з'явилися й нові словники, зокрема перекладні різного призначення, наприклад одноіомний «Українсько-російський словник» (з реєстром близько 65 тис. слів), перші видання якого (1964—1965 рр.) виходили за редакцією В. С. Ільїна (останнє видання цього словника вийшло 1985 р.), та ін.

Поряд з перекладними російсько-українськими та українсько-російськими словниками створювалися також перекладні іноземно-українські та українсько-іноземні словники.

Першим із таких словників на Радянській Україні був «Німецько-український словник», укладений за гніздовою системою І. Шаровольським (Х.: ДВУ, 1929.— 454 с.), що містив близько 20 тис. німецьких слів, до яких були подані українські відповідники, однак після нього тривалий час такі словники не друкувалися.

Протягом 20—30-х років кілька невеликих перекладних словників, в яких поряд з українською виступала якась іноземна мова, вийшло в західноукраїнських землях, що тоді не входили ще до складу СРСР. Серед них «Słownik ukrainsko-polski i polsko-ukrainski» Іл. Свєнціцького (Львів, 1920.— 192 с.), «Чесько-український словник» Н. Коваленкової-Королівої (Прага, 1920.— 80 с.), «Мадярсько-руський словар» за ред. Е. Бокшая, Ю. Ревая, М. Бращайка (Ужгород, 1928.— 516 с.), «Słownik ukrainsko-polski i polsko-ukraiński» Є. Грицака і К. Кисілевського (Львів, 1931), «Українсько-німецький словник» В. Калиновича (Львів, 1931), «Кишеньковий чесько-український і українсько-чеський словник» П. Щербухи (Прага, 1935—1936) та ін., які характеризувалися обмеженим реєстром слів і переважно слабким лексикографічним опрацюванням словникових статей. Із цих словників на особливу увагу заслуговує великий «Латинсько-український ботанічний словник» («Słownik botaniczny łacińsko-małoruski»), складений Ст. Маковецьким і виданий 1936 р. у Кракові у видавництві Польської Академії наук, багатющі матеріали до якого автор зібрав, починаючи з 1877 р., переважно в західноукраїнських, а частково і в східноукраїнських землях (словник містить понад 21 тис. назв).

Після Великої Вітчизняної війни на Україні починає виходити ряд іномовно-українських і українсько-іномовних словників з основних європейських мов. Так, протягом 1948 р. з'явилися два перекладних словники: «Німецько-український словник» (шкільний) за ред. І. В. Шаровольського (К.: Рад. шк., 1948), що являв собою переклад з виправленнями і доповненнями шкільного «Немецко-русского словаря» І. Полака і Є. Ліндера і містив близько 25 тис. слів, і більший за обсягом «Англо-український словник», укладений М. Л. Подвезьком і К. І. Григоренко (К.: Рад. шк., 1948.— 792 с.), що містив близько 50 тис. англійських слів і висловів, призначений для вузів. Трохи пізніше М. Л. Подвезько випускає і шкільний «Англо-український словник» (К.: Рад. шк., 1955), що містив близько 25 тис. слів і вийшов кількома виданнями, а 1952 р. і порівняно великий за реєстром (60 тис. слів) «Українсько-англійський словник» (К.: Рад. шк., 1952), повторне видання якого вийшло 1957 р.; 1974 р. був виданий ще один великий

«Англо-український словник» (К.: Рад. шк., 1974) з реєстром близько 65 тис. слів, підготовлений М. Л. Подвезьком у співавторстві з М. І. Балою. До цього треба ще додати «Фразеологічний словник англійської мови», підготовлений К. Т. Баранцевим (К.: Рад. шк.,1956) і особливо виданий пізніше тим же автором великий «Англо-український фразеологічний словник» (К.: Рад. шк., 1969). Таким чином, український читач отримав досить великі, із значним реєстром слів, загалом добре укладені англо-український, українсько-англійський та англо-український фразеологічний словники.

Скромніші досягнення має українсько-німецька лексикографія. Тут ми можемо вказати лише на «Німецько-український словник», укладений В. М. Лещинською, О. Г. Мазним і К. М. Сильвестровою (К.: Рад. шк., 1959) з реєстром близько 50 тис. слів, та «Фразеологічний словник німецької мови», укладений Л. С. Осовецькою та К. М. Сильвестровою (К.: Рад. шк., 1964). Крім цього треба відзначити ще й новий, значно більший двотомний «Німецько-український фразеологічний словник», який підготували В. І. Гаврись та О. П. Пророченко (К.: Рад. шк., 1981.— Т. 1—2).

Вперше українською мовою з'явилися і словники, присвячені французькій мові. Це «Французько-український словник», укладений О. О. Андрієвською й Л. А. Яворською (К.: Рад. шк., 1955), що містить близько 50 тис. реєстрових слів, та укладений тими ж авторами з таким самим обсягом «Українсько-французький словник» (К.: Рад. шк., 1963). Обидва словники виконані на належному науково-фаховому рівні і становлять цінний здобуток української радянської лексикографії.

До цього треба додати, що останнім часом з усіх трьох згаданих європейських мов вийшли нові шкільні словники, кожен з яких налічує близько 20 тис. реєстрових слів. Це «Англо-український словник» за ред. Ю. О. Жлуктенка (К.: Рад. шк., 1978), «Українсько-англійський словник» (К.: Рад. шк., 1982), «Німецько-український словник» за ред. Є. І. Лисенка (К.: Рад. шк., 1978) і «Українсько-німецький словник» (К.: Рад. шк., 1983), «Французько-український словник» за ред. Б. І. Бурбело (К.: Рад. шк., 1982) і «Українсько-французький словник» (К.: Рад. шк., 1985).

З виходом у світ згаданих словників, а також розмовників з цих мов, наша середня школа вперше стала

забезпеченою цінними лексикографічними посібниками, що стануть у великій пригоді учням при вивченні основних європейських мов.

З інших іномовно-українських словників на особливу увагу заслуговує великий двотомний (у трьох книгах) «Польсько-український словник», підготовлений у Львівському Інституті суспільних наук АН УРСР колективом авторів (Т. 1. А — N.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958; Т. 2, ч. 1. О — R.— К., 1959; Т. 2, ч. 2. S — Ż.— К., 1960) з реєстром 100 тис. слів. Це один з найгрунтовніших польсько-іномовних словників. Наші польські колеги уклали порівняно скромніший «Słownik ukraińsko-polski», що вийшов у Варшаві за редакцією С. Грабця і П. Зволінського з реєстром близько 30 тис. слів (Варшава, 1957).

Завдяки співробітництву з угорськими колегами — науковцями Ужгородського університету був створений і виданий видавництвом Угорської Академії наук і Закарпатським обласним видавництвом «Угорсько-український словник» (Будапешт; Ужгород, 1961) з реєстром близько 28 тис. слів. Одночасно велася робота і над «Українсько-угорським словником», який був підготовлений Л. Катоною і 1963 р. вийшов у тому ж видавництві (Будапешт; Ужгород, 1963) з реєстром близько 20 тис. слів.

Внаслідок подібного співробітництва готуються також українсько-чеський та чесько-український, болгарсько-український та українсько-болгарський словники, з яких уже опубліковано двотомний «Чесько-український словник» (К.: Наук. думка, 1988—1989) та «Болгарсько-український словник» А. І. Стоянова, О. Р. Чмир з реєстром близько 43 тис. слів (К.: Наук. думка, 1988).

За межами нашої країни підготовлено й опубліковано з метою задоволення потреб школи також ряд українсько-іномовних та іномовно-українських словників, зокрема «Українсько-словацький словник», укладений І. Попелем і виданий Словацьким педагогічним видавництвом (Братіслава, 1960) та великий «Словацько-український словник», укладений П. Бунганичем (Братіслава, 1985), «Румунсько-український словник» (Бухарест, 1963) та «Українсько-румунський словник» (Бухарест, 1964), що вийшли за редакцією Г. Кокотайла, невеличкий «Українсько-хорватський або сербський словник» та «Хорватсько або сербсько-український словник», що вийшли в Загребі 1981 р. однією книжкою (кожен близь-

ко 18 тис. слів), підготовлені А. Менац та А. П. Коваль.

З українсько-іномовних словників, що підготовлені й видані в СРСР, необхідно згадати укладений В. П. Лемтюговою «Українсько-білоруський словник», що вийшов у видавництві «Вышэйшая школа» у 1980 р. з реєстром близько 30 тис. слів.

Окремо треба зупинитися на термінологічних словниках, яких протягом 60—70-х років було видано понад два десятки і які в основній своїй масі були перекладними, переважно російсько-українськими. Ці словники були створені за завданням Президії АН УРСР переважно співробітниками Академії— спеціалістами відповідних галузей науки при активній участі лексикографів-філологів. Робота над цими словниками очолювалась спеціально створеною Словниковою комісією під головуванням Й. З. Штокала. За період 1959—1970 рр. видавництво АН УРСР випустило у світ російсько-українські термінологічні словники з фізики — 16 тис. термінів, гірничої справи — 20 тис., хімії — 6 тис., геології — 19 тис., математики — 12 тис., гідротехніки— 13 тис., машинознавства та загального машинобудування — 16 тис., електрорадіотехніки — 30 тис., теплотехніки та газотехніки — 32 тис., ботаніки — 10 тис., механіки — 11 тис., зварювання — 8 тис., металургії — 9 тис., фізіології — 15 тис., ветеринарії — 12 тис. термінів та ін.

Крім вузькогалузевих словників виходили й загальнотехнічні, сільськогосподарські, суспільно-економічні словники, з яких на особливу увагу заслуговують «Російсько-український технічний словник», що вийшов у Держтехвидаві УРСР і включав 80 тис. термінів (К., 1961), «Російсько-український сільськогосподарський словник» з реєстром понад 32 тис. слів (К., 1963), «Російсько-український словник соціально-економічної лексики», що мав реєстр понад 20 тис. слів і виходив двома виданнями — 1969 і 1975 рр.).

Ці словники, безсумнівно, сприяли дальшій нормалізації української науково-технічної, виробничої, суспільно-економічної термінології.

Поряд з галузевими перекладними словниками українською мовою було опубліковано й цілий ряд галузевих словників-довідників енциклопедичного, тлумачно-пояснювального типу, з яких відзначимо «Словник лінгвістичних термінів», укладений Є. В. Кротевичем і Н. С. Род-

зевич (К.: Вид-во АН УРСР, 1957), «Словник лінгвістичних термінів», укладений Д. І. Ганичем й І. С. Олійником (К.: Вища шк., 1985), «Словник літературознавчих термінів», укладений В. М. Лесиним і О. С. Пулинцем (К.: Рад. шк., 1965; 3-тє вид., 1972), «Короткий тлумачний математичний словник», укладений А. С. Бугаєм (К.: Рад. шк., 1964), у виданні УРЕ вийшов також ряд словників цього типу, зокрема такі, як «Політичний словник» (1971), «Економічний словник» (1973), «Філософський словник» (1973), «Юридичний словник» (1974), «Біологічний словник» (1974), майже кожен з яких витримав по два і більше видань, а також чисто енциклопедичні видання типу чотиритомної «Енциклопедії народного господарства Української РСР» (1969—1972), чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України» (1969—1972), двотомної «Енциклопедії кібернетики» (1973) та ін.

Протягом останніх двох-трьох десятиліть різними видавництвами УРСР було здійснено видання ряду словників, в яких тією чи іншою мірою знайшли відбиття різні стилістичні шари української лексики та фразеології.

Здається, найбільше пощастило українській фразеології, якій було присвячено кілька словників. Так, 1966 р. у видавництві «Радянська школа» вийшов невеличкий «Фразеологічний словник», підготовлений Н. О. Батюк, в якому зібрана українська фразеологія, що знайшла своє відбиття у тих творах української літератури, що вивчаються в школі; у видавництві «Радянський письменник» 1968 р. був опублікований більший «Словник українських ідіом», підготовлений Г. М. Удовиченком, який ліг в основу двотомного «Фразеологічного словника української мови» того ж автора (К.: Вища шк., 1984); видавництво «Радянська школа» 1971 р. видало «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник», укладений І. С. Олійником і М. М. Сидоренком, друге видання якого (К., 1978) містить понад 10 тис. українських фразеологізмів, відтворених російською мовою, і приблизно таку ж кількість російських фразеологізмів, відтворених українською мовою. До цього треба ще додати кілька видань «Крилатих висловів в українській літературній мові», що виходили у видавництві «Вища школа» (2-ге вид.— К., 1975), укладених А. П. Коваль та В. В. Коптіловим, в яких наводиться понад тисячу афоризмів, літературних цитат, образних висловів,

що побутують в українській літературній мові, два видання книжки Ф. П. Медведєва «Українська фразеологія: Чому ми так говоримо» (2-ге вид.— X., 1977), яка також містить переважно крилаті вислови, та ін. До цих словників тісно прилягає виданий 1985 р. у видавництві «Радянська школа» «Короткий словник перифраз», укладений М. П. Коломійцем і Є. С. Регушевським (К., 1985), який містить близько 700 перифраз, тобто описових назв різних понять типу: *адепт Феміди — юрист, аптека природи — лікарські рослини,* що особливо активно функціонують у мові преси.

Значно меншою мірою поталанило такому стилістичному шару лексики, як синоніми, які знайшли найповніше відбиття у «Короткому словнику синонімів української мови», укладеному П. М. Деркачем (К.: Рад шк., 1960). Більший за обсягом словник А. Багмета «Матеріали до синонімічного словника української мови», що друкувався у вигляді додатка у журналі «Вітчизна» (1959, № 2—12; 1960, № 1—12), так і залишився незавершеним, а дуже коротенький «Синонімічний словник-мінімум української мови», підготовлений В. С. Ващенком і виданий у Дніпропетровському університеті, також не може задовольнити потреби українського читача у словниках цього типу. Проте не можна не відзначити й оригінальної спроби створення словника українських фразеологічних синонімів (див.: *Коломієць М. П., Регушевський Є. С.* Словник фразеологічних синонімів.— К.: Рад. шк., 1988).

Для потреб середньої школи видавництво «Радянська школа» підготувало й видало короткі словники антонімів і паронімів української мови (*Полюга Л. М.* Словник антонімів.— К.: Рад. шк., 1987; *Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А.* Словник паронімів української мови.— К.: Рад. шк., 1986).

Із словників, присвячених спеціальним шарам української лексики, зокрема власним назвам, перше місце, безсумнівно, посідає «Словник гідронімів України», створений колективом авторів під керівництвом К. К. Цілуйка (К.: Наук. думка, 1979). До нього треба додати ще два невеличкі словники з української антропонімії, зокрема українсько-російський та російсько-український «Словник власних імен людей», підготовлений в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні, який вийшов уже кількома виданнями (1-ше вид.— К.: Вид-во АН УРСР, 1954; 6-те вид.— 1985), і «Довідник українських прізвищ»

(К.: Рад. шк., 1968), упорядкований Ю. К. Редьком, а також дуже короткий «Топонімічний словник-довідник Української РСР» (К.: Рад. шк., 1973), упорядкований М. Т. Янком.

Ці словники сприяли усталенню правильного вживання власних назв.

Корисним довідником є також «Словник скорочень в українській мові» колективу авторів, виданий «Вищою школою» за редакцією Л. С. Паламарчука (К., 1988), в якому розкривається значення понад 21 тис. скорочень, уживаних в українській мові.

У пожовтневий період певну увагу вчених привернули словники мови письменників. Найбільші досягнення у цій галузі лексикографії пов'язані із творами Т. Г. Шевченка. Так, уже 1951 р. вийшла невелика книжка «Шевченкова лексика. Словопокажчик до поезії Т. Г. Шевченка», підготовлена В. С. Ващенком та П. О. Петровою, в якій подавався реєстр слів, вживаних у поезіях поета, з вказівкою на перше вживання, а 1964 р. у видавництві «Наукова думка» — двотомний «Словник мови Шевченка». В Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР завершено й укладання словника російських творів Т. Г. Шевченка. Науковці Харківського університету підготували й видали тритомний «Словник мови творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка» (1978—1979). На черзі створення словника мови творів І. П. Котляревського, хоч існують вже два добре укладених покажчики слововживання до всіх творів письменника, писаних українською мовою, що дійшли до нас (*Ващенко В. С., Медведєв Ф. П., Петрова П. О.* Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського. Покажчик слововживання.— Х., 1955; *Бурячок А., Залашко А., Ротач А., Северин М.* Лексика п'єс та од І. Котляревського.— К., 1974).

Опубліковано ще три словопокажчики творів українських письменників: *Бойко М. Ф.* Словопокажчик драматичних творів Лесі Українки (К.: Вид-во АН УРСР, 1961); *Сизько А. П.* Лексика мови Архипа Тесленка. Словопокажчик оповідань (Дніпропетровськ, 1970); *Ковалик І. І., Ощипко І. Й.* Художнє слово Василя Стефаника. Матеріали до Словопокажчика до новел В. Стефаника (Львів, 1972). Ведуться роботи по створенню словників мови творів І. Франка та Л. Глібова.

Після революції було здійснено заходи щодо створення історичних словників української мови. Так, до ви-

дання українських грамот XIV — першої половини XV ст. (*Розов В.* Українські грамоти XIV — першої половини XV ст.— К.: Вид-во ВУАН, 1928) був доданий словник, в якому наводилися всі словоформи, вживані в публікованих пам'ятках, крім власних назв. 1930 р. було розпочато друкування великого «Історичного словника українского язика», підготовленого колективом співробітників Української академії наук під керівництвом Є. К. Тимченка, однак публікація його, на жаль, припинилась на першому томі. При Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові під керівництвом Л. Л. Гумецької підготовлено і видано двотомний «Словник староукраїнської мови XIV — XV ст.» (К.: Наук. думка, 1977 — 1978), успішно йдуть роботи по створенню кількатомних «Словника староукраїнської мови XVI — першої половини XVII ст.» та «Словника староукраїнської мови другої половини XVII— XVIII ст.».

У післяреволюційний період виникла потреба й у створенні словників іншомовних слів, що зайшли в українську мову, а також етимологічного словника української мови. Ще 1924 р. вийшов порівняно невеликий «Словник чужомовних слів, що увійшли в мову українську» (К.: Час, 1924), а 1932 р. уже й великий, десь на 20 тис. реєстрових слів «Словник чужомовних слів» за редакцією О. Бадана-Яворенка (Х.; К.: УРЕ, 1932).

Для задоволення потреб українського читача був перекладений з російської мови «Словник іншомовних слів» за редакцією І. В. Льохіна та М. Ф. Петрова, що вийшов двома виданнями (1951 і 1955 рр.).

Головною редакцією Української Радянської Енциклопедії було підготовлено і видано 1974 р. за редакцією О. С. Мельничука новий «Словник іншомовних слів», що містить близько 24 тис. слів і термінів, який неодноразово перевидавався.

В Інституті мовознавства АН УРСР ім. О. О. Потебні під керівництвом О. С. Мельничука підготовлено видання великого «Етимологічного словника української мови», в якому пояснюється походження значної кількості українських слів, об'єднаних за гніздовим принципом у близько 30 тис. словникових статей. Досі із семи запланованих томів вийшло три (Т. 1. 1982; Т. 2.— 1985). До речі, і за межами нашої країни також здійснено досить вдалу спробу створення етимологічного словника української мови (*Rudnyćkyj J. B.* An etymological dic-

tionary of the Ukrainian language.— Winnipeg, 1962.— Vol. 1,— видання продовжується).

Етимологія українських слів широко представлена і в загальнослов'янських етимологічних словниках, з яких у першу чергу необхідно відзначити «Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, вып. 1—14 (М.: Наука, 1974—1987, видання продовжується).

Ще в дореволюційні часи робилися спроби створення орфографічних словників, проте вони, як і інші словники нормативно-прикладного характеру, набрали поширення лише після революції.

У перше післяреволюційне десятиліття особливою популярністю користувався «Український правописний словничок з короткими правилами правопису», укладений Г. Голоскевичем, який тільки протягом 1918 р. витримав троє видань і перевидавався майже щорічно аж до 1930 р. (останнє видання: Х.; К., 1930). Протягом 1930—1931 рр. вийшло ще кілька правописних словників, найбільшими з яких були «Правописний словник та правила правопису й розділових знаків», що двічі виходив у 1930 році за ред. Г. Сабалдира і містив 25 тис. слів (К.: Вид-во «Час», 1930), та «Правописний словник», укладений О. Ізюмовим (Х.: Рад. шк., 1931), однак у зв'язку із змінами, внесеними в український правопис, ці словники скоро втратили свою практичну вагу.

1936 р. у видавництві «Радянська школа» вийшов новий «Орфографічний словник для початкової і середньої школи», підготовлений колективом авторів, до складу якого входили Д. Леві, Г. Левченко і Л. Рак, що аж до затвердження правописного кодексу 1945 р. служив надійним довідником при написанні слів.

У зв'язку з введенням у дію нового правопису було видано й новий «Орфографічний словник», підготовлений І. М. Кириченком (К.: Рад. шк., 1948), який витримав значну кількість перевидань (останнє, шосте вид.— 1960). Цим же автором був підготовлений і більший (десь на 40 тис. слів) «Орфографічний словник», що двічі виходив у видавництві АН УРСР (1-ше вид.— К., 1955; 2-ге вид.— К., 1961).

Після 1960 р. у зв'язку з введенням у дію нової редакції українського правопису з'явилися й нові правописні словники різного типу і призначення, найбільшим з яких є «Орфографічний словник української мови», підготов-

лений колективом науковців Інституту мовознавства АН УРСР ім. О. О. Потебні і опублікований видавництвом «Наукова думка» у 1975 р. за редакцією С. І. Головащука і В. М. Русанівського, що містить довідки про написання близько 114 слів і який уже неодноразово перевидавався.

В Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні був підготовлений і дуже корисний словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос», що містить близько 50 тис. слів. Він вийшов у видавництві «Наукова думка» 1973 р. за ред. М. А. Жовтобрюха. Це була перша спроба орфоепічного словника української літературної мови.

Нормативно-прикладні словники виходили і поза стінами АН УРСР. Так, у видавництві «Радянська школа» 1959 р. був виданий «Словник наголосів української літературної мови», укладений М. І. Погрібним, що через кілька років був перевиданий, а у 1984 р.— «Орфоепічний словник», підготовлений тим же автором, що містив довідки про вимову близько 44 тис. українських слів.

Крім розглянутих, існують ще й вузько спеціалізовані словники, що використовуються найчастіше як посібники-довідники для ведення різних наукових досліджень, тощо. Такими є, наприклад, інверсійні, чи обернені, зворотні словники, які зовнішньо відрізняються від звичайних тим, що слова в них розташовуються за алфавітом кінцевих, а не початкових літер. Ці словники використовуються як посібники для наукових досліджень різних структурних рівнів мови, зокрема словотвору (насамперед суфіксального), фонетики кінця слова, тощо, для порівняльно-типологічних досліджень, при створенні програм для різних видів машинного опрацювання текстів, розшифровок та ін., а з певними застереженнями ними можна користуватися і як словниками рим. В українській лексикографії відомі два інверсійних словники: «Інверсійний словник української мови», підготовлений на основі шеститомного академічного «Українсько-російського словника» колективом кафедри української мови Одеського університету і виданий трьома випусками (Вип. 1—3. Одеса, 1971—1976); «Інверсійний словник української мови», укладений тим же колективом на базі одинадцятитомного «Словника української мови» (К.: Наук. думка, 1985), що містить понад 137 тис. слів.

Для початкуючих поетів і перекладачів поетичних творів корисним буде «Словник українських рим», упо-

рядкований А. А. Бурячком та І. І. Гуріним (К.: Наук. думка, 1979), в якому представлено понад 60 тис. українських римоформ.

Надійним довідником при здійсненні аналізу морфемного складу багатьох українських слів, а частково й їхньої словотворчої будови, може служити двотомна лексикографічна праця, підготовлена І. Т. Яценком, «Морфемний аналіз. Словник-довідник» (К.: Вища шк., 1980—1981), що містить довідки про морфемну будову понад 117 тис. українських слів, а також менший за обсягом (близько 35 тис. слів) «Морфемний словник», укладений Л. М. Полюгою (К.: Рад. шк., 1983). Корисним довідником при визначенні словотворчої будови значної кількості українських слів (понад 30 тис.) може бути «Українсько-російський словотворчий словник», укладений З. С. Сікорською (К.: Рад. шк., 1985).

Для одержання довідок щодо частоти вживання окремих слів у хронологічно однорідних текстах певних жанрів, а також у мові загалом, служать частотні словники. В українській лексикографії поки що існує один великообсяговий двотомний «Частотний словник сучасної української художньої прози», підготовлений авторським колективом Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (К.: Наук. думка, 1981).

Для визначення асоціативної сполучуваності слів певної мови, тобто для з'ясування їхніх можливостей вступати в асоціативні зв'язки з іншими словами, що є дуже важливим як при вивченні якоїсь мови, виявленні її відмінностей у порівнянні з іншою, зокрема з близько спорідненою, так і при аналізі мови художніх творів, вивченні художньої майстерності письменника, специфіки його слововживання тощо, стануть у пригоді словники асоціативних норм. Укладання таких словників потребує проведення великої кількості асоціативних експериментів із залученням значної кількості носіїв певної мови, що бездоганно володіють нею. В українській лексикографії маємо поки що один невеличкий «Словник асоціативних норм української мови», виконаний Н. П. Бутенко на підставі даних психолінгвістичного експерименту, проведеного серед студентів львівських вузів, що розмовляють українською мовою (Львів: Вища шк. Вид-во при Львів ун-ті, 1979).

Найбільшим досягненням української радянської лексикографії, безсумнівно, є одинадцятитомний академіч-

ний «Словник української мови», що виходив протягом 1970—1980 рр.[1], реєстр якого налічує понад 134 тис. слів, охоплює лексичне багатство української літературної мови з його граматичною та стилістичною характеристикою в широких хронологічних межах — від І. П. Котляревського до наших днів.

(Одинадцятитомний «Словник української мови» — це перший в українській лексикографії тлумачний, пояснювальний словник. Щоправда, первісно планувалося видати як словник тлумачного типу «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка, проте в тій його редакції, що побачила світ, це був словник перекладний, хоч у ряді випадків, зокрема, коли укладач не зміг знайти певному українському слову рівноцінного російського відповідника, він вдавався до описових пояснень.

На основі одинадцятитомного академічного словника та інших лексикографічних праць авторським колективом Львівського інституту суспільних наук АН УРСР було укладено і 1978 р. видано у видавництві «Радянська школа» «Короткий тлумачний словник української мови», призначений для школи, в якому подається стислий виклад основних значень найвживаніших слів із різноманітних груп лексики, включаючи найпоширеніші спеціальні терміни та слова іншомовного походження.

Академічний одинадцятитомний «Словник української мови», спираючись на джерела таких широких хронологічних рамок, якими є українська мова від І. П. Котляревського до наших днів, відбиває насамперед словниковий склад сучасної української літературної мови, хоч у ньому знайшли місце і ті слова, що на сучасному етапі розвитку нашої мови вже відійшли до пасивного фонду, але свого часу широко використовувалися у класичній художній літературі та в народній творчості. До реєстру включено поширені діалектизми та деякі слова з так званого просторіччя, що знаходяться на межах літературного вживання. Усі ці слова марковані за допомогою чіткої системи позначок і ремарок, що дало можливість укладачам і редакторам при виразно витриманому принципі нормативності значно розширити його інформативність. До цього також треба ще додати (і це є однією з особливостей розглядуваного словника), що в ньому, як в жодній іншій українській лексикографічній праці, дуже

[1] Словник української мови. Т. 1—11.— К.: Наук. думка, 1970—1980.

широко представлена фразеологія у всій її структурно-семантичній розмаїтості. В окремих семантичних рубриках або ж у кінці словникових статей (у цьому відношенні, на жаль, відсутня певна послідовність) знаходимо й ідіоми, й усталені звороти, і крилаті вислови, і різного типу кліше і штампи, і номенклатурно-термінологічні словосполучення тощо.

Словник спирається на надійну джерельну базу, основою якої є багатюща лексична картотека, що містить понад 5 млн. карток слововживань (зрозуміла річ, разом із відповідними цитатами), здобутих як із творів художньої літератури різних жанрів, так і з наукових та періодичних видань, суспільно-політичної літератури, збірок усної народної творчості тощо, причому досить широко залучається й перекладна література. Поряд із лексичною картотекою джерельною базою словника були й попередні лексикографічні праці.

У словнику широко наводиться ілюстративний матеріал, який не лише підтверджує наявність певного слова, а нерідко й конкретизує, уточнює його семантичні, граматичні й стилістичні характеристики.

Одинадцятитомний академічний «Словник української мови» — найбагатша і найповніша скарбниця української лексики і фразеології. Він є свідченням високого рівня розвитку сучасної української літературної мови, що досягла після Великої Жовтневої соціалістичної революції розквіту усіх структурно-функціональних стилів, незмірно поповнила свої лексичні запаси за рахунок насамперед суспільно-політичної лексики і науково-технічної термінології, новотворів радянської епохи. Його видання стало визначною подією в суспільно-культурному житті українського народу. Цей словник, виконаний на високому науковому рівні, будучи наслідком величезної багаторічної праці великого колективу лексикографів республіки, є одночасно й свідченням високого загального рівня українського радянського мовознавства. Зважаючи на його велику наукову вартість, одинадцятитомний академічний «Словник української мови» у 1983 р. було відзначено Державною премією СРСР.

Окремо необхідно коротко зупинитися на теоретичному опрацюванні питань української лексикографії. Спираючись на теоретичні досягнення вітчизняної лексикографічної науки (див., наприклад, «Опыт общей теории лексикографии» Л. В. Щерби та ін.) і на багатющу прак-

тику створення словників найрізноманітнішого типу в російській лексикографії, українські лексикографи, з одного боку, узагальнювали досвід роботи над укладанням українських словників різного типу, а з другого — опрацьовували теоретичні засади створення нових лексикографічних праць.

Теоретичних досліджень з української лексикографії порівняно мало. До того ж більшість із них, зокрема ті, що публікувалися раніше, побачили світ лише у вигляді окремих статей. Із них назвемо хоча б деякі: *Калинович М. Я.* Новий російсько-український словник Академії наук УРСР // Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР. Т. 2—3, 1946.— С. 18—29; *Кириченко І. М.* Принципи створення українсько-російського словника // Наук. записки Київ. ун-ту.— Т. 7, вип. 3. Філол. збірник, 1948.— № 2.— С. 95—115; *Його ж.* Перший том «Українсько-російського словника» // Лексикографічний бюлетень.— 1951.— Вип. 1.— С. 35—44; *Його ж.* Завдання радянського мовознавства в ділянці української лексикографії // *Там же.*— 1952.— Вип. 2.— С. 9—18; *Горецький П. Й.* Складання російсько-українського термінологічного словника на основах радянського мовознавства // Мовознавство.— 1949.— Т. 4—5.— С. 68—89; *Його ж.* Методологічні принципи складання двотомних перекладних словників // Лексикографічний бюлетень, 1951.— Вип. 1.— С. 2—21; *Його ж.* Проспект тлумачного словника української мови.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958; *Гумецька Л. Л.* Принципи створення польсько-українського словника // Мовознавство.— 1949.— Т. 8.— С. 80—86; *Її ж.* Принципи створення історичного словника української мови.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958; *Левченко С. П.* До питання про принципи укладання словника синонімів української мови // Лексикографічний бюлетень. 1955. Вип. 5.— С. 66—86 та ін. Грунтовніші монографії з теорії лексикографії на українському матеріалі з'явилися вже пізніше. З них можемо, зокрема, вказати на дві книжки: *Головащук С. І.* Перекладні словники і принципи їх укладання.— К.: Наук. думка, 1976; *Паламарчук Л. С.* Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики).— К.: Наук. думка, 1978.

Академічний одинадцятитомний «Словник української мови» — це найважливіший рубіж, досягнутий українською лексикографією, після взяття якого перед нею відкриваються нові перспективи і завдання, які коротко

можуть бути сформульовані так: 1) створення великих синонімічного і фразеологічного словників української мови, робота над якими широко ведеться у відділі лексикографії та лексикології Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; 2) створення на базі великого «Словника української мови» однотомного словника тлумачного типу з реєстром приблизно 50 тис. слів, розрахованого на масового читача, а також підручного тлумачного словника української мови, розрахованого на три-чотири томи, з реєстром 80—85 тис. слів; 3) якнайшвидше завершення видання семитомного «Етимологічного словника української мови», який, як про це свідчать вже опубліковані три томи, має бути важливим внеском у світову славістику; 4) завершення «Староукраїнського словника XVI — першої половини XVII ст.» і широке розгортання робіт над «Словником староукраїнської мови другої половини XVII—XVIII ст.», які, як це дає підстави сподіватися висока якість першого із староукраїнських словників — двотомний «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.», стануть серйозним внеском в історичну українську лексикографію, а також створення «Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції», роботи над яким успішно розгортаються в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; 5) широке розгортання робіт над створенням зведеного «Словника українських народних говорів» на базі як уже існуючих регіональних діалектних словників, так і багатющих опублікованих і неопублікованих діалектних, фольклорних і етнографічних матеріалів; 6) продовження роботи з перекладної лексикографії, в якій першочерговими завданнями є видання нового великого «Українсько-російського словника» з дещо розширеним і оновленим реєстром у порівнянні із шеститомником, створення іншомовно-українських і українсько-іншомовних словників з більшим реєстром з основних мов народів СРСР та народів світу, насамперед слов'янських та найпоширеніших європейських і класичних мов; 7) відновлення і ширше розгортання робіт над термінологічними словниками, удосконалення яких настійно вимагає бурхливий розвиток науки й техніки; 8) створення на базі «Словника української мови» досконаліших словників омонімів, антонімів, паронімів тощо, чого настійно вимагають перспективи всебічного розвитку культури мовлення в республіці; 9) широке розгортання робіт над так званою письменницькою лексикографією, вдало за-

початкованою «Словником мови Шевченка» та «Словником мови творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка»; як першочергові завдання тут — укладання «Словника мови І. П. Котляревського», завершення давно уже розпочатого «Словника мови творів І. Франка», розгортання робіт над словниками мови творів М. Коцюбинського, Лесі Українки, Панаса Мирного; 10) створення нових спеціалізованих та більших нормативно-прикладних словників, зокрема, завершення частотних словників і упорядкування зведеного частотного словника, більшого за охопленням матеріалу словника асоціативних норм сполучуваності слів тощо, збільшення реєстру словотворчого словника та ін., підготовка і видання нових, грунтовніших за обсягом охоплюваного матеріалу словників орфоепічного, наголосів, орфографічного, граматичного, стилістичного та інших типів словників української мови.

Початки теоретичних студій над лексикою та фразеологією української мови, крім лексикографічного її опрацювання, сягають ще дореволюційного періоду, проте вони були лише поодинокими і мали звичайно вигляд окремих, часто дуже коротких заміток і розвідок, виконаних в історичному плані, про які мова йтиме нижче у розділі, присвяченому вивченню історії української мови. Щоправда, вже починаючи з 60-х років минулого століття, зрідка з'являються окремі невеличкі замітки і статті про окремі шари сучасної української лексики, переважно жаргонної (наприклад: *Кухаренко Я.* Чабанський словарь // Основа.— 1962.— Кн. 2; *Вакторин К.* Дідівська (жебрацька) мова // Зоря. — 1886. — С. 237; *Боржковский В.* Лирники // Киев. старина.— 1889.— Кн. 9. — С. 653—708; *Николайчик Ф.* Отголосок лирницкого языка // Киев. старина.— 1980.— Кн. 4.— С. 121—130; *Студинський К.* Лірники // Зоря.— 1894.— № 4.— С. 56—182 та ін.), але вони носили звичайно описовий характер.

Перші теоретичні огляди української лексики й фразеології з'явилися лише в післяреволюційний період, причому вони мали вигляд окремих розділів у колективних загальних курсах української мови, які виходили наприкінці 20-х років за редакцією Л. А. Булаховського. Такими були, зокрема, «Загально-приступний курс української мови» та «Загальний курс української мови», що виходили кількома виданнями у вигляді циклу лекцій-брошур у виданні Всеукраїнського заочного

інституту народної освіти як посібники для студентів-заочників, а також «Підвищений курс української мови», що також спочатку (1929 р.) виходив окремими лекціями-брошурами у виданні Центральних заочних курсів українознавства, а потім і окремою книжкою «Підвищений курс української мови» як підручник для педвишів (Х.: Рад. шк., 1931).

У «Загальному курсі української мови» лексиці й фразеології присвячено другу та третю лекції, написані Б. Ткаченком, у яких, крім вступних зауважень, йдеться про джерела поповнення словникового складу (звідки і як можна собі набувати української лексики), розвиток української літературної лексики, значення слів, як фіксувати в своїй мові лексичні надбання, стилістичні властивості слова тощо. Значно солідніший розділ «Лексика і фразеологія», написаний І. Трояном, представлений у «Підвищеному курсі української мови», де йому присвячено першу і другу лекції, в яких розглядаються такі питання, як зв'язки лексики і фразеології із соціальним життям, способи збагачення лексики, лексичні взаємини української мови з іншими слов'янськими, лексичні категорії, найголовніші моменти розвитку української літературної лексики, стилістичні властивості лексики, найпоширеніші лексичні та фразеологічні помилки тощо.

Поступово матеріал про українську лексику і фразеологію оформляється як окремий розділ курсу сучасної української мови як для вищої, так і для середньої школи. Так, у підручнику для нефілологічних факультетів «Курс сучасної української літературної мови» Б. М. Кулика, що вийшов 1948 р. у видавництві «Радянська школа», маємо досить великий розділ «Лексика і фразеологія», написаний М. А. Жовтобрюхом, який наступного року у дещо доопрацьованому вигляді вийшов окремою брошурою як лекція для студентів-заочників педагогічних інститутів (Лексика і фразеологія сучасної української літературної мови.— К.: Рад. шк., 1949). Одночасно і в Львівському університеті виходить невеличкий посібник для студентів І. Г. Чередниченка «Сучасна українська літературна мова. Конспективний курс» (вип. 1: Вступ. Лексика і фразеологія.— Львів, 1949), де коротко викладено матеріал з української лексикології, а також видання із популярної у ті часи серії «Університет на дому», розрахованої на масового читача,— «Українська мова» за редакцією Й. А. Багмута, у першому випуску якого зна-

ходимо невеличкий розділ «Лексика і фразеологія» (К.: Рад. шк., 1949).

Великий розділ «Лексика і фразеологія» маємо у першому томі «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського (Т. 1.— К.: Рад. шк., 1951.— С. 26—125), написаний відомим лексикологом і лексикографом П. Й. Горецьким. Це, по суті, перша спроба глибокого систематичного висвітлення питань української лексикології і фразеології. Зрозуміла річ, що окремі теоретичні положення цієї праці уже застаріли, проте тривалий час вона була надійним довідником з питань української лексикології, а на її базі створювалися відповідні розділи у посібниках і підручниках з сучасної української мови для вищих і середніх навчальних закладів, хоч кожен з авторів цих посібників вносив щось своє, оригінальне у висвітлення окремих питань; пор., наприклад: *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. Ч. 1.— К.: Рад. шк., 1959; останнє, 4-те вид.— К., 1972; *Івченко М. П.* Сучасна українська літературна мова.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960.— С. 50—156; вид. 1965 р.— С. 32—119; *Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г., Поповський В. Д.* Сучасна українська мова.— К.: Рад. шк., 1964.— С. 18—50; 2-ге вид.— К.: Вища шк., 1974.— С. 80—121, 3-тє вид.— К.: Вища шк., 1989; Сучасна українська літературна мова.— К.: Вища шк., 1975.— С. 121—162; *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І.* Сучасна українська літературна мова.— К.: Вища шк., 1976.— С. 64—97; *Пархоменко О. М.* Українська мова. Ч. 1.— К.: Рад. шк., 1956.— С. 23—69; Українська мова. Ч. 1.— К.: Вища шк., 1976.— С. 24—72 та ін.

Найвидатнішим здобутком української лексикології на сьогодні є колективна монографія, що вийшла окремою книжкою багатотомного академічного курсу «Сучасна українська літературна мова» за загальною редакцією І. К. Білодіда, що була опублікована 1973 р.[1]. Це перший капітальний науковий курс української лексикології, який так глибоко і всебічно висвітлює якнайширше коло питань, пов'язаних зі словниковим складом і фразеологією сучасної української літературної мови.

Окремі розділи цієї книжки майже одночасно чи трохи пізніше у розширеному вигляді публікувалися ще й

[1] Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія.— К.: Наук. думка, 1973.

у вигляді окремих монографій, як наприклад: *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови.— К.: Наук. думка, 1973; *Паламарчук Л. С.* Українська радянська лексикографія. Питання історії, теорії та практики.— К.: Наук. думка, 1978.

Треба мати на увазі, що розглядуваний курс української лексикології створювався в умовах, коли попередні теоретичні опрацювання її окремих питань були майже відсутні, чи в усякому разі були поодинокими, а основний здобуток з української лексикографії — академічний «Словник української мови» — тільки-но розпочав публікуватися. Цілком очевидно, що ці обставини не змогли не відбитися на загальному науковому рівні цієї праці. А якщо при цьому зважити й на те, що ця книжка є витвором великого колективу авторів, кожен з яких володіє своєю манерою викладу, то цілком закономірно, що вона не змогла однаково охопити й висвітлити всі питання української лексикології. Тому вихід розглядуваної праці, незважаючи на всі її позитивні якості, не зняв з порядку денного ряду суттєвих проблем, що стояли перед українською лексикологією. Це насамперед проблема створення опертої на надійну базу «Словника української мови» української наукової семасіології. Тому не випадково, що навіть зразу після виходу в світ розглядуваної книги, з'явилося ряд нових публікацій саме з семасіології, що базувались на цій академічній праці і на «Словнику української мови», основна частина якого на час появи цих досліджень уже була опублікована.

Із цих публікацій насамперед треба відзначити монографії Л. А. Лисиченко «Лексикологія сучасної української мови», яка має і підзаголовок «Семантична структура слова», та М. П. Кочергана «Слово і контекст» з підзаголовком «Лексична сполучуваність і значення слова» (Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1980), що стали попередніми публікаціями докторських дисертацій їх авторів, Л. І. Авксентьєва «Фразеологія сучасної української мови» (Х.: Вища шк., 1983), а також три невеликі книжки В. С. Ващенка: «Слово і його значення» (Дніпропетровськ, 1976); «Українська лексикологія» (Дніпропетровськ, 1979); «Українська семасіологія. Типологія лексичних значень» (Дніпропетровськ, 1981).

Особливої уваги заслуговує у багатьох відношеннях цікава монографія В. М. Русанівського «Структура лексичної і граматичної семантики» (К.: Наук. думка, 1988),

в якій порушується ряд теоретичних питань лексикології, зокрема взаємозалежність зовнішньої і внутрішньої форм слова, внутрішніх і зовнішніх причин розвитку семантичної структури тощо.

Поряд із загальними оглядами української лексикології з'явилися також монографії, в яких описувалися окремі шари української лексики. Щоправда, лише деякі з них були опубліковані у вигляді книжок, як наприклад: *Бурячок А. А.* Назви спорідненості і свояцтва в українській мові.— К.: Вид-во АН УРСР, 1961; *Винник В. О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові.— К.: Наук. думка, 1966. Основна ж маса досліджень цього типу публікувалася лише у вигляді статей і коротких авторефератів.

Окремо необхідно відзначити широке розгортання досліджень власних назв, що набрало особливого розмаху протягом останніх двох десятиліть. Тут, крім збірників, в яких друкувалися матеріали республіканських міжвузівських ономастичних конференцій (Питання топоніміки та ономастики.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962; Питання ономастики.— К.: Наук. думка, 1965; Ономастика.— К.: Наук. думка, 1966; Питання гідроніміки.— К.: Наук. думка, 1971; Питання ономастики південної України.— К.: Наук. думка, 1974; Питання сучасної ономастики.— К.: Наук. думка, 1976 та ін.; пор. також спеціальний випуск збірника «Мовознавство».— Т. 14, 1957 та ін.), а також «Повідомлення Української ономастичної комісії», в яких опубліковано багато статей з різних галузей української ономастики, необхідно відзначити ряд монографій: 1) з топоніміки, зокрема ойконіміки (назви населених пунктів): *Карпенко Ю. О.* Топонімія Буковини.— К.: Наук. думка, 1973; *Лобода В. В.* Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя.— К.: Вища шк., 1976; *Карпенко Ю. О., Бевзенко А. Т., Гагкаєв К. Є., Касим Г. Ю., Рядченко Н. Г., Стичишина Л. П., Терешко Л. С.* Топонімія південно-східної Одещини.— Одеса: ОДУ, 1975; *Горпинич В. О., Лобода В. В., Масенко Л. Т.* Власні назви і відтопонімічні утворення.— К.: Наук. думка, 1977; *Купчинський О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (географічні назви на *-ичі*).— К.: Наук. думка, 1981, та ін.; 2) з гідроніміки: *Стрижак О. С.* Назви річок Полтавщини.— К.: Вид-во АН УРСР, 1963; *Його ж.* Назви річок Запоріжжя і Херсонщини.— К.: Наук. думка, 1967; *Му-*

ромцев І. В. Словотворчі типи гідронімів (басейн Сіверського Дінця).— К.: Наук. думка, 1966; *Трубачев О. Н.* Название рек правобережной Украины.— М.: Наука, 1968; *Корепанова А. П.* Словотворчі типи гідронімів нижньої Десни.— К.: Наук. думка, 1969; *Отін Є. С.* Гідроніми східної України.— К.; Донецьк: Вища шк., 1977; *Франко З. Т.* Граматична будова українських гідронімів.— К.: Наук. думка, 1979; *Масенко Л. Т.* Назви річок Інгуло-Бузького басейну.— К.: Наук. думка, 1980; *Карпенко Ю. О., Бевзенко А. Т., Зеленко А. П., Касим Г. Ю., Мінкевич Е. Е., Рядченко Н. Г.* Гідроніми Нижнього Подністров'я.— К.; Одеса: Вища шк., 1981; *Железняк І. М.* Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпрянського Правобережжя.— К.: Наук. думка, 1987 та ін.; 3) з антропоніміки: *Редько Ю. К.* Сучасні українські прізвища.— К.: Наук. думка, 1966; *Чучка П. П.* Антропонімія Закарпаття (Особові імена).— Ужгород: Ужгород. ун-т, 1970; *Сухомлин І. Д.* Питання антропоніміки в українській мові.— Дніпропетровськ: Дніпропетр. ун-т, 1975; *Худаш М. Л.* З історії української антропонімії.— К.: Наук. думка, 1977; *Керста Р. Й.* Українська антропонімія XVI ст. (Чоловічі іменування).— К.: Наук. думка; 1984, та ін.; пор. ще науково-популярні видання: *Стрижак О. С.* Назви розповідають.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1967; *Глинський І.* Твоє ім'я — твій друг.— К.: Веселка, 1970; *Кругляк Ю. М.* Ім'я вашого міста.— К.: Наук. думка, 1978 та ін.; пор. також окремі топономастичні дослідження, що виходили поза межами нашої країни, зокрема у Польщі: *Rudnicki Y. B.* Nazwy geograficzne Bojkówszczyzny.— Lwow, 1939; *Stieber Zd.* Toponomastyka Łemkowszczyzny. I—II.— Lódz, 1948—1949; *Hrabec St.* Nazwy geograficzne Huculszczyzny.— Kraków, 1950.

Навіть з одного лише переліку праць з української ономастики видно, що найкраще досліджена українська гідронімія, а якщо врахувати уже згадуваний «Словник гідронімів України», то саме вона одержала найповніший суцільний опис з усієї території Української РСР. Що ж до інших класів власних назв, то, наприклад, ойконіми суцільно описані лише на території Закарпаття (ряд солідних статей К. Й. Галаса), Буковини (Ю. О. Карпенко), Миколаївщини (В. В. Лобода), Одещини (співробітники кафедри загального і слов'янського мовознавства Одеського ун-ту під керівництвом Ю. О. Карпенка) та частково деяких інших місцевостей (наприклад, Львівщини —

Є. М. Посацька-Черняхівська), а такий клас антропонімів, як прізвища, хоч і знайшов суцільний опис з усієї території Української РСР у згадуваній монографії Ю. К. Редька, проте, як свідчать новіші дослідження (П. П. Чучки, Т. Д. Братушенко-Космакової та ін.), у ній трапилося чимало неточностей. Словом, необхідно створити ще ряд нових регіональних й загальноукраїнських монографій з питань антропонімії, ойконімії, оронімії (назви рельєфу) і з ряду інших класів українських власних назв.

Список рекомендованої літератури

Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства.— К.: Рад. шк., 1959.— С. 139—168.

Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання.— К.: Наук. думка, 1976.

Горецький П. Й. Історія української лексикографії.— К.: Вид-во АН УРСР, 1963.

Дослідження з мовознавства в Українській РСР за 40 років.— К.: Вид-во АН УРСР, 1957.— С. 93—121.

Мовознавство на Україні за 50 років.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 103—127.

Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії.— К.: Рад. шк., 1961.

Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.— К.: Наук. думка, 1980.

Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики).— К.: Наук. думка, 1978.

Пилинський М. М. Мовна норма і стиль.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 174—279.

Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977.— К.: Наук. думка, 1980.— С. 39—59.

4. Вивчення фонетики й граматики сучасної української літературної мови

Фонетика й граматика, що становлять основу курсів сучасної літературної мови, в дореволюційних університетах та інших вищих навчальних закладах звичайно не були предметом обов'язкового вивчення. Лише окремі професори присвячували свої університетські виклади теоретичним питанням фонетики й граматики сучасної літературної мови. Так, з університетських викладів склався широко відомий ще до революції «Общий курс русской грамматики» проф. В. О. Богородицького (Казань, 1904), який також включав і спеціальні нариси з діалектології, історії мови та розділ про запозичені слова (див.: 5-е вид., М.; Л., 1935.— С. 243—354). З універси-

тетських лекційних курсів склалися й найвидатніші дореволюційні праці з сучасної російської літературної мови (див.: *Шахматов А. А.* Очерк современного русского литературного языка.— Л., 1925; 4-е вид.— М., 1941; *Його ж.* Синтаксис русского языка. Вып. 1. Учение о предложении и словосочетаниях.— Л., 1925; Вып. 2. Учение о частях речи. Дополнения.— Л., 1927; 2-ге вид.— Л., 1941), які, на жаль, так і залишилися незавершеними і були опубліковані лише після смерті автора. Вивчення сучасної літературної мови найчастіше обмежувалося вивченням фонетики, граматики й елементів стилістики в середній школі, для якої й створювалися відповідні підручники й посібники.

У середній школі і вищих навчальних закладах дореволюційної Росії, до якої входила основна частина українських земель, українська мова не вивчалася, у зв'язку з чим на Східній Україні майже не створювалося граматик сучасної української літературної мови. На західноукраїнських землях, що до 1918 р. входили до складу Австро-Угорської імперії, після революції в Австрії 1848 р. було засновано українські школи, серед яких було й кілька середніх. Для цих шкіл протягом другої половини XIX — початку XX ст. було підготовлено й видано кілька граматик української мови, в яких описувалася фонетична система й граматична будова української літературної мови в її галицькому, західноукраїнському варіанті.

Серед цих граматик відзначимо найважливіші: *Головацький Я.* Граматика руского языка. Ч. 1—2.— Львів, 1849 (2-ге вид.— 1850), що була надрукована церковнослов'янським шрифтом і в якій, крім невеличкого розділу з фонетики, були представлені також розділи з морфології та коротко з синтаксису; *Осадца М.* Граматика руского языка.— Львів, 1862 (2-ге вид.— 1864; 3-тє вид.— 1876), яка була надрукована вже «гражданським» шрифтом за етимологічним правописом і служила за підручник для західноукраїнських гімназій з 1862 по 1889 рік; *Огоновський О. М.* Граматика руского языка для шкôлъ середнихъ.— Львів, 1889 — найповніша з усіх українських граматик, що виходили на західноукраїнських землях протягом XIX ст., хоч і була надрукована ще етимологічним правописом. Вона складалася з таких розділів: Деякі загальні замітки про руський язик і єго нарічія, чотирьох частин: 1. Наука про звуки; 2. Етимологія або

наука про творенє слів (власне словотвір); 3. Наука про форми або словотвір (власне словозміна); 4. Наука про складню (синтаксис); а також додатків, куди ввійшли у вигляді окремих розділів: А. Про правопись; Б. Про творенє стихів (віршування); *Смаль-Стоцький С., Гартнер Т.* Руска граматика.— Львів, 1893, яка згодом виходила ще трьома виданнями і тривалий час служила підручником з української мови в середніх школах Галичини і Буковини.

У Східній Україні, хоч і не було середніх шкіл, в яких вивчалася б українська мова, час од часу все-таки здійснювалися спроби написання систематичних граматик української мови. Першою такою граматикою, створеною на східноукраїнських землях, була «Грамматика малороссийского языка», опрацьована П. Білецьким-Носенком, яка, однак, десь загубилася в архівах, так і не побачивши друку. Інша мовознавча праця цього автора (словник) мала дещо кращу долю, бо збереглася в кількох копіях, щоправда, була видана тільки 1966 р., уже як пам'ятка історії української лексикографії. Стосовно граматики П. Білецького-Носенка відомо, що вона становила собою рукопис обсягом понад 70 сторінок досить великого формату, який, очевидно, 1843 р. був уже повністю готовим, бо в кінці цього року він був надісланий міністрові освіти Уварову, а в квітні 1845 р. прорецензований М. О. Максимовичем [1].

Щасливішою була доля деяких інших українських граматик, що були опубліковані на східноукраїнських землях ще до революції. Із них назвемо такі:

1. *Тимченко Є.* Українська граматика. Ч. 1.— К., 1907 (2-ге вид.— К., 1917), що містила ряд вступних зауважень, де йшлося про предмет граматики і її поділ на частини, про звуки й літери, українську азбуку, категорії слів (частини мови), серед яких, між іншим, виділялися речівники (ймення річеве — іменник), прикметники, числівники, займенники, часівники (дієслова), прислівники, злучники (сполучники), прийменники, вигуки, про будову слів, наголос. Далі було викладено фонетику, морфологію з докладним цілісним оглядом словотворення і слово-

[1] *Гніп М. М.* О. Максимович про словник і граматику української мови Білецького-Носенка // Літературний архів, кн. 1—2.— К., 1930.— С. 163—168; *Бутник-Сіверський Б. С.* «Малороссийский словарь» і «Граматика» П. Білецького-Носенка // Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР. Т. 2—3.— 1946.— С. 207—213.

зміни, а в кінці досить непогано розглянуто правопис. На свій час граматика Є. Тимченка була найповнішим систематичним викладом української граматики, особливо словотвору, та фонетики. Щоправда, своїх сучасників (та й тепер) вона дивувала тим, що була видана західноукраїнським правописом, «желехівкою», хоч у другому виданні автор вніс у цей правопис деякі зміни, зокрема, перестав вживати літеру *ї* після м'яких приголосних [*д'*], [*т'*], [*з'*], [*с'*], [*л'*], [*н'*];

2) *Залозний П.* Коротка граматика української мови. Ч. 1.— К., 1906, що потім перевидавалася ще двічі; Ч. 2. Синтаксис.— К., 1913;

3) *Шерстюк Г.* Коротка українська граматика для школи. Ч. 1.— Полтава, 1907, що пізніше перевидавалася ще двічі; Ч. 2. Складня.— К., 1909, що виходила і повторним виданням.

Обидві останні граматики були невеликими за обсягом і призначалися для початкового навчання;

4) *Крымский А.* Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепров'я. Т. 1—2.— М., 1907—1908 — праця значної наукової вартості, зокрема, своїм фактичним матеріалом з історичної фонетики, якій присвячено весь перший том, проте вона так і залишилася незакінченою як у своєму першому томі, де відсутній ряд сторінок з середини, так і в другому, з якого було опубліковано всього лише один випуск (80 с.), що обривається викладом матеріалу іменника;

5) *Нечуй-Левицький І.* Граматика українського язика. Ч. 1. Етимологія.— К., 1913; Ч. 2. Синтаксис.— К., 1914, яка була у багатьох відношеннях невдалою, бо виходила навіть у суто граматичних питаннях із суб'єктивних поглядів і смаків автора.

Крім підручників та посібників для різного типу шкіл, ще в дореволюційні часи виходили і солідні наукові праці, присвячені як систематичному викладу української фонетики та граматики, так і окремим їх проблемам. Так, уже в першій багатотомній порівняльній граматиці слов'янських мов Фр. Міклошича знаходимо цілісний систематичний виклад української фонетики та морфології (словозміни), яка описувалася поряд з іншими слов'янськими мовами (див: *Miklosich Fr.* Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen.— Wien, 1852; пор. 2-ге вид.: *Miklosich Fr.* Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. Lautlehre.— Wien, 1879), в якій українській

фонетиці присвячено 31 сторінку, а також *Miklosich Fr.* Vergleichende Formenlehre der slavischen Sprachen.— Wien, 1856; (2-ге вид.: *Miklosich Fr.* Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. Formenlehre.— Wien, 1876), де українській морфології відведено 33 сторінки, причому остання праця завдяки зусиллям Р. Ф. Брандта вийшла і в російському перекладі, ставши доступною ширшому колу читачів (*Миклошич Фр.* Сравнительная морфология славянских языков. Вып. 3. Малорусский язык.— М., 1886.— С. 341—394).

Проте справжніми засновниками наукового вивчення української літературної мови стали О. О. Потебня, П. Г. Житецький, К. П. Михальчук та ін. Окремі праці О. О. Потебні були присвячені саме українській мові, як, наприклад, «Заметки о малорусском наречии» (Воронеж, 1871), розділ «Малорусское наречие» (с. 95—158) у праці «О звуковых особенностях русских наречий» (Воронеж, 1865), а в інших (К истории звуков русского языка.— Воронеж, 1876; Из записок по русской грамматике. 1—2.— Х., 1874; 3.— Х., 1899 та ін.) явища української мови розглядаються у зв'язку з дослідженням російської та інших слов'янських мов. У працях П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (К., 1876), «Очерк литературной истории малорусского наречия» (К., 1889) та ін. поряд з вивченням історії української мови висвітлюється й чимало питань сучасної української мови, а К. П. Михальчук, крім визначної праці з української діалектології «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (1877), створив і ряд цінних праць про сучасну українську літературну мову, зокрема з фонетики (К вопросу об отвердении слогов в малорусском языке // Учен. зап. Казанского университета, 1893.— С. 1—7) та морфології (Филологическое недоразумение. О форме им. п. мн. ч. прилагательных в малорусском языке на *-ое* и т. п.— окр. відб. з «Киевской старины».— К., 1896 , с. 1—26; До правопису деяких форм «м'якої деклінації» в українській мові // Записки Українського наукового товариства в Києві. Т. 2.— К., 1908.— С. 1—14) та ін.

Із праць, в яких систематично висвітлювалася фонетика й граматика української мови, назвемо ще два дореволюційні університетські посібники, створені західноукраїнськими вченими. Одна з них, написана професором Львівського університету О. Огоновським, «Studien auf

dem Gebiete der ruthenishen Sprache» (Lemberg, 1880), крім невеликої вступної частини, що містить у собі загальні відомості про українську мову, її говори, а також її вивчення, складалася з розділів, присвячених фонетиці, словотвору, словозміні, синтаксису та наголосу. У другій, підготовленій професорами Чернівецького університету С. Смаль-Стоцьким й Т. Гартнером (Grammatik der ruthenischen /ukrainischen/ Sprache.— Wien. 1913), крім вступної частини, що містить загальні відомості про українців, їх територію, говори, алфавіт, коротку бібліографію, знаходимо детальний виклад фонетики, словотвору, словозміни, синтаксису, а в кінці — досить великий розділ «Місце української мови серед слов'янських мов», який викликав енергійне заперечення з боку усіх визначних славістів світу.

В обох названих працях поряд з викладом фонетики й граматики української мови подаються й історичні коментарі до явищ сучасної української літературної мови в її західноукраїнському варіанті, а в праці О. Огоновського досить часто наводяться й діалектні паралелі.

Великою вадою обох праць було те, що в питаннях походження української мови і визначення її місця серед інших слов'янських мов автори виходили з хибних методологічних позицій, неприйнятних ні в часи виходу цих праць у світ, ні тим більш тепер, на що вказувала й тогочасна наукова критика. Так, видатний свого часу славіст Г. В. Ягич у своїй «Истории славянской филологии» (Спб., 1910) писав, що «Studien...» О. Огоновського — «твір дуже змістовний, який міг би стати й ліпшим, якби автор не був під вічним страхом, що його переконання про самостійність української мови буде піддаватися критиці. Цей страх заважав йому неупереджено зважувати факти мови, що склалися історично, у зв'язку з чим йому не вдалося досягти прекрасної наукової об'єктивності Потебні» [1]. Щодо праці С. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера, то основні її методологічно хибні положення про місце української мови серед інших слов'янських мов і її взаємини з ними викликали справедливі гострі заперечення тодішньої наукової критики (див.: *Шахматов О. О.* До питання про початок української

---

[1] *Ягич И. В.* История славянской филологии.— Спб., 1910.— С. 761.

мови // Україна.— 1914.— Кн. 1.— С. 7—19; *Корш Ф. Є.* Дещо про нову теорію вийстя українського народу // *Там же* — Кн. 3.— С. 5—8; *Карский Е. Ф.* // Русский филологический вестник.— 1914.— Кн. 2.— С. 635—640; *Голанов И. Г.* // Известия отд. русского языка и словесности.— 1914.— Кн. 3.— С. 297—306; *Lehr-Spławiński T.* // Rocznik slavistyczny.— 7 (1914/15); с. 74—111; пор. також оцінки радянських учених: *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови // Вибр. праці: У 5 т.— К., Наук. думка, 1977.— Т. 2.— С. 127—128; 193—197; *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Л.: Наука, 1972.— С. 32 та ін.).

Крім загальних оглядів, дореволюційне мовознавство дало й ряд праць, що з більшою чи меншою повнотою висвітлювали й окремі питання української фонетики і граматики. Так, українській фонетиці було присвячено праці «Обзор фонетических особенностей малорусской речи» В. Науменка (К., 1889), в якій подавався досить докладний опис фонетичних явищ сучасної української мови (ця праця зазнала досить гострої критики; див., наприклад, статтю К. П. Михальчука «Зауваження до праці В. Науменка «Обзор фонетических особенностей малорусской речи», опубліковано в «Українському діалектологічному збірнику», кн. 2, 1929, С. 43—74; написана на початку 90-х років XIX ст.), «Звук *дж* в малорусском наречии» Н. Коробки (Русский филологический вестник».— Т. 34, 1895, кн. 4.— С. 223—232), «Про наголос в українській мові» В. Охримовича (ЗНТШ, Т. 33, 1900.— С. 1—64) та ін., а також дуже важлива праця О. Броха «Очерк физиологии славянской речи» (Энциклопедия славянской филологии. Вып. 52.— Спб., 1910), в якій знаходимо детальну характеристику звуків української мови на фоні усіх слов'янських мов (див. с. 61—64, 129—139). З української морфології, крім згадуваних уже праць К. П. Михальчука, необхідно відзначити також праці О. Огоновського «O przyimkach w językach starosłowiańskim, ruskim i polskim» (Rozprawy wydzialu filologicznego. T. 5.— Kraków, 1878), М. Равлюка «Дієприкметники і дієприслівники в українській мові» (Кіцмань, 1912) — про дієприкметники і дієприслівники у творах Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича і В. Стефаника, що була надрукована у «Звідомленнях дирекції ц. к. державної гімназії в Кіцмані за шкільний рік 1911—1912» та ін., з українського синтаксису — важливі праці Є. К. Тим-

ченка про синтаксичні функції відмінків в українській мові, зокрема «Функции генетива в южнорусской языковой области» (Варшава, 1913), та «Вокатив в українській мові» (ЗНТШ, т. 117—118), публікація яких у вигляді окремих монографій була продовжена уже після революції.

Протягом перших півтора десятка років після Жовтневої революції на Україні було видано велику кількість посібників і підручників з української мови для шкіл найрізноманітнішого типу, в яких більш-менш систематично характеризувалися фонетична система і граматична будова мови. Відзначимо найважливіші з цих праць, дотримуючись хронологічного принципу: *Тимченко Є.* Українська граматика. 2-ге вид.— К., 1918, загальну характеристику якої було подано вище; *Гладкий М.* Практический курс украинского языка.— Житомир, 1918; 2-ге вид.— К., 1924; *Свєнціцький І.* Основи науки про мову українську.— К., 1918; *Грунский Н. К.* Украинская грамматика.— К., 1918; *Синявський О.* Короткий нарис української мови. З лекцій, читаних на учительських курсах у Харкові 1917 року.— Х., 1918; *Сімович В.* Граматика української мови.— Київ; Лейпціг, 1918; *Синявський О.* Порадник української мови.— Харків; Берлін; Нью-Йорк, 1922; *Синявський О.* Украинский язык.— К., 1923; 2-е вид. 1924; 5-е вид.— Х., 1926; *Йогансен М.* Украинский язык.— К., 1923; 2-ге вид. 1924; *Грунський М., Сабалдир Г.* Українська мова. Фонетика. Морфологія. Синтаксис.— К., 1926; 4-е вид.— К., 1927; *Наконечний М. Ф.* Українська мова. Програма-конспект.— Х., 1928; *Москаленко А. А.* Конспективний курс української мови.— Дніпропетровськ, 1929; *Горецький П., Шаля І.* Українська мова. Практично-теоретичний курс.— Х., 1926; 7—8-е вид.— Х., 1929; *Кротевич Є.* Українська мова. Фонетика і правопис з додатком морфології та орфографічного словника чужих слів. Ч. 1.— Х., 1930 та ін.

Серед перерахованих посібників найвживанішим був підручник для вищої і середньої школи П. Горецького й І. Шалі «Українська мова», який протягом чотирьох років (1926—1929) витримав аж вісім видань. Він складався з двох частин: 1) Фонетика, морфологія, синтаксис, в якій, крім відповідного теоретичного матеріалу, вміщено чимало практичних вправ; 2) Загальні відомості про мову, мови слов'янські та українську, а також додатків, що містили українсько-російський словничок граматичних

термінів, перекладів українською мовою російських текстів, поданих у підручнику, російсько-український словничок до російських текстів.

Поряд з підручниками й посібниками виходили й теоретичні курси української мови для підвищення кваліфікації учителів, службовців тощо. Так, протягом 1928—1929 рр. у виданні Центральних заочних курсів українізації вийшов окремими брошурами-лекціями «Загальноприступний курс української мови» колективу авторів за редакцією Л. А. Булаховського (11 лекцій), а 1930 р.— «Курс української мови для службовців» (21 лекція) за методичною редакцією Л. А. Булаховського, що містив також практичні вправи, а у виданні Всеукраїнського заочного інституту народної освіти (ВЗІНО) — «Загальний курс української мови» (14 лекцій-брошур) та «Підвищений курс української мови» за тією ж редакцією (10 лекцій-брошур з різною пагінацією.— Х., 1929).

Особливістю цих видань було те, що вони являли собою загальні систематичні курси сучасної української літературної мови, які вперше включали у вигляді окремих розділів і матеріал про українську лексику і фразеологію. Так, у «Загальному курсі української мови» перша, вступна, лекція (автор — Б. Ткаченко) була присвячена оглядові території української мови та визначенню меж її поширення, з'ясуванню місця української мови серед інших споріднених мов та її діалектного членування, II й III лекції (того ж автора) — лексиці й фразеології, IV й V (М. Йогансен) — фонетиці й орфоепії, VI й VII (М. Перегінець) — словотвору, VIII—X (М. Наконечний) — словозміні, XI (Л. А. Булаховський) — наголосу, XII—XIV (К. Німчинов) — синтаксису. Цей курс був настільки популярним, що протягом трьох років витримав три видання, кожне з яких перевищувало 10 тис. примірників (2-ге вид. лекції I—V — 18 тис., а решта — 12 тис. примірників).

Значною популярністю користувався «Підвищений курс української мови», який у доопрацьованому вигляді вийшов окремою книжкою 1931 р. як підручник для педвишів. Його друге видання складалося з тринадцяти лекцій, які були присвячені основним питанням сучасної української мови: I—II лекції (автор І. Троян) — лексиці й фразеології, III (його ж) — фонетиці, IV (К. Німчинов) — фонетиці в історичному освітленні, V (його ж) — словотвору, VI—VIII (О. Патокова, Л. Булаховський) —

формам словозміни, IX (З. Небожівна) — наголосу, X—XII (М. Перегінець) — синтаксису, XIII (І. Троян) — діалектології. З виходом у світ цієї праці, зокрема її другого доопрацьованого видання, наша вища школа була забезпечена цінним посібником з курсу сучасної української літературної мови, який в цілому відповідав тогочасному станові опрацювання науки про українську літературну мову.

Визначним явищем для свого часу була праця О. Синявського «Норми української літературної мови» (Х.; К.: Література й мистецтво, 1931), яка стала підсумком, як дослідженням самого автора, так і теоретичним пошукам інших вчених, що плідно працювали над проблемами сучасної української літературної мови. Одночасно вона сприяла усталенню норм української літературної мови, до чого також автор доклав чимало зусиль.

Книжка О. Синявського відзначається своєю змістовністю. Вона складається з таких розділів: Літери і звуки; Звукозміни; Словозміна; Невідмінювані слова; Словотвір; Наголос; Орфоепія і правопис; Синтакса; Розділові знаки.

Протягом 20-х — початку 30-х років XX ст. опубліковано низку теоретичних опрацювань з фонетики і граматики української мови як у вигляді статей, що друкувалися переважно в таких виданнях, як «Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук» (Кн. 1—26.— К., 1919—1931), «Наукові записки науково-дослідної кафедри мовознавства» (Т. 1—2.—Х., 1927—1929), «Збірник Центральних державних курсів українознавства при Управлінні політосвіти НКО» (№ 1—3.— Х., 1928—1930), «Збірник секції граматики української мови Науково-дослідного інституту мовознавства при Всеукраїнській академії наук» (Кн. 1—1930), а також у записках різних вищих навчальних і наукових закладів, журналах тощо, так і у вигляді окремих праць.

Серед досліджень, присвячених фонетиці, виділяються статті О. Синявського «Фонетична контроверза» (ЗІФВ ВУАН. 1927. Кн. 13—14) та «Спроба звукової характеристики літературної української мови» (Наук. зап. Харків. н.-д. кафедри мовознавства. 1929. Т. 2.— С. 5—33), в яких вперше зроблено спробу визначення складу фонем сучасної української мови (пор. також статті О. Курило «До поняття «фонема». З приводу статті О. Синявського «Спроба звукової характеристики української

мови» у «Збірнику секції граматики укр. мови» (Кн. 1, 1930 — С. 217—234), М. Г. Йогансена «Фонетичні етюди. (Замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою)» (Наук. зап. Харків. н.-д. кафедри мовознавства.— 1927.— Т. 1.— С. 19—55), Г. Ільїнського «До питання про асиміляцію голосних в українській мові» («Записки істор.-філол. відділу ВУАН».— Кн. 7—8, 1926.— С. 56—66), Л. А. Булаховського «Наголос українських прикметників» *(Там же.* 1927. Кн. 13—14. С. 294—303), З. Небожівни «Наголос у сприросткованих іменниках» (Зб. Центр. держ. курсів Українознавства. 1929. Кн. 2.— С. 16—22), І. Трояна «Дещо про фонеми української мови і вимову» *(Там же.* 1928. Кн. 1.— С. 70—76) і «Приголосні фонеми українського літературного язика й вимова» *(Там же.* 1929. Кн. 2.— С. 38—51) та ін.

З окремих праць з української фонетики, що виходили в цей період, необхідно відзначити розділ «Фізіологія звуків і звукова система української мови» у праці Є. Тимченка «Курс історії українського язика» (К., 1927; 2-ге вид.— Х.; К.: ДВУ, 1930.— С. 41—103), в якому поряд з відомостями з загальної фонетики докладно описується фонетична система української мови, а також дуже важливу монографію І. Зілинського «Opis fonetyczny języka ukraińskiego» (Kraków, 1932). Остання праця складається з двох частин, у першій подається опис системи вокалізму та консонантизму української розмовної мови на всій території її поширення, в другій — опис звукосполучень, а також зауваження про склади, часокількість, наголос та інтонацію.

Із статей, присвячених українській морфології, відзначимо невеличку розвідку П. О. Бузука «Уваги до дієприкметників в українській мові» (Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН, ч. 2—3.— 1925.— С. 168—172) та цікаві статті Є. Тимченка «Рід в українській мові» (Зб. істор.-філол. відділу УАН. 1928. № 76, ч. 2.— С. 125—138) і О. Матвієнка «Називна та родова форма знахідного відмінка» (Зб. Центр. держ. курсів українознавства.— 1930.— Кн. 3.— С. 43—56). Будова складноскорочених та складних слів висвітлювалася у статтях С. С. Дложевського «Проблема так званих скорочених слів в українській та російській мовах» (Зап. Одеськ. ін-ту народної освіти. 1927. Т. 1.— С. 83—96), М. Station-славського «Слова-скорочення в сучасній українській

літературній мові» (Зб. секції граматики української мови. 1930.— Кн. 1.— С. 197—216) та Є. Рудницького «Складені слова в українській мові» (*Там же.*— С. 141—196), українське афіксальне словотворення — у статтях А. Вовка «Дієслівні іменники з наростком -к- в зіставленні з іншими іменниками» (*Там же.*— С. 115—139), В. М. Дяконенка «Здрібнілі форми в українській мові» (*Там же.*— С. 73—113), П. Й. Горецького «Чужомовні наростки в запозичених прикметниках в українській мові» (Вісник Інституту української наукової мови, 1930. Вип. 2.— С. 22—27) та ін.

Окремо слід відзначити також цінні своїм фактичним матеріалом монографії з морфології і словотвору української мови Р. Смаль-Стоцького, що виходили у цей час за межами СРСР, зокрема «Значення українських прикметників» (Варшава, 1926), «Нарис словотвору прикметників української мови» (Прага, 1925), «Примітивний словотвір» (Варшава, 1929) та ін., з яких остання являє собою дослідження українських вигуків та звуконаслідувальних слів. Щоправда, зважаючи на те, що політичне обличчя названого автора було досить одіозним, його праці тривалий час залишалися поза увагою радянських мовознавців.

Особливо пильну увагу українських мовознавців 20-х — початку 30-х років XX ст. привертали питання українського синтаксису, з приводу яких тоді висловлювалося й чимало помилкових тверджень, нерідко викликаних методологічно невиправданим плутанням специфіки синтаксису розмовного й писемного мовлення, що виявилося, зокрема, в намаганнях ряду вчених (О. Курило, М. Сулими, С. Смеречинського та ін.) запроваджувати до писемно-літературного вжитку усномовні синтаксичні конструкції. З цього погляду особливо відзначалися монографії О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» (К., 1920; 3-є вид.— К.: Книгоспілка, 1925), М. Сулими «Українська фраза» (Х.: Рух, 1928), С. Смеречинського «Нариси з української синтакси» (Х.: Рад. шк., 1932) тощо, які, незважаючи на методологічну хибність, містять цінний фактичний матеріал, зібраний з різних джерел, зокрема з пам'яток усної народної творчості.

Із статей на синтаксичні теми слід назвати такі: *Дложевський С.* Дещо про природу речень типу «козаченька вбито» української літературної мови // Сборник статей

в честь акад. А. И. Соболевского.— Л., 1928, с. 285—288; *Курило О.* Про українські безпідметкові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то // Зб. секції граматики української мови.— 1930.— Кн. 1.— С. 1—39; *Матвієнко О.* Інструменталь чинності при пасивних дієприкметниках // Зб. Центр. держ. курсів українознавства.— 1928.— Кн. 1.— С. 51—69; *Перегінець М.* Характер синтаксичних зв'язків та синтаксичні форми // *Там же.*— С. 42—50; *Його ж.* Порядок слів // *Там же.*— 1930.— Кн. 3.— С. 79—91; *Смеречинський С.* Куди йде українська мова // ЗІФВ ВУАН.— 1928.— Кн. 19.— С. 185—203; *Його ж.* Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові // *Там же.* 1929. Кн. 25.— С. 1—29; *Тимченко Є. К.* Співрядне сполучення речівників // Зап. Укр. наук. товариства в Києві. Т. 19. Наук. зб. за рік 1924.— К., 1925.— С. 194—203; *Його ж.* Функції чисел в українській мові // *Там же.*— Т. 20. Наук. збірник за рік 1925.— К., 1926.— С. 173—191 та ін.; пор. також монографію М. Мироненка «Українська фразеологія (Прийменники та їх роль у реченні)» (К., 1927), що присвячена розглядові будови іменних словосполучень української мови.

Найважливішими працями цього періоду з українського синтаксису були, безперечно, відомі монографії Є. К. Тимченка про синтаксичні функції відмінків «Льокатив в українській мові» (К., 1925), «Номінатив і датив в українській мові» (К., 1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (К., 1926), «Акузатив в українській мові» (К., 1928), які відрізняються багатством фактичного матеріалу, залученого до дослідження, хоч він і характеризувався відносною однобічністю, оскільки добирався переважно з творів усної народної творчості та з творів письменників, мова яких була наближена до усної розмовної.

Закінчуючи огляд літератури з українського синтаксису, що з'явилася протягом 20-х — початку 30-х років, не можна не згадати ще трьох цікавих монографій, присвячених українській пунктуації: *Грунський М., Мироненко М.* Розділові знаки.— Х.: ДВУ, 1930; *Неутрієвський І.* Найголовніші правила пунктуації в українській мові. Розділові знаки.—Х.: ДВУ, 1930; *Курдиновський В.* Розділові знаки в українській мові.— Х.: Рад. шк., 1931, які значно просунули вперед опрацювання теоретичних засад української пунктуації і сприяли засвоєнню практичних навиків у вживанні розділових знаків.

З середини 30-х і протягом 40-х років XX ст. у нашій країні склалися несприятливі умови для розвитку мовознавчих досліджень, що значною мірою було викликане намаганням певної частини мовознавців, здебільшого молодших, менш досвідчених, поширити під виглядом марксистського мовознавства вульгарно-соціологічні схеми і побудови так званого «нового вчення про мову» М. Я. Марра, зокрема такі його постулати, як класовість і надбудовний характер мови тощо. Під цим кутом зору і здійснювалася на сторінках тодішніх журналів та різних збірників переоцінка мовознавчих праць, опублікованих у попередні роки, нерідко з галасливими, здебільшого безпідставними звинуваченнями їхніх авторів в усіх смертних гріхах, зокрема в ігноруванні «нових» методів дослідження мови як явища класового, тощо. Проте і в цей період з'явився цілий ряд глибоких праць, присвячених вивченню сучасної української літературної мови, які друкувалися переважно у вигляді статей у періодичному збірнику «Мовознавство» (1934—1940, № 1—16).

Із статей, опублікованих у цей період, відзначимо розвідки з української фонетики й орфоепії В. Бойка «Проблема орфоепії української літературної мови» (Мовознавство.— 1937.— № 11.— С. 115—118) та Г. Ф. Шила «Палатограми українських звуків і система фонем української мови» (Питання слов'янського мовознавства. Кн. 1.— Львів, 1948.— С. 226—232) та ін., із словотвору — Г. Головатого «Найважливіші словотворчі засоби в українській мові пожовтневої пори» (Мовознавство.— 1936.— № 8.— С. 71—86), О. Ізюмова «Прикметникові суфікси в українській мові *-астий(-ястий), -атий, -істий(-їстий), -оватий, -уватий*» (*Там же.*— 1936.— № 9.— С. 33—52) та «Іменникові суфікси *-ак(-як), -ар (-яр), -ач(-яч)* в українській мові» (*Там же.*— 1937.— № 11.— С. 37—54), О. Вержбицького «Словотвірні засоби української мови» (Рад. шк.— 1947.— № 3.— С. 26—35) та ін., з морфології — В. Масальського «До питання про творення форм вищого ступеня прикметників в українській мові (Мовознавство.— 1936.— № 9.— С. 105—107), О. Солодкого «Повні й короткі форми прикметників, дієприкметників та займенників в сучасній українській мові» (*Там же.*— 1937.— № 12.— С. 67—86), О. Петренка «Про перехідні явища серед частин мови» (Комуністична освіта.— 1941.— № 5.— С. 21—26) та ін., з синтаксису — М. Жовтобрюха «Форми узгодження при чи-

слівниках *два, три, чотири*» (Мова і література в школі.— К.; Х., 1936.— № 2—3.— С. 62—75), О. Вержбицького «Підметові і присудкові речення» (Комуністична освіта.— 1940.— № 6.— С. 36—42), Й. Кудрицького «Різновиди підрядних речень способу дії» (*Там же.*— 1940.— № 4.— С. 34—38), М. Майданського «Відокремлення непоширених постпозитивних означень» (Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР.— 1946.— Т. 2—3.— С. 173—191), «Класифікація означень при подвійному виразі ознаки» (Мовознавство.— 1949.— Т. 7.— С. 47—59) та «Стягнене речення, або речення з однорідними членами» (*Там же.*— 1947.— Т. 4—5.— С. 174—190), Л. Рогозіна «До питання про прикладку» (Наук. зап Полтавського пед. ін-ту.— 1946.— Т. 4.— С. 68—82); «Критерії знаходження прикладки» (Рад. шк.— 1946.— № 5.— С. 21—27) та ін.

Крім статей, виходили й посібники, призначені для студентів, зокрема заочників, у вигляді окремих брошур і невеликих книжок, з яких на особливу увагу заслуговують праці Л. А. Булаховського «Український літературний наголос (Характеристика норми)», що у 1943 р. вийшла у видавництві АН УРСР в Уфі, у доопрацьованому вигляді — у видавництві «Радянська школа» (К.; Львів, 1947), а також «Українська пунктуація. Розділові знаки» (Уфа, 1943; 2-ге вид., доп.— К.; Львів, 1947).

З інших праць, що виходили окремими виданнями, відзначимо: *Баженов М. М.* Виразне слово (розділ «Фонетика і орфоепія української мови»).— К.: Рад. шк., 1940.— С. 28—36; пор. також повторне доопрацьоване видання: Виразне читання і культура усної мови.— К., 1949.— С. 26—51; *Кудрицький Й. Я.* Конспект з фонетики сучасної української літературної мови.— К.; Львів: Рад. шк., 1946; *Москаленко А. А.* Фонетика сучасної української літературної мови.— Одеса, 1947; *Ільїн В. С.* Дієслово.— К.; Львів: Рад. шк., 1949; *Колінчук М. І.* Прислівники української мови.— К.: Рад. шк., 1949; *Масальський В. І.* Порядок слів в українській мові.— К.: Рад. шк., 1948, та ін.

Серед видань більшого обсягу, що служили як посібники для вищої школи та самонавчання, можна виділити книжку Б. М. Кулика «Курс сучасної української літературної мови» (К.: Рад. шк., 1948), в якій розділи «Вступ», «Лексика», «Фонетика» опрацьовані М. А. Жовтобрюхом, та дві частини книжки «Українська мова» з серії

«Університет на дому» (К.: Рад. шк., 1949), перша частина якої була присвячена лексиці, фонетиці й морфології і вийшла за ред. Й. А. Багмута, а друга — синтаксису за ред. П. Й. Горецького.

Новий етап у вивченні сучасної української літературної мови, як і в усьому радянському мовознавстві, розпочався після лінгвістичної дискусії 1950 р., коли з'явилася велика кількість монографічних досліджень, присвячених вивченню окремих питань структури сучасної української літературної мови, а також великі узагальнюючі праці, в яких літературна мова дістала глибокий всебічний опис усіх структурних елементів її будови. Цей етап можна поділити на два періоди, перший з яких починається з виходу у світ відомого двотомного «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського (К.: Рад. шк., 1951) [1], другий — з виходу багатотомної праці «Сучасна українська літературна мова» за загальною редакцією І. К. Білодіда (К.: Наук. думка, 1969—1973) [2].

Двотомний академічний «Курс сучасної української літературної мови» 1951 р., виконаний колективом авторів під керівництвом і за безпосередньою участю Л. А. Булаховського,— визначне явище в історії українського мовознавства. Це перша грунтовна і авторитетна наукова праця, в якій знайшли глибоке систематичне висвітлення усі структурні рівні сучасної української літературної мови.

Перший том цього курсу охоплює такі розділи: 1) Вступ (автор — І. К. Білодід); 2) Лексика і фразеологія (П. Й. Горецький); 3) Фонетика (М. Ф. Наконечний); 4) Морфологія (В. С. Ільїн); 5) Наголос (Л. А. Булаховський). Розділ «Лексика і фразеологія» вже було розглянуто вище (див. с. 82), тому тут зосередимо увагу на інших.

---

[1] Див.: рецензії Є. В. Кротевича (Советская книга.— 1952.— № 12.— С. 101—110), Б. В. Кобилянського (Укр. мова в школі.— 1952.— № 4. С. 72—75), П. А. Моргуна (*там же*.— С. 67—72; № 6 — С. 76—79), П. Д. Тимошенка (*там же*.— 1952.— № 6.— С. 79—81), І Г. Чередниченка (*там же*.— 1952.— № 1.— С. 76—79). І. О. Василенка (Мовознавство.— 1955.— Т. 13.— С. 138—152) та ін.

[2] Див.: рецензії І. З. Петличного (Укр. мова і літ. в школі.— 1970.— № 2.— С 91—93). С. П. Самійленка (*там же*.— 1970.— № 12 — С. 86—89), А. П Медушевського (*там же*.— 1973.— № 12.— С. 83—89), С. І. Дорошенка (*там же*.— 1974.— № 5.— С. 89—92), Д. І. Ганича (*там же*.— 1974.— № 6.— С. 89—93), Ю. О. Карпенка (Вопр. языкознания.— 1974.— № 6.— С. 137—141) та ін.

Розділ «Фонетика», порівняно з іншими розділами першого тому, опрацьований найгрунтовніше і найдокладніше. Він побудований за таким планом: 1) Вступ; 2) Звуковий склад української мови; 3) Фонетична система української мови; 4) Основні риси української літературної вимови; 5) Фонетична транскрипція; 6) Чергування звуків. Зміст цього розділу, як бачимо з переліку його основних підрозділів, дуже насичений. З його опублікуванням українське мовознавство одержало кваліфікований, всебічний якнайповніший опис фонетичної системи сучасної української літературної мови. У ньому вперше висвітлено ряд важливих питань української фонетики, зокрема питання складоподілу, ритмічної будови слова тощо, значно детальніше, ніж у попередніх виданнях, опрацьовано питання української орфоепії. З особливостей цього розділу, якими він, до речі, відчутно відрізняється від інших розділів «Курсу...», необхідно відзначити також широке історичне коментування української фонетики, зокрема в підрозділі, присвяченому висвітленню чергування звуків, що мало дуже позитивне значення, адже в той час, коли ця книга вийшла в світ, доброго посібника з історичної фонетики української мови ще не було.

Проте цей розділ не позбавлений недоглядів. Слід відзначити, зокрема, плутання поняття фонеми і звука, як це нерідко буває і в інших прихильників теорії фонеми Л. В. Щерби. Невиправданою, як нам видається, є кваліфікація звуків [*д'*], [*т'*], [*н'*], [*л'*] як середньоязикових (пізніші експериментальні дослідження показали, що вони належать все-таки до передньоязикових), а також ряд повторень як у розділі «Фонетика», так і в інших розділах, зокрема в «Морфології» (пор., наприклад, с. 204 і сс. 333—334, 339—400 та ін.; пор. також с. 242—244 і с. 248, с. 262 і с. 267, с. 264 і 267 та ін.).

Своєрідним за структурою є розділ «Морфологія». Він складається із трьох підрозділів: 1) Загальна частина, в якій систематизовано багатий теоретичний матеріал з української морфології, розглянуто поділ слів на частини мови і подано всебічну характеристику граматичних категорій, властивих кожній частині мови; 2) Словотвір, в якому докладно описано способи і засоби словотворення окремих частин мови; 3) Словозміна, в якому розглянуто українське відмінювання і дієвідмінювання.

Найкраще і найглибше, з залученням нових даних (останнє, зокрема, стосується матеріалу про дієслівне словотворення), опрацьовано словотвір. На час виходу першого тому «Курсу...» це було найповніше висвітлення питань українського словотворення в науковій і навчальній літературі. В цілому, позитивно оцінюючи розділ «Морфологія», наукова критика свого часу вказувала на ряд недоглядів і в цій частині «Курсу...», що зводилися переважно до неточної кваліфікації окремих явищ, прикладів. Так, говорячи про форми давноминулого часу, автор наводить усього дві ілюстрації з творів О. Кобилянської, які лише помилково можуть кваліфікуватися як давноминулий час; пор.: *В селі було доволі хлопців, але ні один не мав стільки землі, скільки б вона була бажала* (Кобил.). Тут маємо не форму давноминулого (передминулого) часу, а умовний спосіб минулого часу. Неточно кваліфіковано і другий приклад: *Коли було вона його здалеку або зблизьку бачила, заходила з нею зміна, з якою не вміла собі здати справи»* (Кобил.). Тут підкреслене *було бачила* також не давноминулий час.

В останньому розділі першого тому «Наголос» автор подає основні правила наголошення слів у сучасній українській літературній мові, спираючись на свої попередні праці з української акцентології.

Другий том «Курсу сучасної української літературної мови» присвячений синтаксису і складається, крім вступних зауважень, з трьох частин: 1) Просте речення (Л. А. Булаховський); 2) Складне речення (автор — О. Є. Вержбицький); 3) Пунктуація (Л. А. Булаховський)

У цьому томі найдокладніше опрацьована частина, присвячена складному реченню, зокрема складнопідрядному. Вона й на сьогодні залишається найгрунтовнішим описом структури складного речення, в першу чергу складнопідрядного, в українській мовознавчій літературі. Стосовно ж частини, присвяченої простому реченню, з самого початку висловлювалося ряд критичних зауважень, в яких відзначалася, зокрема, неповнота опису його структури, що виявилася насамперед у відсутності спеціального підрозділу, присвяченого теорії другорядних членів речення, та ін. Невипадково Л. А. Булаховський, який за матеріалами Інституту мовознавства АН УРСР опрацьовував цей розділ, незабаром після виходу у світ другого тому «Курсу...» почав готувати варіант цієї частини до другого видання, з якого чимало було

опубліковано у вигляді окремих статей та брошур-лекцій для студентів-заочників[1], проте йому так і не вдалося завершити цю роботу, хоч у його архіві до неї збереглися й неопубліковані ще матеріали. Заключна, третя частина другого тому, «Пунктуація», виконана автором з урахуванням матеріалів його попередніх праць, присвячених цим питанням.

Двотомний академічний «Курс сучасної української літературної мови», як солідна наукова праця, протягом певного часу служив і єдиним посібником для студентів вищої філологічної школи. Проте виклад матеріалу в ньому у процесі користування ним студентами виявився заважким, а в ряді випадків і громіздким. Крім того, окремі теми, передбачені програмою, в цьому «Курсі...» були відсутні (наприклад, питання, пов'язані з графікою й орфографією). У зв'язку з цим скоро виникла потреба у створенні спеціальних підручників і посібників для студентів-філологів, які б врахували як матеріали академічного курсу, так і його недоліки. Такі посібники незабаром й були створені. Так, 1959 р. у видавництві «Радянська школа» вийшла перша частина підручника для факультетів мови й літератури педагогічних інститутів «Курс сучасної української літературної мови» М. А. Жовтобрюха і Б. М. Кулика (Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Морфологія), яка кілька разів перевидавалася (останнє, 4-те вид.— К.: Вища шк., 1972), а 1961 р. вийшла його друга частина, написана Б. М. Куликом (2-ге вид.— К.: Рад. шк., 1965). 1960 р. у видавництві Київського університету вийшов ще один, коротший посібник «Сучасна українська літературна мова», написаний М. П. Івченком, доопрацьоване видання якого

---

[1] Пор., наприклад: *Булаховський Л. А.* Питання синтаксису простого речення в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.— С. 5—28; *Його ж.* Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення.— К.: Рад. шк., 1958; *Його ж.* Ускладнені типи українського речення. (Питання визначень і термінології) // XIII наукова сесія Київського ун-ту. Тези доповідей. Секція філології.— К., 1956.— С. 6—9; *Його ж.* Підмет і присудок в українській літературній мові. Вип. 1—2.— К.: Рад шк., 1958; *Його ж.* Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення в українській літературній мові.— К.: Рад. шк., 1958; *Його ж.* Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення. Відмінкова залежність (керування). 1 Безпосереднє (безприйменникове) керування.— К.: Рад. шк., 1959; *Його ж.* Синтаксис (зв'язки) займенників у простому реченні.— К.: Рад. шк., 1957.

вийшло 1965 р. Спеціальні посібники виходили для студентів-заочників. Серед них: *Жовтобрюх М. А.* Сучасна українська літературна мова. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика.— К.: Рад. шк., 1961; *Матвіяс І. Г.* Курс сучасної української літературної мови. Морфологія.— К.: Рад. шк. — 1962; *Медушевський А. П.* Синтаксис простого речення.— К.: Рад. шк., 1959; *Його ж.* Синтаксис складного речення української мови.— К.: Рад. шк., 1948, та ін. Для студентів факультетів педагогіки і методики початкового навчання педагогічних інститутів також було складено спеціальний посібник «Сучасна українська мова» М. Т. Доленком, І. І. Дацюком, А. Г. Кващуком, В. Д. Поповським (К.: Рад шк., 1964; див. також повторне доповнене видання: К.: Вища шк., 1974; 3-тє вид.— 1989). Окремий підручник було видано і для слухачів педучилищ; див.: *Пархоменко О. М.* Українська мова. Ч. 1.— К.: Рад шк., 1954, 3-тє вид.— 1961; Ч 2.— К.: Рад шк., 1957; 2-ге вид.— 1961.

Поряд із створенням загальних курсів сучасної української літературної мови протягом 50 — 60-х років XX ст. українські мовознавці вели наполегливу роботу з вивчення окремих питань сучасної української літературної мови, результати якої публікувалися переважно у вигляді окремих статей у численних збірниках наукових записок університетів та педагогічних інститутів або в міжвідомчих збірниках та у вигляді авторефератів кандидатських і докторських дисертацій. Проте деякі з цих праць вийшли й окремими виданнями, серед яких відзначимо такі монографії із фонетичної проблематики: *Прокопова Л. І.* Приголосні фонеми сучасної української літературної мови. Експериментально-фонетичне дослідження.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1958; *Білоштан А. П.* Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958; *Бровченко Т. О.* Словесний наголос в сучасній українській мові. Експериментальне дослідження.— К.: Наук. думка, 1969; *Коструба П. П.* Фонетика сучасної української літературної мови. Ч. 1.— Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963; та ін.; із словотвірної проблематики: *Ільїн В. С.* Префікси в сучасній українській мові.— К.: Вид-во АН УРСР, 1953; *Юрчук Л. А.* Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові.— К.: Вид-во АН УРСР, 1959; *Ковалик І. І.* Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'-

янськими мовами. Ч. 1.— Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958; *Гринчишин Д. Г.* Явище субстантивації в українській мові.— К.: Наук. думка, 1965, та ін.; із морфологічної проблематики: *Івченко М. П.* Числівники української мови.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1955; *Чапля І. К.* Прислівники в українській мові.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1960; *Колодяжний А. С.* Прийменник.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1960; *Медведєв Ф. П.* Система сполучників в українській мові.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962; *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. Ч. 1—2.— К.: Вид-во Київ. ун-ту. 1961—1964; *Сасинович Е. С.* Дієприслівники в сучасній українській мові.— К.: Рад. шк., 1963; та ін.; із синтаксичної проблематики: *Кучеренко І. К.* Порівняльні конструкції мови у світлі граматики.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959; *Каранська М. У.* Сполучники *що, щоб* і граматичні конструкції з ними в сучасній українській літературній мові.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962; *Коць Л. М.* Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. Специфіка зв'язків та їх значення.— К.: Вид-во АН УРСР, 1964; *Матвіяс І. Г.* Синтаксис займенників в українській мові.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962; *Чередниченко І. Г.* Складнопідрядні речення в сучасній українській мові.— Чернівці: Вид-во Чернівецьк. ун-ту, 1959; *Удовиченко Г. М.* Словосполучення в сучасній українській літературній мові.— К.: Наук. думка, 1968 та ін.

Перелік, до того ж далеко не повний, одних тільки праць, що виходили окремими виданнями, свідчить про те багатство плідних наукових пошуків, яким відзначалося наше мовознавство в період 50—60-х років. До цього можна ще додати велику кількість статей, серед яких було чимало дуже цінних, великих за обсягом праць, як наприклад, стаття П. С. Дудика «Неповні речення в сучасній українській літературній мові» (Дослідження з синтаксису української мови.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958, с. 129—260), що становить собою окрему монографію. Таке широке розгортання досліджень з окремих питань сучасної української літературної мови підготувало надійну базу і для створення нової узагальнюючої праці, якою стала багатотомна «Сучасна українська літературна мова».

Протягом 1969—1973 рр. у видавництві «Наукова думка» вийшло п'ять книг фундаментального дослідження «Сучасна українська літературна мова», здійсненого

колективом Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні з залученням ряду працівників вузів Української РСР під загальним керівництвом І. К. Білодіда (Вступ. Фонетика.— К., 1969; Морфологія.— К., 1969; Синтаксис.— К., 1972; Лексика і фразеологія.— К., 1973; Стилістика.— К., 1973).

Це було визначною подією в історії українського мовознавства. Такого грунтовного і всебічного опису усіх структурних рівнів української літературної мови наука ще не знала.

У попередньому розділі було розглянуто одну з книг, присвячену лексиці і фразеології (див. с. 82—83), а книгу, в якій висвітлюються проблеми української стилістики, буде розглянуто нижче. Тут зупинімося лише на огляді решти трьох книг цього капітального видання, присвячених питанням фонетики, морфології й синтаксису.

Перша книга, що відкривається вступним розділом «Мова української соціалістичної нації» (автор І. К. Білодід), в якому подається загальна характеристика сучасної української літературної мови, її сучасні функції і досягнення, повністю присвячена українській фонетиці і пов'язаним з нею питанням графіки й орфографії. План основної, фонетичної, частини цієї книги такий: 1) Звукова характеристика сучасної української літературної мови (автори — Н. І. Тоцька, Л. І. Прокопова); 2) Фонологічна система української літературної мови (П. П. Коструба); 3) Чергування фонем і його функції (П. П. Коструба); 4) Частотність і сполучуваність фонем сучасної української мови (В. С. Перебийніс); 5) Склад, його фонетична будова. Складоподіл (В. М. Брахнов); 6) Орфоепічні норми та їх значення (М. Ф. Наконечний); 7) Український алфавіт. Принципи орфографії (М. А. Жовтобрюх, який є також автором вступних відомостей з фонетики і відповідальним редактором всього тому); 8) Науково-лінгвістична транскрипція (П. П. Коструба). Особливо добре враження справляє перший розділ, «Звукова характеристика сучасної української літературної мови», в якому подано скрупульозний опис системи голосних і приголосних звуків, супроводжуваний великим ілюстративним матеріалом, а також змін звуків у мовному потоці. Саме цей розділ, опертий на надійні дані експериментальних досліджень, становить, на нашу думку, окрасу всієї фонетичної частини видання, є вагомим здобутком українських фонетистів.

Певним кроком уперед є й інші розділи розглядуваної книги, зокрема «Фонологічна система української літературної мови» та «Чергування фонем і його функції», написані П. П. Кострубою, а також оригінальний розділ «Частотність і сполучуваність фонем сучасної української мови», написаний В. С. Перебийніс, хоча до них критика висловила чи не найбільше претензій. Оригінальними є також розділи про склад і складоподіл, про наголос і орфоепічні норми та ін. Словом, фонетичний том курсу «Сучасна українська літературна мова» в цілому є важливим здобутком українських фонетистів. Проте й надалі залишається актуальним поглиблене дослідження української фонетики, насамперед з фонологічної точки зору, оскільки й досі в науці існують відчутні розбіжності навіть щодо встановлення самого кількісного складу фонем української мови, не кажучи вже про з'ясування їхньої якості, правил дистрибуції (сполучуваності) тощо. Вимагають поглибленого опрацювання і питання української орфоепії та акцентуації.

Друга книга, присвячена українській морфології, побудована за таким планом: 1) Вступ (автор — І. І. Ковалик); 2) Іменник (І. Г. Матвіяс); 3) Прикметник (Д. Х. Баранник); 4) Числівник (Д. Х. Баранник); 5) Займенник (І. Г. Матвіяс); 6) Дієслово (В. М. Русанівський); 7) Прислівник (Л. І. Коломієць, А. В. Майборода); 8) Прийменник (А. С. Колодяжний); 9) Частка (Л. І. Коломієць, А. В. Майборода); 10) Сполучник (Л. І. Коломієць, А. В. Майборода); 11) Вигук (А. С. Колодяжний); 12) Частота афіксів і їх омонімія (М. П. Муравицька). Вона, являючи собою розгорнуте, оперте на величезний фактичний матеріал, теоретичне дослідження морфологічної системи сучасної української мови у галузі як словозміни, так і словотворення, вносить чимало нового в наукове опрацювання проблем української морфології. Кожен лексико-граматичний клас слів у цій праці вперше знайшов глибоке, вичерпне висвітлення. Найгрунтовніше опрацювання дістали іменники, прикметники й дієслова, хоч належну увагу приділено й іншим частинам мови. Проте при загалом високому теоретичному рівні розглядуваної праці не можна не згадати й деяких недоліків, помічених критикою, що виявилися, наприклад, в нечіткому розмежуванні власне граматичних і лексичних категорій іменника. Так, до власне граматичних категорій іменників, що мають і формальні ознаки, нале-

жать, очевидно, лише категорії роду, числа й відмінка, описані, до речі, дуже грунтовно, тоді як інші категорії, підведені автором під рубрику лексико-граматичних і розглянуті ним підряд у цьому підрозділі (власні і загальні назви, конкретні й абстрактні, збірні й одиничні тощо), не можуть бути віднесені до граматичних. Особливо вразливим місцем розглядуваної праці було те, що в ній не знайшов чіткого розмежування власне морфологічний, словозмінний і словотвірний аспект дослідження, причому останній займає в ній невиправдано скромне місце. Так, словотворення такої багатої на словотвірні моделі частини мови, як іменник, описане всього на дванадцяти сторінках (див. с. 35—46). Навіть у порівнянні з двотомним академічним «Курсом сучасної української літературної мови» 1951 р. за ред. Л. А. Булаховського, де словотвір виділено в окремий розділ «Морфології», розглядувана праця становила певною мірою крок назад.

Цей прорахунок став очевидним одразу після опублікування згаданої праці, у зв'язку з чим в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР було створено спеціальний авторський колектив, який підготував до видання нову книгу «Словотвір сучасної української літературної мови», що безпосередньо прилягає до морфологічного тому академічної «Сучасної української літературної мови». На жаль, ця праця вийшла не в загальній серії, а окремо і дуже мізерним тиражем (усього 700 прим.)[1]. Проте на сьогодні вона є найповнішим описом словотвірної будови сучасної української літературної мови. Одночасно з нею вийшла ще одна колективна праця — «Морфемна структура слова» (К.: Наук. думка, 1979), в якій досліджуються структурні особливості морфем у межах повнозначних слів.

Перша з цих праць побудована за таким планом: 1) Вступ, що має підзаголовок «Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову» (автор — І. І. Ковалик); 2) Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові (Л. О. Родніна); 3) Суфіксальний словотвір прикметників в українській мові (А. П. Грищенко); 4) Суфіксальний дієслівний словотвір (Л. А. Юрчук); 5) Словотвір дієприкметників (Г. М. Гнатюк); 6) Пре-

---

[1] Див.: Словотвір сучасної української літературної мови.— К.: Наук. думка, 1979.

фіксальний словотвір (В. М. Русанівський); 7) Префіксально-суфіксальний словотвір (К. Г. Городенська); 8) Словоскладання. Абревіація (Н. Ф. Клименко). Таким чином, у цій праці поза розглядом залишилося так зване безафіксне словотворення, а також морфологічно-синтаксичний та лексико-семантичний способи словотворення, які, на думку деяких молодших учених, до власне словотворення не належать.

Обидві згадані вище праці є найпомітнішим досягненням українського мовознавства у вивченні морфемної будови та словотворення сучасної української літературної мови. Вони є важливим доповненням до розглядуваної академічної багатотомної праці «Сучасна українська літературна мова».

Третя книга, присвячена синтаксису, складається із трьох розділів: 1) Загальні питання синтаксису української мови (О. С. Мельничук, який здійснював також керівництво авторським колективом цього тому); 2) Словосполучення (О. С. Мельничук); 3) Речення, яке у свою чергу складається з двох підрозділів: 1) Зовнішньо-синтаксична структура речення (Л. О. Кадомцева й А. П. Грищенко); 2) Внутрішньо-синтаксична структура речення (І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, П. С. Дудик, Л. О. Кадомцева, О. С. Мельничук). У цій праці подано глибокий всебічний опис синтаксичної системи української мови за оригінальною схемою, зокрема стосовно розділу, присвяченого реченню. Порівняно з попереднім академічним курсом українського синтаксису у розглядуваній праці окремо подається докладний опис структури українського словосполучення та синтагматичного членування речення, здійснений О. С. Мельничуком, що вигідно відрізняє цю працю від усіх попередніх і є її безсумнівним досягненням. Тут необхідно лише зауважити, що автор розділу про словосполучення скептично поставився до думки багатьох сучасних синтаксистів щодо предикативних і сурядних словосполучень, що виникають лише у складі речення. Стосовно ж розділу, присвяченого реченню, зокрема складному, можна висловити сумнів щодо правомірності розгляду структури складнопідрядного речення перед складносурядним, як це зроблено у згаданій праці. Крім того, варто було б уважніше поставитися до можливостей іншої, структурно-семантичної класифікації складнопідрядних речень, яка тепер панує в курсах синтаксису вищої і середньої школи. У такій широкій за

обсягом і змістом синтаксичній праці можна було б сподіватися також на висвітлення питання про синтаксичну організацію тексту, тобто про третю синтаксичну одиницю, що виділяється багатьма сучасними дослідниками синтаксису,— надфразну єдність, чи складне синтаксичне ціле.

Одночасно з публікацією багатотомної академічної «Сучасної української літературної мови», а також після неї з'являється й ряд монографій, матеріали яких увійшли до цієї капітальної праці лише частково або й залишилися поза її складом, бо були виконані пізніше. До них належать, зокрема, такі публікації з фонетики: *Брахнов В. М.* Явища асиміляції в консонантизмі української мови.— К.: Наук. думка, 1970; *Перебийніс В. С.* Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови.— К.: Наук. думка, 1970; *Тоцька Н. І.* Голосні фонеми української літературної мови.— К.: Вища шк., 1973; *Винницький В. М.* Наголос у сучасній українській мові.— К.: Рад. шк., 1984, та ін.; з морфології: *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова.— К.: Наук. думка, 1971; *Матвіяс І. Г.* Іменник в українській мові.— К.: Рад. шк., 1974; *Грищенко А. П.* Прикметник в українській мові.— К.: Наук. думка, 1978; *Вихованець І. Р.* Прийменникова система української мови.— К.: Наук. думка, 1980; *Гнатюк Г. М.* Дієприкметник у сучасній українській літературній мові.— К.: Наук. думка, 1982; *Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х.* Числівники української мови.— К.: Наук. думка, 1980; *Мацько Л. І.* Інтер'єктиви в українській мові.— К., Вид. КДПІ, 1981 та ін.; із словотвору: *Клименко Н. Ф.* Система афіксального словотворення сучасної української літературної мови.— К.: Наук. думка, 1973; *Її ж.* Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові.— К.: Наук. думка, 1984; *Возний Т. М.* Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською.— Львів: Вища шк., 1981; та ін.; із синтаксису: *Вихованець І. Р.* Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській мові.— К.: Наук. думка, 1971; *Грищенко А. П.* Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові.— К.: Наук. думка, 1969; *Дорошенко Є. І.* Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові.— Х.: Вища шк., 1980; *Іваненко З. І.* Система прийменникових конструкцій адвербіаль-

ного значення.— К.; Одеса: Вища шк., 1981; *Іваницька Н. Л.* Двоскладне речення в українській мові.— К.: Вища шк., 1986; *Шульжук К. Ф.* Складні багатокомпонентні речення в українській мові.— К.: Вища шк., 1986; та ін., пор. також колективну монографію *Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П., Плющ Н. П.* Типологія інтонації мовлення.— К.: Наук. думка, 1977 та ін.

Багато праць з сучасної української літературної мови опубліковано у вигляді статей в журналі «Мовознавство» та в різних тематичних збірниках типу «Синтаксична будова української мови» (К.: Наук. думка, 1968), «Синтаксис словосполучення і простого речення» (К.: Наук. думка, 1975), «Словотвірна семантика східнослов'янських мов» (К.: Наук. думка, 1983) та ін.

У цей час з'являються спроби створення структурної граматики сучасної української літературної мови, які, однак, обмежилися виданням проспекту: (див.: Структурна граматика сучасної української літературної мови.— К.: Наук. думка, 1972), а також окремих матеріалів, що ввійшли до уже згадуваних монографій Н. Ф. Клименко «Система афіксального словотворення сучасної української мови» (К.: Наук. думка, 1973) та «Морфемна структура слова» (К.: Наук. думка. 1979).

Видаються навчальні посібники для вищої школи, в яких враховуються матеріали багатотомного академічного курсу «Сучасна українська літературна мова» та інших новіших досліджень. Серед них можна згадати такі книги: Сучасна українська літературна мова.— К.: Вища шк., 1975; *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І.* Сучасна українська літературна мова.— К.: Вища шк., 1976; *Тоцька Н. І.* Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія.— К.: Вища шк., 1981; *Леонова М. В.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія.— К.: Вища шк., 1983; *Кадомцева Л. О.* Українська мова. Синтаксис простого речення.— К.: Вища шк. 1985; пор. також: *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П.* Граматика української мови.— К.: Рад. шк., 1982; *Жовтобрюх М. А.* Українська літературна мова.— К.: Наук. думка, 1984, де знаходимо спроби нового підходу до висвітлення словотворення і деяких питань синтаксису; пор. також цікаву спробу стислого викладу української граматики в колективній праці «Украинская грамматика» (К.: Наук. думка, 1986), що зорієнтована на читача,

який не володіє українською мовою. Проте створення добротних підручників і посібників з сучасної української літературної мови для вищої школи залишається так само актуальним, як і дальше поглиблене вивчення української граматики, зокрема з точки зору семантичної структури мовних одиниць та їх функціонування. Дуже бажаним було б також створення стислого курсу теоретичної граматики української мови з поглибленим висвітленням основних її проблем.

Поряд з вивченням української літературної мови переважно в її писемному вияві поступово розгорталися й дослідження усної форми літературного мовлення. З цією метою скликалися спеціальні наукові конференції, матеріали яких публікувалися у вигляді тез, а частину з них було опубліковано у вигляді трьох колективних монографій: 1. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення.— К.: Наук. думка, 1965, що складається з таких розділів: 1) Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства; 2) Фонетичні та граматичні процеси в усному мовленні; 3) Нова фразеологія сучасного усного мовлення; 4) Стилістичні проблеми усного мовлення); 2. Українське усне літературне мовлення.— К.: Наук. думка, 1967, яка включає п'ять розділів: 1) Загальні питання усного літературного мовлення; 2) Лексичні особливості усного мовлення; 3) Фонетичні процеси в усному літературному мовленні; 4) Питання граматики усного літературного мовлення; 5) Питання методики); 3. Усне побутове літературне мовлення.— К.: Наук. думка, 1970, структура якої збігається з попередньою.

Крім колективних, було видано і дві індивідуальні монографії (*Баранник Д. Х.* Усний монолог.— Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетр. ун-ту, 1969; *Дудик П. С.* Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення.— К.: Наук. думка, 1973), які стали попередніми публікаціями докторських дисертацій їх авторів. У першій з них досліджуються загальні особливості мовної структури усного монологу, а в монографії П. С. Дудика, крім розгляду загальних питань лінгвістичної проблематики розмовного мовлення, висвітлюється структура простого речення, зокрема двоскладного, односкладного й неповного в усному мовленні та приєднувальних конструкцій, а також вивчається синтаксис еквівалентів

речення (слова-речення, незакінчені і перервані речення, звертання-речення).

Розглянуті монографії, а також статті, опубліковані в інших виданнях, значно просунули вперед вивчення українського усного розмовного літературного мовлення, яке, однак, продовжує й надалі привертати увагу дослідників.

Список рекомендованої літератури

Белодед И. К., Борковский В. И., Горецкий П. И. Изучение украинского и белорусского языков.— Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1958.— С. 16—20; 29—32; 41—42; 44—55; 81—86.

Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років.— К.: Вид-во АН УРСР, 1957.— С. 71—92.

Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 35—78.

Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977.— К.: Наук. думка, 1980.— С. 59—72.

5. Вивчення стилістики української літературної мови

Наукові основи вітчизняної стилістики були закладені О. О. Потебнею (див. його праці, опубліковані переважно уже після смерті автора: Из лекций по теории словесности.— X., 1894; Из записок по теории словесности.— X., 1904, та ін.), проте в силу історичних обставин опрацювання стилістики української літературної мови припадає в основному на післяжовтневий період.

Дослідження стилістики української літературної мови здійснювалося здебільшого в двох планах: 1) вивчення питань загальної стилістики і культури мовлення; 2) лінгвостилістичне вивчення мови художнього твору.

Лінгвостилістичне вивчення мови письменника тривалий час тісно перепліталося з вивченням проблем історії української літературної мови, у зв'язку з чим огляд найважливіших праць цього типу буде зроблено в розділі, присвяченому вивченню історії української мови. Тут же зосередимо нашу увагу на працях з питань загальної як практичної, так і теоретичної стилістики, а також на працях з культури мови, які протягом розвитку стилістичних досліджень весь час переплітались.

Питання української стилістики в перші післяреволюційні роки знайшли своє відбиття насамперед в тодішніх навчальних посібниках з української мови, частково розглянутих вище, а також у досить численних статтях про культуру мови, написаних найчастіше з приводу окремих

літературних творів, мови періодичної преси, зокрема газет, усної мовної практики учнів, студентів, учителів тощо, що публікувалися переважно в різних періодичних виданнях. Тут вкажемо лише деякі з них: *Курило О.* Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю.— К.: Вукоопспілка, 1923; *Щепотьєв В.* Мова наших школярів // Етнографічний вісник, кн. 3.— К., 1929.— С. 76—81; *Якименко М.* Ще про мову трудшкільця // Рад. освіта.— 1928.— № 6.— С. 45—50; *Сулима М. Ф.* Мова нашого студента // Записки Харківського ін-ту народної освіти.— 1928.— Т. 3.— С. 19—28; *Нагорський П. С.* За культуру мови // Кузня освіти.— 1928.— № 2.— С. 9—12; *Сапухін П.* Про мову українського вчителя // Шлях освіти.— 1926.— № 10.— С. 112—115; *Зборовець В.* Мова вчителя на Кам'янеччині // *Там же.*— С. 115—123; *Стефаник М.* Годі блукати в лабіринті говірки-жаргону // На громадській роботі.— 1929.— № 17.— С. 6—7; *Сулима М.* Із лексики збірника третього «Плуг» // Плужанин.— 1927.— № 6.— С. 56—60; *Його ж.* Трохи про мову «Плуг» // *Там же.*— 1927.— № 8.— С. 19—23; *Його ж.* Дещо про культуру української мови // Молодняк.— 1927.— № 2.— С. 63—73; *Його ж.* З приводу наших мовних злиднів // Рад. освіта.— 1927.— № 2.— С. 25—33; *Його ж.* Дещо про нормативно-мовну справу // *Там же.*— 1928.— № 5.— С. 15—19; *Його ж.* Мова української газети // Червона преса.— 1927.— № 3—4.— С. 23—25; *Гладкий М.* Наша газетна мова.— Х.; К., 1928; *Його ж.* Мова сучасного українського письменства.— Х.; К., 1930; *Кримський А. Ю.* З приводу мови в «Кам'яних будівельних матеріалах Київщини» акад. П. Тутковського // ЗІФВ ВУАН. 1926.— Кн. 9.— С. 369—370 та ін.; див. також перший збірник «Культура українського слова» (Х.; К., 1931). Зрозуміло, що далеко не всі рекомендації, висловлені в перелічених працях, витримали іспит часом, багато з них виявилися непридатними, бо йшли врозріз з мовною практикою широких мас, і були відхилені, проте навіть неповний перелік цих статей і окремих видань свідчить про той інтерес, який виявляла молода українська радянська громадськість до питань культури українського слова.

Значну кількість праць з культури мови, що відіграли велику роль у поширенні норм загальноукраїнської літературної мови на західноукраїнських землях, опублікував І. І. Огієнко, серед яких на особливу увагу заслуговують

«Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови» (Львів, 1924), «Чистота й правильність української літературної мови» (Львів, 1925), «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних» (Жовква, 1934) та ін., а також численні статті у редагованому ним науково-популярному місячнику «Рідна мова», що виходив до другої світової війни у Варшаві, починаючи з 1933 р.

Крім праць з питань культури мови, в кінці 20-х — на початку 30-х років з'являються й теоретичні розвідки з загальної стилістики (пор., наприклад: *Зайцева Т. В.* Стилістичне значення генітива приналежності присвійних прикметників // Зб. Центр. держ. курсів українознавства. 1930. Кн. 3.— С. 57—69 та ін.), а також систематичні курси. Щоправда, з останніх можна назвати лише працю Б. Ткаченка «Нарис української стилістики», що вийшла протягом 1930 р. у вигляді п'яти окремих лекцій-брошур (загальний обсяг — близько 10 друкованих аркушів) за редакцією Л. А. Булаховського. Вона була першою загалом вдалою спробою систематичного викладу питань української стилістики, в якій уважний читач, зокрема студент і вчитель, міг знайти і конкретні практичні поради щодо вживання окремих груп лексики, фразеологізмів, граматичних форм тощо.

Після цієї праці тривалий час не з'являлося друком більш-менш серйозних розвідок з питань української стилістики, хоч протягом 30—40-х років й пізніше виходило чимало окремих статей з питань культури мови (наприклад: *Басіна Р.* Боротьба за культуру мови // Комуністична освіта.— 1936.— № 6.— С. 60—64; *Флякс С.* Іншомовні терміни в лексиконі майбутніх учителів // *Там же.*— 1936.— № 7.— С. 117—123 та ін.; пор. також: *Цебенко В. Г.* До питання про походження й історію синтаксичних фігур // Наук. зап. Українського комуністичного ін-ту журналістики. 1940. Т. 1.— С. 143—164; *Ващенко В. С.* Стилістичні властивості займенників // Науч. зап. Днепропетр. ун-та, т. 36. Сборник работ филолог. ф-та, вып. 4, 1949.— С. 155—168 та ін.). Як відрадний факт слід відзначити, що в ці часи почали з'являтися й посібники з української стилістики для середньої школи (наприклад, «Збірник вправ з стилістики П. П. Плюща, О. Я. Сарнацької, що виходив у 40-ві роки у видавництві «Радянська школа» кількома виданнями).

Протягом 50-х років В. С. Ващенком було здійснено

дослідження ряду стилістичних явищ української мови (пор., наприклад: Фонетико-стилістичні засоби мовлення // Наук. зап. Дніпропетр. ун-ту, т. 47. Зб. праць історико-філологічного ф-ту. Вип. 7. 1954.— С. 113—139; Стилістичні риси слів та словосполучень, граматично не зв'язаних з реченням // *Там же.* Т. 68, вип. 16.— 1958.— С. 18—30 та ін.), які лягли в основу трьох навчальних посібників цього автора (Стилістичні явища в українській мові. Ч. 1.— X.: Вид-во Харків. ун-ту, 1958; Стилістика речення в українській мові.— Дніпропетровськ, 1968; Стилістична морфологія української мови.— Дніпропетровськ, 1970). Ці посібники являли собою серйозну спробу курсу граматичної стилістики української літературної мови, виконану на багатому фактичному матеріалі мови української художньої літератури XIX — початку XX ст. Інші ж різновиди і стилі української літературної мови, а також мова української радянської літератури здебільшого залишилися поза увагою автора.

Одночасно з книжкою В. С. Ващенка «Стилістичні явища в українській мові» з'явилося друком ще одне видання з стилістики, призначене для середньої школи, хоча діючими у той час програмами вивчення цього курсу в середній школі не передбачалося. Це була книжка Б. М. Кулика і О. М. Масюкевича «Збірник вправ з стилістики» (К.: Рад. шк., 1958, 2-ге вид.— 1963), яка, проте, не зовсім відповідала назві, бо її теоретична частина, до речі, кваліфіковано написана О. М. Масюкевичем, переважала над самими вправами. За відсутності інших навчальних посібників з практичної стилістики української мови цією книжкою певний час користувалися й студенти-філологи. До речі, один з авторів цієї книжки опублікував ще й цікаві статті з української стилістики (див.: *Масюкевич О. М.* Стилістичне використання фонетико-інтонаційних засобів мови // Наук. зап. Горлівського пед. ін-ту іноземних мов.— 1959.— Т. 1.— С. 87—115 та ін.).

Низку посібників із стилістики для вищої школи створила й А. П. Коваль. Так, 1960 р. виходить перший випуск її «Практичної стилістики сучасної української мови» (К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960), присвячений використанню лексичних і фразеологічних засобів мовлення, а 1962 р. повніший курс лекцій для слухачів відділу газетних працівників під назвою «Практична стилістика української мови», 1967 р. ці посібники у доопрацьованому вигляді

вийшли під назвою «Практична стилістика сучасної української мови» (К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967). Книжка ця певний час правила за підручник для філологічних факультетів. Доповнене і доопрацьоване видання книжки було здійснене у 1978 р. у ВО «Вища школа». Це перший вдало складений вузівський посібник з української стилістики, в якому враховано як досягнення вітчизняної стилістичної науки, так і усе багатство стилів і жанрів сучасної української літературної мови.

З інших посібників із практичної стилістики відзначимо ще такі: *Ярмоленко Т. С.* Практична стилістика української мови.— К., 1962, що являє собою курс лекцій, прочитаний для слухачів відділення газетних працівників Вищої партійної школи при ЦК КП України; *Ощипко І. Й.* Практична стилістика сучасної української літературної мови. Синтаксис.— Львів, 1964; *Її ж.* Практична стилістика сучасної української літературної мови. Лексика і фразеологія.— Львів, 1968 та ін.

1962 р. виходить друком фундаментальний курс української стилістики « Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» (К.: Рад. шк., 1962), написаний І. Г. Чередниченком. Ця праця — перший більш-менш повний систематичний опис стилістичних засобів української літературної мови в усій різноманітності її стильових різновидів з досить детальним викладом також і теоретичних питань загальної стилістики, що грунтується на досягненнях радянської мовознавчої науки. У ній чимало оригінального матеріалу, здобутого в результаті дослідницької роботи самого автора. З цього погляду на особливу увагу заслуговує опрацювання питань фоностилістики, хоч чимало оригінального знаходимо і в інших розділах, зокрема пов'язаних з викладом питань стилістичного синтаксису. Протягом тривалого часу праця І. Г. Чередниченка «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» була майже єдиним надійним порадником з української стилістики, в якому уважний читач знаходив вичерпні відповіді з багатьох питань практики вживання українського слова. У багатьох відношеннях ця праця не втратила свого значення й досі.

Протягом 60—70-х років посилюється інтерес до теоретичних питань стилістики, поглибленого вивчення окремих функціональних стилів, стилістики усного мовлення, загальної культури мови тощо.

Пильна увага до культури мови викликала появу великої кількості статей, що друкувалися в різних виданнях, спеціальних збірниках, у вигляді окремих брошур і книжок.

Із спеціальних збірників відзначимо збірник матеріалів республіканської наукової конференції з питань культури української мови, що відбулася в лютому 1963 р. (К.: Наук. думка, 1964), збірники праць і висловлювань про мову видатних українських радянських поетів, упорядковані Г. М. Колесником: *Тичина П.* Квітни, мово наша рідна.— К.: Наук. думка, 1971; *Рильський М.* Ясна зброя.— К.: Рад. письменник, 1971; *Його ж.* Як парость виноградної лози.— К.: Наук. думка, 1973, з книжок — монографію А. П. Коваль «Культура української мови» (К.: Наук. думка, 1964, 2-ге вид.— 1966), в якій питання мовної культури розглядаються за схемою курсу практичної стилістики, нормативний довідник Є. Д. Чак «Складні випадки українського слововживання» (К.: Рад. шк., 1965), що з доповненнями перевидавалася кілька разів (2-ге вид.— 1969, та ін.), *Ярмоленко Т. С.* «Стиль і мова газети» (К.: Політвидав України, 1965) та ін., з брошур — «Культура української мови» М. П. Івченка (К.: Т-во «Знання» УРСР, 1963) та ін.

З 1967 р. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР почав видавати спеціальний республіканський міжвідомчий збірник «Питання мовної культури» (тепер виходить під назвою «Культура слова»), в якому зосереджено основну масу публікацій, присвячених культурі української мови (досі вийшло 38 випусків). Журнал «Українська мова і література в школі» також продовжує публікації на цю тему у вигляді консультацій.

Поряд з широким опрацюванням питань культури мови протягом 60—70-х років XX ст. з'явився ряд праць, присвячених поглибленому вивченню окремих функціональних стилів української літературної мови, які в попередні періоди привертали меншу увагу дослідників. Тут насамперед треба згадати праці А. П. Коваль «Науковий стиль сучасної української літературної мови» (К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1970), в якій на широкому фактичному матеріалі досліджується композиція і структура наукового тексту, та «Культура ділового мовлення» (К.: Вища шк., 1974) — книжка більш практичного спрямування, в якій висвітлюються питання писемного та усного ділового спілкування, зокрема практика оформлення ді-

лових документів (див. також пізніші видання останньої книжки), та деяких інших авторів (пор. статті М. А. Жовтобрюха «Науковий стиль української мови» // Мовознавство.— 1968.— № 1.— С. 3—13; Д. Х. Баранника «До питання про «інформаційний» стиль мови» // *Там же.*— 1967.— № 6.— С. 3—10; «Коментарний стиль усного літературного мовлення» // *Там же.*— 1969.— № 4.— С. 66—74; Судебная разновидность публицистического стиля // Вопросы прикладной лингвистики.— Днепропетровск, 1973. Вып. 4.— С. 99—107 та ін.).

На особливу увагу заслуговують праці, присвячені теоретичним питанням стилістики, що виходили в цей час, серед яких назвемо колективні монографії «Статистичні параметри стилів» (К.: Наук. думка, 1967), «Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики» (К.: Наук. думка, 1972), «Мова і час» (К.: Наук. думка, 1977) та працю М. М. Пилинського «Мовна норма і стиль» (К.: Наук. думка, 1976).

У монографії «Статистичні параметри стилів», створеній авторським колективом відділу структурної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, що дістала високу оцінку наукової критики (див.: Мовознавство.— 1967.— № 6.— С. 86—89), подається спроба різнобічної кількісної характеристики (фонетичної, граматичної, лексичної тощо) функціональних стилів сучасної української літературної мови на підставі статистичних даних. У монографії «Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики» знайшли дальше опрацювання проблеми функціональної стилістики, стилістичної диференціації фразеологізмів, взаємодії стилістики мови і стилістики мовлення тощо. У монографії «Мова і час» досліджується розвиток функціональних стилів української літературної мови найновішого періоду, взаємодія і взаємопроникнення їх, становлення норм окремих стилістичних різновидів тощо. Проблемі формування й усталення норм сучасної української літературної мови присвячена цікава монографія М. М. Пилинського «Мовна норма і стиль». Великий конкретний матеріал, що піддано тут науковому аналізу, дає змогу авторові визначити основні критерії літературної норми, простежити її залежність від суспільно-історичних і власне мовних факторів, дослідити процес формування і усталення літературних норм різних функціональних стилів української літера-

турної мови, зокрема публіцистичного, наукового, художнього тощо.

Найглибше і найширше питання української стилістики висвітлюються у п'ятій книзі академічного видання «Сучасна українська літературна мова» [1], появі якої передувало широке розгортання досліджень у галузі як теоретичної, так і практичної стилістики. Такого всеохоплюючого опису стилістичних засобів української літературної мови з глибоким їх теоретичним осмисленням до появи цієї праці ще не було. У ній маємо і детальний виклад з урахуванням досягнень вітчизняної мовознавчої науки з загальних теоретичних питань стилістики, чому присвячена досить простора вступна частина, і всебічний опис лексичних, фразеологічних, фонетичних, морфологічних, словотворчих, синтаксичних і стилістичних засобів української літературної мови, чому присвячена основна частина книжки, і опис ритмомелодичних та стилістичних засобів усного мовлення. Пильна увага до питань ритмомелодики і стилістичних засобів усного мовлення, тобто до тих стилістичних сфер, які в попередніх працях майже не висвітлювалися,— яскравий доказ прагнення авторського колективу подати якнайповніший опис стилістичних засобів української мови. Ця праця високо оцінена фаховою критикою як серйозне дослідження, в якому, з одного боку, синтезуються найважливіші досягнення вітчизняної науки в галузі стилістики, а з другого — здійснено ряд спеціальних пошукових досліджень з метою всеохоплюючого опису стилістичних засобів української літературної мови не лише в її писемному, а й в усно-розмовному різновиді.

Список рекомендованої літератури

Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.— К.: Наук. думка, 1967 — С. 185—196.

Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977.— К.: Наук. думка, 1980.— С. 137—151.

Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За заг. ред. І К Білодіда.— К.: Наук. думка, 1973.— С. 11—19.

---

[1] Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За ред. І. К. Білодіда.— К.: Наук. думка, 1973.

6. Практичні аспекти вивчення сучасної української літературної мови

Наукове вивчення сучасної української літературної мови мало як чисто теоретичне значення, яке виявилося насамперед у тому, що вона, одержавши капітальні описи її фонетичної системи, граматичної будови і словникового складу, стала однією з найдосліджeніших серед слов'янських мов та й серед мов світу, так і практичне, що виявилося, зокрема, в тому, що воно мало вихід у різні ділянки суспільно-мовної практики — становлення й усталення орфографічних і пунктуаційних норм української літературної мови, у теорію і практику перекладу з різних мов на українську, у вивчення методики викладання української мови тощо.

Питання становлення й усталення норм орфографії й пунктуації української літературної мови вже було розглянуто вище (див. с. 27—42 та ін.). Тут же зупинімося лише на найважливіших працях, пов'язаних з теорією й практикою перекладу, що найтісніше перегукуються з питаннями стилістики і культури мови, а також на проблемах викладання української мови у різних типах шкіл.

Практика перекладу з інших мов на українську віддавна привертала увагу діячів української культури й літератури. Згадаймо хоча б переклади П. Г. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського з латинської, російської, польської та інших мов. Проте, крім окремих зауважень та невеликих статей з приводу окремих перекладів, у дореволюційний період не було створено якихось теоретичних праць, присвячених перекладу на українську мову, хоч в українській дожовтневій літературі було чимало серйозних спроб перекладу визначних творів світової літератури; наприклад, переклади Т. Г. Шевченка (уривки із «Слова о полку Ігоревім», псалми), П. О. Куліша (з В. Шекспіра), М. П. Старицького (з В. Шекспіра, Сербських народних пісень), П. Ніщинського (з Гомера), С. Руданського (з Гомера, з польських та інших поетів), П. А. Грабовського, І. Я. Франка, Лесі Українки та ін.

Після перемоги Жовтневої революції перекладацька справа на Україні бурхливо розвивається, охопивши як художню, так і суспільно-політичну та наукову літерату-

ру і викликавши появу цілої низки статей, що торкалися питань якості перекладів[1]. Поряд із статтями, в яких нерідко якість перекладів оцінювалася, виходячи з суто суб'єктивних позицій, з'явилися й серйозні праці з теорії і практики перекладу. Однією з праць цього типу була книжка О. Фінкеля «Теорія і практика перекладу» (Х.: ДВУ, 1929), яка, як пізніше відзначав і сам автор, багато в чому уже застаріла і не відповідає сучасним методологічним вимогам[2].

Широке розгортання перекладацької практики після Великої Вітчизняної війни викликало появу великої кількості статей, а також окремих праць, присвячених теоретичним і практичним питанням перекладу.

Із праць, присвячених перекладу художньої літератури, що виходили окремими виданнями, відзначимо такі: Питання перекладу. З матеріалів республіканської наради перекладачів (лютий 1956 р.).— К.: Держлітвидав, 1957, що являє собою передрук доповідей і співдоповідей учасників наради з питань перекладу відомих письменників-перекладачів О. Кундзіча, С. Ковганюка, М. Терещенка, С. Масляка, Л. Первомайського, М. Рильського, Б. Тена та ін.; *Кундзіч О. Л.* Дієзи в ключі.— К.: Рад. письменник, 1956 — збірка статей про мову і переклад; *Неборячок Ф. М.* Пушкін українською мовою.— Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958 — монографія, в якій висвітлюється історія видань творів О. С. Пушкіна українською мовою й аналізуються переклади М. Старицького, І. Франка, М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, М. Терещенка, В. Сосюри та ін.

Серед публікацій про переклад художніх творів українською мовою на особливу увагу заслуговує праця видатного майстра перекладу М. Т. Рильського «Художній переклад з однієї слов'янської мови на іншу» (К.: Вид-во АН УРСР, 1958), що була виголошена як доповідь на IV Міжнародному з'їзді славістів у Москві і мала широкий резонанс як серед його учасників, так і серед перекладацької громадськості.

---

[1] Повніший огляд їх див.: *Багмут Й. А.* Питання теорії перекладу на Україні за радянської доби // Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років.— К.: Вид-во АН УРСР, 1957.— С. 122—147; див. також: *Гольденберг Л. І., Королевич Н. Ф.* Українська мова.— К.: Вид-во АН УРСР, 1963.— С. 239—250.

[2] Див.: *Фінкель О. М.* Переклад у середній школі // Укр. мова в школі.— 1952.— № 5.— С. 45.

Протягом 60—70-х років було видано низку праць, присвячених теорії й практиці перекладу художньої літератури. З них відзначимо цікаві книжки О. Кундзіча «Слово і образ» (К.: Рад. письменник, 1966.— 200 с.) і «Практика перекладу» С. Ковганюка (К.: Дніпро, 1969), в якій автор ділиться не лише своєю багатою перекладацькою практикою з російської мови на українську, а й торкається питань теорії й історії перекладу художньої літератури на українську мову (пор. також збірку його статей і матеріалів з питань перекладу «Мистецтво перекладу», К., 1975).

Низку статей з приводу художнього перекладу з інших мов на українську опублікував В. В. Коптілов (див., наприклад, Мова перекладів і переспівів Т. Г. Шевченка // Т. Г. Шевченко і слов'янські народи.— К., 1964.— С. 87—107; Стилізація в перекладі // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики.— К.: Наук. думка,1972.— С. 176—193 та ін.). Цим автором створено також кілька книжок з питань теорії і практики перекладу (*Коптілов В. В.* Актуальні питання українського художнього перекладу.— К., 1971; *Його ж.* Першотвір і переклад.— К., 1972), а 1982 р. з-під його рук вийшов спеціальний посібник із спецкурсу «Теорія і практика перекладу» (К.: Вища шк., 1982), в якому висвітлюються як загальні теоретичні питання науки про переклад, так і особливості перекладу творів різних жанрів художньої літератури, а також науково-публіцистичних та наукових праць.

Ряд статей про мову перекладів творів класиків марксизму-ленінізму опублікував Й. А. Багмут (наприклад, Український переклад творів класиків марксизму-ленінізму як джерело збагачення сучасної української літературної мови // Вісн. АН УРСР. 1952. № 1.— С. 13—93; Переклад фразеологізмів у творах В. І. Леніна // Наук. зап. Київ. ун-ту.— Т. 16, вип. 7. Зб. філол. ф-ту — № 11.— 1957.— С. 33—53) та ін. Публікації цього автора з даної теми завершилися великою монографією «Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою» (К.: Наук. думка, 1968).

Значну увагу було приділено питанням відтворення мови В. І. Леніна в українських перекладах. Останнього часу цій проблемі було присвячено два випуски колективної монографії «Мова В. І. Леніна та її відтворення в українському перекладі» (К.: Вища шк., 1980, вип. 2.— К.: Вища шк., 1985), в якій висвітлюються теоретичні

і практичні питання перекладу творів В. І. Леніна українською мовою, зокрема, простежуються шляхи збагачення української соціально-економічної термінології, процеси активізації семантико-стилістичних, словотворчих, синтаксичних засобів сучасної української літературної мови у процесі перекладу творів В. І. Леніна тощо.

Посилення зацікавленості питаннями перекладу зумовило й появу спеціального міжвідомчого збірника «Теорія і практика перекладу», що спочатку виходив у видавництві при Київському університеті, а зараз — у видавництві «Вища школа» (вийшло 17 випусків).

Питання методики викладання української мови було предметом певної уваги ряду культурно-освітніх діячів ще в дореволюційний період, зокрема, починаючи з 60-х років XIX ст., коли на Україні створювалися так звані недільні школи для дорослих з рідною мовою викладання (пор., наприклад, статтю М. Гатцука «Наські граматки» в журналі «Основа» (1862.— № 1.— С. 64—82) та ін.). Проте, крім окремих статей у різних журналах, зокрема педагогічних, типу «Наша школа», що виходив у Галичині, чи «Світло», що виходив на східноукраїнських землях, справа з вивченням методики викладання української мови далі не пішла. Лише після перемоги Великого Жовтня на Україні, коли українська мова стала предметом вивчення у школах всіх типів, гостро постали питання методики викладання української мови. Спочатку вони висвітлювалися у статтях і методичних рекомендаціях до підручників з мови, що друкувалися в педагогічних журналах, зокрема «Шлях освіти», «Комуністична освіта», «Радянська освіта». З ними виступали такі відомі вчені-методисти, як Л. А. Булаховський, А. П. Машкін, М. Ф. Сулима, С. X. Чавдаров та ін.

Невдовзі з'являються і перші курси методики викладання української мови. Зокрема, протягом 20-х — початку 30-х років виходить цикл лекцій-брошур з методики викладання української мови для студентів Всеукраїнського інституту народної освіти (ВЗІНО), основну частину яких написав Л. А. Булаховський. 1934 р. вийшла книжка С. X. Чавдарова і П. К. Волинського «Як викладати українську мову в початкових класах». Проте тільки наприкінці 30-х років наша вища й середня педагогічна школа одержала систематичні курси з методики викладання мови. Це були «Методика викладання української мови в початкових класах» (X.: Рад.

шк., 1937) та «Методика викладання української мови в середній школі» (К.: Рад. шк., 1939), створені С. Х. Чавдаровим, який виступав тоді і як автор підручників з української мови для початкових класів. Одночасно у вигляді брошур виходять також методичні розробки з окремих питань методики викладання української мови. Вивчення цих питань особливо пожвавлюється в післявоєнний період. У цей час виходить значна кількість різних методичних посібників (наприклад, *Масальський В. І.* Питання методики граматики, правопису і розвитку мови учнів.— К.: Рад. шк., 1953; *Кулик Б. М.* Наочність у викладанні граматики української мови.— К.: Рад. шк., 1953), збірників (Укр. мова і літ. в школі.— Вип. 1—2.— К., 1949—1950 та ін.), а з 1951 р. починає виходити спеціальний методичний журнал «Українська мова в школі», на сторінках якого друкується велика кількість статей як учених-методистів, так і вчителів-практиків. Водночас виходять друком і нові курси методики викладання мови в школі, в яких пильна увага приділяється паралельному вивченню української й російської мов. Так, 1954 р. була опублікована «Методика викладання української мови в середній школі» за редакцією С. Х. Чавдарова і В. І. Масальського (К.: Рад. шк., 1954), а через певний час і два інші посібники з цього курсу (див.: Методика викладання української мови в середній школі / За ред. С. Х. Чавдарова і В. І. Масальського.— К.: Рад. шк., 1962; *Дмитровський Є. М.* Методика викладання української мови в середній школі.— К.: Рад. шк., 1965); пор. також підручники з методики викладання української мови в початковій школі: *Чуйко Г. А.* Методика викладання української мови в початкових класах.— К.: Рад. шк., 1966; *Чуйко Г. А., Білецька М. А., Школьна Г. Ф.* Методика викладання української мови в початкових класах.— К.: Рад. шк., 1975. Поряд з цим створюються і різні методичні посібники до вивчення окремих розділів шкільного курсу української мови. Так, протягом 1955—1957 рр. публікується методичний посібник до вивчення фонетики і морфології в 5—6 класах, підготовлений колективом авторів Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР (Викладання фонетики і морфології української мови в 5 класі середньої школи.— К.: Рад. шк., 1955; Викладання морфології української мови в 6 класі середньої школи.— К.: Рад. шк., 1957), а пізніше також ряд методичних розробок уроків

з усіх розділів шкільного курсу (*Тищенко М. К.* Викладання частин мови в 5—7 класах.— К.: Рад. шк., 1956; *Медушевський А. П.* Уроки з української мови в середній школі. Синтаксис.— К.: Рад. шк., 1959; *Його ж.* Викладання фонетики і морфології української мови у восьмирічній школі.— К.: Рад. шк., 1962; Уроки української мови у восьмирічній школі (5—6 класи).— К.: Рад. шк., 1966, опрацьовані співробітниками Науково-дослідного інституту педагогіки, та ін.). Окремої уваги заслуговують також праці психологів, спрямовані на поліпшення вивчення мови у школі, з яких у першу чергу необхідно відзначити дві монографії І. О. Синиці — «Психологія писемної мови учнів 5—8 класів» (К.: Рад. шк., 1965) та «Психологія усного мовлення учнів 4—8 класів. Монолог» (К.: Рад. шк., 1974).

Протягом 70-х — початку 80-х років питання методики викладання української мови в школі продовжують привертати пильну увагу вчених-методистів. Крім великої кількості статей, що публікуються переважно у методичних журналах «Українська мова і література в школі» та «Початкова школа», виходить велика кількість нових методичних посібників, присвячених вивченню окремих тем шкільного курсу мови (пор., наприклад, новіші з них: *Іваницька Н. Л.* Вивчення членів речення у 4—8 класах.— К.: Рад. шк., 1982; *Топольницький Я. Л., Кравчук Д. М.* Формування умінь і навичок з синтаксису.— К.: Рад. шк., 1985; *Кващук А. Г.* Синтаксис складного речення.— К.: Рад. шк., 1986; *Стельмахович М. Г.* Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4—8 класах.— К.: Рад. шк., 1981; *Усатенко Т. П.* Лексична семантика і розвиток мовлення учнів.— К.: Рад. шк., 1984; *Дорошенко С. І.* Граматична стилістика української мови.— К.: Рад. шк., 1985; *Плющ М. Я.* Словотворення та вивчення його в школі.— К.: Рад. шк., 1985; *Шкуратяна Н. Г.* Методика вивчення орфографії.— К.: Рад. шк., 1985; *Миронюк Н. П.* Орфоепія в 4—8 класах.— К.: Рад. шк., 1986; *Шкільник М. М.* Проблемний підхід до вивчення частин мови.— К.: Рад. шк., 1986; *Мельничайко В. Я.* Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови.— К.: Рад. шк., 1986, та ін.); а також загальним питанням методики української мови (наприклад, *Бєляєв О. М.* Сучасний урок української мови.— К.: Рад. шк., 1981.— 212 с. та ін.; пор. також новіші навчальні посібники: *Олійник І. С., Іваненко В. К., Рожи-*

ло Л. П., Скорик О. С. Методика викладання української мови в середній школі.— К.: Вища шк., 1979; 2-ге вид.— 1989; *Бєляєв О. М., Мельничайко В. Я., Пентилюк М. І., Передрій Г. Р., Рожило Л. П.* Методика вивчення української мови в школі.— К.: Рад. шк., 1987).

Список рекомендованої літератури

Багмут Й. А. Питання теорії перекладу на Україні за радянський час // Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років.— К.: Вид-во АН УРСР, 1957.— С. 122—147.

Масальський В. І. Розвиток методики викладання української мови в школах УРСР // Укр. мова і літ. в школі.— 1957.— № 5.— С. 40—50.

Масальський В. І. Нариси з історії розвитку методики викладання української та російської мов у загальноосвітніх початкових і середніх школах Української РСР.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1962.

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

1. Початки вивчення українських говорів

Історія вивчення української діалектної мови в минулому тісно переплітається з вивченням української мови загалом, а також духовної і матеріальної культури українського народу, його усної народної творчості, побуту, звичаїв тощо.

Перші спроби характеристики українських діалектів відносяться ще до другої половини XVIII — початку XIX ст. Вони звичайно не становлять собою спеціальних діалектологічних розвідок; автори цих спроб окремі відомості про українські говори включають у різні праці етнографічно-географічного й історичного характеру (наприклад, праця О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание», складена 1778 р., а опублікована лише у 1851 р., та ін.), а також у праці, присвячені описові граматичної будови української мови (пор., наприклад, граматики О. Павловського, М. Лучкая, І. Вагилевича та ін.) чи питанням взаємозв'язків української мови з іншими слов'янськими (наприклад, у працях М. Максимовича, Я. Головацького та ін.), у фольклорні збірники тощо. Відомості про окремі українські говори, їх особливості можна знайти навіть у приватному листуванні діячів української літератури й культури (наприклад, листи І. Котляревського, І. Бережанина-Фогорашія та ін.). Лише в другій половині XIX ст. з'являються вже

й спеціальні праці з української діалектології, в яких робляться спроби загальної характеристики українських діалектів, описуються їх особливості, визначаються взаємовідносини між ними, межі поширення тощо; на цей час припадає й поява спеціальних монографічних досліджень окремих українських говорів.

Далі зупинимося на важливіших моментах історії української діалектології, зосередивши основну увагу на огляді спроб групування українських діалектів[1].

Першу спробу групування українських діалектів, що охоплює всю територію поширення української мови, зробив М. О. Максимович (1804—1873) у праці «Критико-историческое исследование о русском языке» (1838), в якій він, обгрунтовуючи погляд на українську (за його термінологією, південноруську) мову як окрему серед слов'янських, виділяв у ній два наріччя: малоруське, або українське, носії якого здавна проживають по обидва боки Дніпра на Україні, Поділлі, Волині, Сіверщині, і червоноруське, або галицьке, розташоване по обидва боки Дністра в Галичині і Карпатах. У вступній частині до іншої праці — «История древней русской словесности» (1839) М. О. Максимович розрізняє в малоруському (українському) наріччі групи говорів (за його термінологією — різності) — києво-переяславську, сіверську, слобожанську і волинсько-подільську, виділяючи серед них як основну і зразкову для української мови києво-переяславську групу, тобто середньонаддніпрянські говори. Пізніше у праці «Начатки русской филологии» (1848) М. О. Максимович робить спробу виділення в кожному із наріч піднаріч, а також визначає їх характерні риси. Малоруське наріччя він поділяє на українське і сіверське піднаріччя, а червоноруське — на галицьке і закарпатське.

Поділ української мови на наріччя здійснюється М. О. Максимовичем на підставі морфологічних ознак. Наприклад, малоруське наріччя відрізняється від червоноруського синтетичними формами майбутнього часу діє-

[1] Детальний огляд історії української діалектології див.: *Москаленко А. А.* Нарис історії української діалектології.— Одеса: Вид. ОДПІ, 1961—1962; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 197—224; див. також: *Бевзенко С. П.* Вступ до української діалектології.— Одеса: Вид. ОДУ, 1965.— С. 13—50 та ін.; а також: *Дзендзелівський Й. О.* Конспект лекцій з курсу української діалектології (Вступні розділи).— Ужгород: Вид. УжДУ, 1966.— С. 50—91, де оглянуто праці з української діалектології, що виходили в сусідніх зарубіжних країнах.

слів недоконаного виду (типу *ходитиму, ходитимеш, ходитиме* і т. д.), а червоноруське виділяється специфічними формами орудного відмінка однини іменників жіночого роду та деяких займенників (*-ов, -ьов* замість *-ою, -ею*: *водов, земльов, мнов, тобов* та ін.). Виділення ж піднаріч у кожному з наріч робиться ним за фонетичними ознаками. Так, українське піднаріччя характеризується чергуванням етимологічного [*о*] з [*і*] та відбиттям давнього [*ѣ*] як [*і*], в той же час як для сіверського піднаріччя властиві дифтонги (за термінологією Максимовича — «двоегласные») [*уи*], [*юи*] на місці етимологічного [*о*] у відповідних позиціях, а на місці давнього [*ѣ*] в ньому виступає «тонке» [*е*], що пом'якшує попередній приголосний, галицьке ж піднаріччя характеризується твердою вимовою [*т*] у флексії 3-ї особи дієслів, а для закарпатського піднаріччя властиве «дебеле» [*ы*], що вимовляється там як звук заднього ряду.

Спроба групування українських діалектів М. О. Максимовича грунтувалася на дуже бідному фактичному матеріалі, що був відомий на той час науці. Вона враховувала лише деякі морфологічні та фонетичні ознаки українських говорів, серед яких не всі можна вважати особливо виразними (наприклад, форми майбутнього часу типу *ходитиму, ходитимеш* та ін., які Максимович вважав характерними для говорів малоруського, східноукраїнського наріччя на відміну від червоноруського). Зрозуміла річ, ця класифікація не відбивала справжнього діалектного членування української мови, однак у ній більш-менш вдало визначалися окремі діалектні масиви, чим і пояснюється її популярність серед сучасників: її прийняли з певними уточненнями і видозмінами такі учені, як І. Вагилевич, Я. Головацький, І. Срезневський та ін., певні відгомони цієї класифікації зустрічаються навіть у працях деяких учених початку XX ст. (наприклад, А. Ю. Кримського).

1848 р. на соборі (з'їзді) руських (українських) учених, що відбувався у Львові, професор Львівського університету Я. Головацький (1814—1888) прочитав доповідь, що потім була опублікована під назвою «Росправа о язиці южнорускім і его нарічіях»[1]. У цій праці вчений,

---

[1] Див.: *Головацький Я.* Историческій очерк основанія галицко-рускомѣ матицѣ и справозданье первого собору ученых руских и любителей народного просвѣщения.— Львів, 1850.

подаючи загальну характеристику української мови, визначаючи її місце як окремої мови серед інших слов'янських, на всій українській мовній території визначає три наріччя: волино-подільське (або українське), що обіймає територію Волині, Поділля і всієї східної України, галицьке (або наддністрянське), поширене в Галичині, і гірське (або карпато-руське), розміщене по обох узбіччях Карпат.

Волинсько-подільське (або українське) наріччя, за Я. Головацьким, любить широкі голосні [*а*], [*я*], не змінюючи їх на [*е*], [*є*] *(тяжко, жаль, щастья)*, затримує для повноголосся [*е*] і [*о*] (?) і повне закінчення в орудному відмінку однини жіночого роду ***-ою, -ею,*** приймає вставне [*л*] і [*н*], *а* також [*ў*] в словах *був, бувши* тощо [1].

Галицьке наріччя відрізняється вузькими голосними [*є*] і [*е*] *(тєжко, жель, щестьє)*, скороченим орудним відмінком на ***-ов, -ев,*** відсутністю вставного [*л*], [*н*] та ін. [2].

Гірське наріччя має ознаки обох інших: воно тяжіє до широких голосних [*а*] і [*я*] *(тяжко, жаль, щастя)*, скороченого орудного відмінка на ***-ов, -ев,*** вживає часом напівголосний [*ь*] замість [*е*] (?), розрізняє грубе [*ы*] і [*и*], після гортанних [*г*], [*к*], [*х*] надає перевагу грубому [*ы*], як у давньоруській і церковнослов'янській мовах [3].

Класифікація Я. Головацького, спираючись на порівняно бідний фактичний матеріал, не враховувала чимало істотних, першорядних ознак українських говорів, зокрема поліських і східноукраїнських, внаслідок чого в ній ніяк не виділялися поліські (північноукраїнські) говори, що характеризуються рядом виразних ознак, зокрема фонетичних, а волинські і подільські говори об'єднувалися в одну діалектну групу із східноукраїнськими. Щоправда, в останньому моменті погляди Я. Головацького ще досить тривалий час знаходили послідовників серед українських учених; їм, між іншим, віддав данину і найвидатніший з українських дореволюційних діалектологів К. Михальчук.

---

[1] Див.: *Головацький Я.* Историческій очерк основанія галицко-рускоM матицѣ и справозданье первого собору ученых руских и любителей народного просвѣщения.— С. 55.

[2] *Там же.*— С. 59.

[3] *Там же.*— С. 61.

2. Діалектологічні дослідження середини XIX— початку XX ст.

Якщо протягом першої половини XIX ст. було здійснено лише перші спроби систематизації діалектного матеріалу і групування українських говорів, то уже в другій половині XIX ст. вивчення українських діалектів було поставлене на справжні наукові основи. Протягом другої половини XIX — початку XX ст. йде посилене збирання діалектного матеріалу з різних територій України і теоретичне осмислення його, досліджуються окремі говірки, говори і діалектні масиви, робляться дальші спроби класифікації українських діалектів і створення діалектологічної карти української мови тощо.

Наукові засади української діалектології були закладені в працях геніального українського вченого-мовознавця О. О. Потебні (1835—1891) «О звуковых особенностях русских наречий» (Воронеж, 1865), «Заметки о малорусском наречии» (Воронеж, 1870), «К истории звуков русского языка» (Воронеж, 1876), та ін. У цих працях О. О. Потебня, залучаючи до дослідження діалектних явищ якомога повніші дані з усієї території України, розрізняє в українській мові такі говори: 1) український, поширений на Лівобережжі України на південь від р. Сейм, у Київській (за винятком північної частини) губернії, в частині Катеринославської, а також, можливо, в Херсонській губернії; 2) подільський (на території Кам'янець-Подільської губернії, частково у Волинській губернії та в Галичині на схід від р. Серет); 3) галицький (у Галичині в басейні Дністра); 4) карпато-руський, або гірський (по узбіччях Карпат в Галичині та Угорщині); 5) волинський (на території Волинської губернії); 6) північні, серед яких окремо виділяється сосницький (на північному Лівобережжі) і заблудівський говори (на північному Правобережжі майже аж до м. Білостока і м. Волковиська).

О. О. Потебня одним з перших у мовознавчій науці звернув увагу на виняткове значення даних живої народної мови для пізнання історії мови, висунувши твердження, що історія будь-якої мови—це історія її наріч. Виходячи з цих загальних положень, він, як ніхто з його попередників і навіть найближчих наступників, широко залучав дані живих народних говорів для з'ясування явищ історії мови. Особливий інтерес О. О. Потебні викликав розгляд

діалектних явищ української мови в історичній перспективі. Чимало його праць присвячено дослідженню історії діалектних явищ української мови, яка висвітлювалася ним звичайно на широкому тлі зіставлень і порівнянь з явищами інших слов'янських мов. І хоча до появи перших діалектологічних праць О. О. Потебні матеріалу про живі народні українські говори було ще обмаль, чимало траплялося непевного, випадкового (переважно це були, крім наявних на той час діалектологічних досліджень, фольклорно-етнографічні матеріали, техніка запису яких нерідко була досить низькою, різні писемні пам'ятки, включаючи й твори тогочасних українських письменників, граматики, словники тощо), він у своїх працях зумів теоретично осмислити весь відомий на той час матеріал про українську мову та її говори, шляхом копіткого й майстерного дослідження зробити важливі наукові узагальнення й висновки, що значною мірою й досі не втратили свого значення. Такого узагальнення історичного розвитку діалектних явищ української мови мовознавство до появи праць О. О. Потебні ще не знало. Не одне діалектне явище української мови і її історії знайшло своє наукове висвітлення у працях вченого, не одне з його пояснень розвитку окремих мовних явищ стало надбанням науки про історію української мови (пор., наприклад, з'ясування шляхів розвитку історичних чергувань [*о*], [*е*] з [*і*] та утворення [*і*] з давнього [*ѣ*] за допомогою зіставлень з даними північних та інших українських говорів, пояснення витворення закінчень орудного відмінка однини ***-оў, -еў*** у галицьких і взагалі південно-західних говорах, форм 1-ої особи однини теперішнього часу типу *ходю, носю* в українських та подільських говорах тощо).

Наприкінці 60-х років XIX ст. у Києві було створено Південно-західний відділ Російського географічного товариства, який за короткий період свого існування (у 1876 р. він був уже закритий) організував експедиції по дослідженню української етнографії, фольклору, народних говорів тощо в межах Російської імперії. За короткий час було зібрано й опрацьовано величезний фактичний матеріал, що був опублікований в семи великих томах[1]. Для дослідження живих народних говорів

[1] Див.: *Чубинський П. П.* (ред.). Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Юго-западный отдел. Т. 1—7.— Спб., 1872—1878.

було розроблено спеціальну програму, за якою було зібрано матеріали з 59 населених пунктів з різних місцевостей України (переважно з Правобережжя)[1]. Ці матеріали, як і матеріали попередніх дослідників, й лягли в основу праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины», написаної 1871 р. К. П. Михальчуком (1841—1914) і опублікованої у 1877 р.[2] Разом із цією працею була опублікована і перша діалектологічна карта української мови, складена також К. П. Михальчуком.

Праця К. П. Михальчука являє собою перший, справді науковий огляд українських говорів, опертий на великий фактичний матеріал; у ній вперше було подано розгорнуту класифікацію українських говорів з детальною характеристикою фонетичних і морфологічних ознак; її вплив позначився майже на всіх наступних спробах групування українських говорів. На жаль, перша частина цієї праці, що була присвячена оглядові загальної характеристики особливостей і ознак української мови, властивих усім її говорам («Общие характеристические особенности и признаки южнорусской речи»)[3], всупереч волі автора не була надрукована, внаслідок чого праця в опублікованому вигляді має дещо фрагментарний характер.

Беручи до уваги не лише діалектні, а й загальні етнографічні ознаки українського народу, К. П. Михальчук усю українську мовну територію поділив на три наріччя: 1) українське, що поширене на території колишньої Київської губернії (за винятком північної частини), Полтавської, Харківської, Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній, південної частини Чернігівської та південно-східних повітів Курської, Воронезької губерній, в Землі Чорноморських і Азовських козаків, частково в Землі війська Донського та в східній частині Ставропольської губернії, в ряді повітів Бессарабії, в більшості повітів Подільської, в ряді повітів Волинської і в деяких повітах Гродненської і Мінської губерній; 2) поліське, поширене в північній частині Чернігівської, Київської, Волинської губерній, на півдні Мінської губернії та в

---

[1] Див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край.— Т. 7, вып. 2.— С. 527—536, 538—600.

[2] Див.: *Там же.*— С. 453—512.

[3] Див. примітку до праці цього ж автора «К южнорусской диалектологии» (Киевская старина.— 1893.— Кн. 9.— С. 459).

ряді повітів (Брест-Литовський, Пружанський, частково Кобринський і Смолінський) Гродненської губернії; 3) червоноруське (русинське чи русняцьке), що обіймає ряд повітів Подільської (Кам'янець-Подільський і західну частину Ново-Ушицького та Проскурівського), Волинської (Володимирський і частково Дубенський, Кременецький і Старокостянтинівський), Люблінської (Холмський, Грубешівський) губерній, Бессарабії (західна частина Хотинського), східну Галичину, північно-західну Буковину, Закарпаття.

При загальній характеристиці кожного наріччя наводиться значна кількість фонетичних та морфологічних ознак, які в своїй сукупності досить виразно відрізняють одне наріччя від іншого.

У кожному з наріч К. П. Михальчук виділяє піднаріччя. Так, в українському наріччі розрізняються північноукраїнське, чи українсько-поліське, середньоукраїнське, південноукраїнське, чи степове піднаріччя, у поліському — сіверське, власнеполіське, чи середньополіське, підляське і чорноруське піднаріччя, в червоноруському — подільсько-холмське, галицьке і карпатське піднаріччя. Кожне з них, у свою чергу, характеризується рядом специфічних рис, якими вони різняться між собою. У ряді піднаріч, зокрема українського і поліського наріч, виділяються ще різноріччя з характерними для них ознаками, однак у середньополіському піднаріччі і в усіх піднаріччях галицького наріччя різноріччя не розрізняються. Та й взагалі для визначення різноріч у К. П. Михальчука матеріалу було недостатньо.

Для характеристики наріч, піднаріч і різноріч К. П. Михальчук брав до уваги лише фонетичні та морфологічні ознаки; він хоч й розумів, що для всебічної характеристики діалектних одиниць необхідно враховувати також синтаксичні та лексичні ознаки, проте не мав для цього відповідних матеріалів. Пильне дослідження діалектних особливостей дало К. П. Михальчукові можливість правильно визначити взаємовідносини між наріччями української мови на різних мовних рівнях, які він формулює так: «а) у фонетичному відношенні більше подібності між українськими і русинськими наріччями, ніж між ними обома, і зокрема першим, і поліським наріччям, і б) в етимологічному (морфологічному — *С. Б.*) більше подібності між українським і поліським, ніж між цими двома наріччями і русинським. Що ж стосується

міри подібності і відмінності між наріччями в синтаксичному і лексичному відношеннях, то вони не можуть бути поки що визначені через відсутність даних для цього»[1].

Групування українських говорів на три наріччя, здійснене К. П. Михальчуком, було найбільш вдалим з усіх спроб, що з'являлися в дореволюційній мовознавчій літературі; воно найкраще відбивало реальні відносини, що склалися поміж українськими діалектами, хоч воно було і не бездоганне, зокрема в автора його не було реальних підстав відносити більшість говорів Волині і Поділля до українського (сучасного південно-східного) наріччя і вилучати їх із системи червоноруського (сучасного південно-західного). Щоправда, згодом сам К. П. Михальчук у статті «К южнорусской диалектологии»[2], що являла собою рецензію на працю О. І. Соболевського «Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие» (1892), відмовився від своєї класифікації, приставши до спроби групування українських говорів автора рецензованої ним праці, який розрізняв серед українських діалектів лише дві групи (північномалоруську і південномалоруську), але тінь Михальчукового поділу відбилася майже на всіх наступних спробах групування українських говорів, не виключаючи й спроби О. І. Соболевського.

1892 р. у журналі «Живая старина» було опубліковано третю частину праці О. І. Соболевського (1857—1929) «Опыт русской диалектологии», що була присвячена характеристиці українських говорів[3].

О. І. Соболевський виходив з офіційно-урядових поглядів на українську мову як на наріччя загальноросійської мови, до усталення яких у російській офіційній мовознавчій науці він і сам доклав чимало зусиль. Поклавши в основу лише одну фонетичну рису (різне відбиття етимологічних [*о*], [*е*] в історично нових закритих складах), О. І. Соболевський поділив українську мову (за його термінологією, малоруське наріччя) на два піднаріччя: північномалоруське і південномалоруське, або українсько-галицьке.

---

[1] *Михальчук К. П.* Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречием Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край.— Т. 7, вып. 2.— С. 469.

[2] Див.: Киевская старина.— 1893.— Кн. 9.

[3] Див.: *Соболевский А. И.* Опыт русской диалектологии. 3. Малорусское наречие // Живая старина.— Вып. 4.— Спб., 1892.— С. 3—61.

Усі українські говірки з рефлексом [*і*] відповідно до етимологічних [*о*], [*е*] О. І. Соболевський відніс до південномалоруського піднаріччя, а говірки з дифтонгами або з монофтонгами типу [*у*], [*и*], [*ӱ*] — до північномалоруських. У зв'язку з цим частина карпатських говірок, де відповідно до етимологічних [*о*], [*е*] виступають монофтонги [*у*], [*ӱ*], була віднесена до північномалоруського піднаріччя, незважаючи на те, що закономірності чергування [*о*], [*е*] з [*у*], [*ӱ*] в них зовсім інші, ніж у північних українських говорах (у той час як в останніх у цьому чергуванні вирішальну роль грав наголос, у карпатських, як і в усіх південноукраїнських, місце наголосу ніякого значення не має, а лише характер складу); до того ж давній [*ѣ*] у всіх карпатських говорах, як і в усіх південноукраїнських, відбивається як [*і*], а не як дифтонг [*іе*], як це характерно для північноукраїнських. Таким чином, територія північноукраїнських (північномалоруських) говорів у О. І. Соболевського була відчутно розширена за рахунок віднесення до них і частини карпатських говорів, зокрема лемківських і середньозакарпатських. Крім того, і загальна характеристика північноукраїнських говорів як переважно змішаних, перехідних «від малоруського наріччя до білоруського і від північномалоруського піднаріччя до південномалоруського»[1] була помилковою, бо вона не відбивала дійсного стану речей, ігнорувала шляхи історичного розвитку української мови та її говорів.

Класифікація українських говорів на дві основні діалектні групи (північну і південну), запропонована О. І. Соболевським, певний час панувала в мовознавчій науці, її поділяло чимало вчених, як до революції, так і в новіші часи, нерідко вносячи до неї часткові зміни.

Цілком відмінну від О. І. Соболевського схему групування українських говорів подав А. Ю. Кримський (1871—1942). У вступі до праці «Украинская грамматика» (1907), відзначаючи діалектну різноманітність української мови, він робить спробу об'єднати всі українські говори у дві великі групи чи вітки: західномалоруську та східномалоруську з архаїчними говірками на півночі кожної групи. У пізнішій праці «Українська мова, звід-

[1] *Михальчук К. П.* К южнорусской диалектологии // Киевская старина.— 1893.— Кн. 9.

кіля вона взялася і як розвивалася» (1922)[1] А. Ю. Кримський намагається обгрунтувати свою схему групування українських говорів і подати характерні ознаки кожної з двох основних груп. Так, західномалоруське наріччя, на думку А. Ю. Кримського, відрізняється від східномалоруського тим, що в ньому може відділятися частка *ся* від дієслова *(я ся бою)*, відчутні відмінності в наголосі, зокрема в дієсловах (західномалоруське *хóджу, принéсла* — східномалоруське *ходжý, ходю́, принеслá*), тверде [т] у 3-й особі дієслів *(ходит)*, форма родового однини займенника *него* (східномалоруське — *до нього, його*), тверда відміна прикметників на *-ій (третий, трета, трете)*, [с], [ц] у суфіксах *-ский, -цкий* тверді, форми іменників типу *житє* без подовження приголосних тощо.

Уже перелік самих ознак, покладених А. Ю. Кримським в основу розрізнення двох діалектних груп, говорить про те, що автор цієї спроби групування українських говорів, очевидно, більшу увагу звернув на дві тенденції у розвитку української літературної мови, виявлені також у двох правописних традиціях, що, зрозуміло, відбивали і діалектні відмінності, ніж на самі діалектні відмінності різних українських говорів та визначення їх місця і ролі в мовній системі діалектів.

Спроба групування українських говорів А. Ю. Кримського, побудована без урахування багатьох найхарактерніших ознак українських говорів, не знайшла прихильників серед діалектологів та істориків української мови.

У 1904 р. було організовано Московську діалектологічну комісію, яка поставила своїм завданням зібрати матеріал для створення діалектологічної карти східнослов'янських мов, в якій, крім встановлення меж цих мов (за тодішньою офіційною термінологією «наріч російської мови»), мало бути визначене також групування їх говорів. Комісія розгорнула широку діяльність по збиранню та опрацюванню діалектних матеріалів. Дослідження цих матеріалів, а також узагальнення всієї наявної на той час літератури з діалектології східнослов'янських мов дало можливість уже 1915 р. випустити в серії праць цієї комісії «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалекто-

[1] Див.: Ол. Шахматов.— Аг. Кримський. Нариси з історії української мови.— К., 1922.— С. 91—93.

логии»[1], авторами якого були М. М. Дурново, М.М. Соколов, Д. М. Ушаков[2].

Взявши до уваги здебільшого лише дві фонетичні ознаки (відбиття етимологічних [*о*], [*е*] та збіг давніх [*ы*], [*и*] (*і*) в одному звукові чи їх розрізнення), автори цієї праці виділяють в українській мові три групи говорів: 1) південномалоруську з північною (північноукраїнською) і південною (південноукраїнською) підгрупами; 2) північномалоруську з підляською, західнополіською, середньополіською і східнополіською підгрупами; 3) карпатську, або карпато-угорську з підгрупами говорів із рухомим та нерухомим наголосом.

Кожна із груп та підгруп має й інші фонетичні ознаки, але граматичні та лексичні риси українських говорів у цій праці вовсім оминаються як при визначенні груп говорів, так і при їх загальній характеристиці.

Вузькість критеріїв, які клалися в основу авторами цієї праці, негативно відбилася на запропонованій ними схемі групування говорів. Повне ігнорування граматичних (морфологічних і синтаксичних) та лексичних діалектних відмінностей не могло сприяти виявленню справжніх взаємовідносин між українськими діалектами, а отже й створенню справді наукової класифікації українських говорів. Тому не випадково один з авторів «Опыта...» М. М. Дурново у своїй пізнішій праці «Введение в историю русского языка» (Брно, 1927), взявши до уваги частково також граматичні ознаки українських говорів, переглядає питання про їх групування і подає відчутні уточнення, виділяючи такі групи говорів: 1) поліські (і підляські), що відповідають північномалоруським попередньої схеми; 2) полісько-українські; 3) східноукраїнські; 4) західноукраїнські (три останні групи розглядалися як південномалоруські говори); 5) північнокарпатські; 6) південнокарпатські, що розглядалися як одна карпато-угорська група[3].

[1] Див.: Труды Московской диалектологической комиссии, вып. 5.— М., 1915; матеріал в української діалектології викладено на с. 58—75, а примітки на с. 104—120.

[2] Один з авторів «Опыта...» М. М. Дурново упорядкував також непогану, як на свій час, «Хрестоматию по малорусской диалектологии» (М., 1913), в якій наводилися зразки живого мовлення з усієї української етнічної території, до хрестоматії була додана й діалектологічна карта української мови.

[3] Див.: *Дурново Н. Н.* Введение в историю русского языка.— М., 1969.— С. 124—125, 191—216; див. також діалектологічну карту, додану до цієї праці.

Огляд спроб групування українських говорів, здійснених до революції, дає повні підстави стверджувати, що К. П. Михальчук у своїй ранній праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (1877) у розв'язанні цієї проблеми підійшов до істини значно ближче, ніж усі його наступники, включаючи й авторів «Опыта диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии». Вузькість критеріїв, що клалися в основу цих спроб, обмеженість фактичного матеріалу, на який вони опиралися, що пояснювалося порівняно слабкою дослідженістю українських говорів, відсутність досконалих методів дослідження — все це стояло на заваді до створення справді наукової класифікації українських говорів.

Уже в перші роки після революції здійснюються нові спроби групування українських діалектів, які звичайно спиралися на попередні схеми, вносячи до них певні корективи. Серед них на особливу увагу заслуговують праці В. М. Ганцова «Діалектологічна класифікація українських говорів», опублікована в «Записках історико-філологічного відділу Української академії наук» (К., 1923.— Т. 3.— С. 80—142), з додатком карти-схеми, в якій на основі переважно фонетичних і частково морфологічних ознак серед говорів української мови виділяється два угруповання-наріччя (північноукраїнське і південноукраїнське) з розрізненням, однак, в південноукраїнському наріччі двох піднаріч (південно-західного і південно-східного), а також І. Зілинського «Карта українських говорів» (Варшава, 1933), в основу якої покладена класифікація українських наріч попереднього автора і в якій робиться спроба визначити також групування українських говорів у межах наріч та піднаріч. Так, у південно-західному піднаріччі південного наріччя виділяються південноволинський, подільський, покутсько-буковинський, наддністрянський, надсянський, карпатський (лемківський, бойківський і гуцульський) говори, у південно-східному — лише полтавський і південнокиївський говори, а в північному — східнополіська, середньополіська, західнополіська і підляська групи говорів.

Однак лише наприкінці 30-х років XX ст. в українській діалектології утверджується поділ українських говорів на три наріччя: п і в н і ч н е, або п о л і с ь к е, п і в д е н н о - з а х і д н е і п і в д е н н о - с х і д н е. Цей поділ знайшов широке визнання в усіх новіших працях, а

також і в програмах та посібниках з курсу української діалектології[1]. Він, беручи свої початки від праць К. П. Михальчука, спирається на дані новіших діалектологічних досліджень, яких чимало з'явилося ще в кінці XIX— на початку XX ст. і особливо багато — уже в радянський період, зокрема після лінгвістичної дискусії 1950 р. У цих дослідженнях широко застосовуються й методи лінгвістичної географії, причому вже попередні дані тритомного «Атласу української мови» в основному підтверджують, щоправда, з відповідними уточненнями, розрізнення трьох основних наріч чи, як їх частіше називають, діалектних груп, хоч подальші дослідження даних цього атласу, як і регіональних атласів, що вже частково з'явилися і, треба сподіватись, з'являтимуться в майбутньому, ще вноситимуть певні корективи до загальної схеми діалектного членування української мови.

Розгортання діалектологічних досліджень, що інтенсивно розпочалося з кінця XIX — початку XX ст., викликало необхідність укладання спеціальних програм, за якими б велося збирання належного діалектного матеріалу. Першою з них була вже згадувана «Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России», за якою були зібрані матеріали, покладені в основу праці К. П. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины», разом з якою вона й була опублікована. Вона була досить короткою і включала лише питання з фонетики і морфології.

Найдетальнішою з діалектологічних програм була «Програма до збирання діалектичних одмін української мови» (К., 1909), укладена за дорученням Російської академії наук К. П. Михальчуком і Є. К. Тимченком, в

[1] Див.: Програма з української діалектології для філологічних факультетів університетів і факультетів мови й літератури педагогічних інститутів.— К.: НКО УРСР, 1941; Програма з курсу «Українська діалектологія».— К.: НКО УРСР, 1949; Програма з української діалектології для філологічних факультетів університетів, факультетів мови й літератури педагогічних інститутів.— К.: МВО УРСР, 1950; Програма курсу української діалектології.— К., 1965; Програми для філологічних факультетів університетів та педінститутів. Українська діалектологія.— К.: МВССО УРСР, 1972 та ін., див. також: *Жилко Ф. Т.* Нариси з діалектології української мови.— К.: Рад. шк., 1955; 2-ге вид.— 1966.— С. 26—27; с. 138—272; *Бевзенко С. П.* Українська діалектологія.— К.: Вища шк., 1980.— С. 6—8; 198—244 та ін.; див. також карту, додану до праці «Говори української мови», К.: Наук. думка, 1977.

якій першому авторові належить розділ про фонетику й наголос, а другому — про морфологію, синтаксис і лексику, а також інший її варіант, укладений К. П. Михальчуком разом з А. Ю. Кримським, «Программа для собирания особенностей малорусских говоров» (М., 1910), що містила лише питання з фонетики й наголосу. Ці програми й тепер можуть бути використані при збиранні матеріалів для монографічних досліджень українських говорів.

Уже в перші роки революції з'явився ряд коротких програм, анкет, порадників, з яких згадаємо лише «Діалектологічний порадник» (Х., 1924) та «Діалектологічну анкету» (Х., 1927) О. Синявського, «Вказівки, як записувати діалектні матеріали на українськім язиковім обширі» (К., 1925) Є. Тимченка, «Анкети Діалектологічної комісії Української академії наук» (К., 1926) тощо, які опиралися здебільшого на попередні програми.

З підготовкою до збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови ще 1940 р. було укладено і видано спеціальний «Питальник», на основі якого Б. О. Ларін упорядкував «Програму для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови» (К.: Вид-во АН УРСР, 1948), яка в дещо уточненому вигляді через рік вийшла другим виданням. За цією програмою й збиралися всі матеріали до «Атласу української мови», нею користуються, незважаючи на її короткість, також для збирання матеріалів для монографічних досліджень українських говорів, хоч давно вже назріла гостра потреба створити для цього спеціальну детальну програму [1].

Наприкінці XIX— на початку XX ст. з'являється ряд монографічних праць з української діалектології, в яких описуються окремі говіркові масиви чи окремі говірки. Серед діалектологічних монографій дореволюційної пори особливо виділяються праці І. Верхратського, в яких даю-

[1] Пор. також ряд діалектологічних програм-питальників, укладених працівниками вузів України: Програма-питальник для збирання матеріалів до обласного словника буковинських говорів.— Чернівці, 1957; Програма-питальник для збирання матеріалів до крайового словника української мови Одещини.— Одеса, 1959; Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу українських говорів Закарпатської області УРСР.— Ужгород, 1960 та ін.; див. також детально опрацьовану програму з лексики: *Двендзелівський Й. О.* Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови.— К.: Наук. думка, 1984.

ться детальні описи фонетики, словозміни, словотвору та синтаксису ряду південно-західних говорів, а до багатьох із них додані також чималі словники діалектних слів, зразки живого мовлення різних жанрів. Із праць цього автора назвемо такі: «Говір замішанців» (ЗНТШ. Т. 3.— Львів, 1894.— С.1—116), в якій характеризуються говірки в коліні р. Вислок (на південному заході сучасної Львівської обл.); «Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів», ч. 1, «Говори з наголосом движимим» (Львів, 1899), де описані говори сучасної Закарпатської області; ч. 2, «Говори з наголосом недвижимим» (Львів, 1902), де описані західнокарпатські говори, поширені тепер у Східнословацькому краї Чехо-Словаччини; «Про говір долівський» (Львів, 1900), присвячена говіркам околиць Перемишля і Ярослава (так звані надсянські говірки); «Про говір галицьких лемків» (Львів, 1902), в якій подано опис українських говірок на північному узбіччі Карпат (тепер на території Польщі); «Говір батюків» (Львів, 1912), де описані говірки околиць міст Жовкви (сучасний Нестерів), Рави Руської, Яворова та ін.

Із праць інших авторів, що виходили окремими виданнями, відзначимо ще «Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси» В. Шимановського (Варшава, 1897), в якій описуються фонетичні та морфологічні явища волинських та подільських говірок на території колишніх Люблінської та Сідлецької губерній, «Угрорусское наречие села Убли Земплинского комитета» О. Броха (Спб., 1900), де подано детальний опис фонетики однієї говірки карпатського типу, дві праці І. В. Бессараби — «Материалы для этнографии Седлецкой губернии» (Спб., 1904) і «Материалы для этнографии Херсонской губернии» (Спб., 1916), в яких поряд з багатими фольклорними і етнографічними матеріалами знаходимо й коротку характеристику особливостей відповідних говірок (у першій — підляських на території колишньої Сідлецької губернії, у другій — селища Нова Прага колишньої Херсонської губернії), «Материалы по народной словесности и Полтавской губернии. Роменский уезд» П. А. Гнєдича (Полтава, 1916), де стисло характеризуються говірки Роменського повіту на Полтавщині, та ін.

Чимало описів окремих говірок чи груп говірок знаходимо в різних дореволюційних філологічних журналах та збірниках, зокрема в «Русском филологическом вест-

нике» («О некоторых особенностях народного говора в северной части Путивльского уезда Курской губ.» М. Г. Халанського (1886), «Говор слободы Новой Айдары Старобельского уезда Харьковской губ.» А. В. Вєтухова (1893), «Народный говор г. Глухова Черниговской губ.» В. Білявського (1903), «Краткое описание говора с. Косарева, Дубенского уезда Волынской губ.» В. А. Камінського (1904) та ін.), в «Живой старине» (наприклад, «Село Коснище Владимир-Волынского уезда Волынской губ.» Д. Абрамовича (1898), В. А. Камінського «Материалы для характеристики малорусских говоров Подольской губ.» (1902) тощо), в «Известиях Отделения русского языка и словесности» («Отчет о поездке в Волынское Полесье для изучения народных говоров летом 1910 г.» В. А. Камінського (1911), «Описание говора с. Монастырского Подольской губ.» А. І. Сорочана (1912), «Малорусский говор с. Кобылевки Подольской губ.» В. М. Отроковського (1914) та ін.), в «Сборниках Отделения русского языка и словесности» (наприклад, «Описания говора с. Старой Ущицы Подольской губ.» Б. М. Яцимирського (1916) та ін.), у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (де, крім згаданих уже праць І. Верхратського, надруковано чимало інших матеріалів з української діалектології, наприклад, «Русини Пряшівської епархії і їх говори» В. Гнатюка (1902), «Бойківський говір с. Бітлі» І. Свєнціцького (1913) тощо), в «Філологічному збірнику пам'яті К. Михальчука» (К., 1915) та в ряді інших видань.

3. Українська діалектологія після Жовтня

Особливо широкого розмаху діалектологічні дослідження української мови набирають після Жовтневої революції. Збагачення української діалектологічної науки в цей період відбувалося не лише за рахунок небувалого збільшення кількості праць, значного розширення географії досліджень, внаслідок чого наукового опрацювання зазнали говірки на всій території поширення української мови, а й за рахунок їх удосконалення. Відчутно розширюється також проблематика діалектологічних досліджень, удосконалюються й урізноманітнюються методи й прийоми, зокрема все більше значення в українській діалектології починають відігравати методи лінгвістичного картографування, що дає змогу точніше визначити

межі поширення діалектних явищ, глибше проникнути в таємницю взаємовідносин поміж діалектами тощо. У цьому короткому огляді ми змушені назвати лише окремі найважливіші праці з української діалектології[1].

Уже в 20—30-ті рр. з'являється ряд монографічних праць з української діалектології у вигляді окремих книжок та спеціальних збірників. Дуже вартісним виданням серед них був «Український діалектологічний збірник», кн. 1—2 (К., 1928—1929), в якому на особливу увагу заслуговували розвідки Б. В. Кобилянського «Гуцульський говір і його відношення до говору покуття», П. О. Бузука «Діалектологічний нарис Полтавщини» тощо. Також слід згадати деякі праці, що виходили окремими книжками, наприклад «Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині» О. Курило (К., 1924), «Матеріали до української діалектології та фольклористики» (К., 1928), в якій широко представлено матеріали з Поділля, «Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів» (К., 1928), «К характеристике украинских говоров Республики-немцев Поволжья» А. Дульзона (Покровск, 1927), «Украинцы на Дону» А. Міртова (Ростов н/Д., 1930) та ін.

Ряд важливих праць про південно-західні і західнополіські та підляські говори було видано і в довоєнній Польщі та Чехо-Словаччині. З них відзначимо монографії Я. Янова «Gwara małoruska wsi Moszkowiec i Siwki Naddniestrzanskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych» (Львів, 1926), М. Пшеп'юрської «Надсянський говір» (Варшава, 1938), К. Дейни «Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe» (Тернопіль, 1938), Й. Тарнацького «Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie—Mazowsze)» (Варшава, 1939) та І. Панькевича «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. І. Звучня і морфологія» (Прага, 1938). Ці роботи написано дуже квалі-

---

[1] Детальний огляд праць з української діалектології радянського періоду див.: *Москаленко А. А.* Нарис історії української діалектології (Радянський період).— Одеса: Вид. ОДПІ, 1962; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.— К., 1967.— С. 197—224; див. також *Бевзенко С. П.* Вступ до української діалектології.— Одеса: Вид. ОДУ, 1965.— С. 30—50; *Гольденберг Л. І., Королевич Н. Ф.* Українська мова. Бібліографічний покажчик (1918—1961).— К.: Вид-во АН УРСР, 1963.— С. 129—168 та ін.

фіковано, причому в останніх із них широко застосовуються лінгвогеографічні прийоми дослідження.

У зв'язку з активізацією робіт по збиранню матеріалів до діалектологічного атласу української мови, особлива інтенсивність яких припадає на 50-ті роки, надзвичайного розмаху набирають й монографічні дослідження окремих груп говірок і цілих діалектних масивів, що охоплюють усю територію поширення української мови. Щоправда, основна маса їх була надрукована у вигляді стислих авторефератів кандидатських і докторських дисертацій та окремих статей у різних виданнях вузів України і Академії наук УРСР. Велику кількість діалектологічних матеріалів було опубліковано у «Діалектологічному бюлетені»,— спеціалізованому виданні Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (К., 1949—1962, вип. 1—9), двох збірниках, присвячених середньонаддніпрянським говорам (Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови.— К.: Вид-во АН УРСР, 1954; Середньонаддніпрянські говори.— К.: Вид-во АН УРСР, 1960), кількох інших тематичних збірниках (Українська діалектологія і ономастика.— К.: Наук. думка, 1964; Територіальні діалекти і власні назви.— К.: Наук. думка, 1965; Українська лінгвістична географія.— К.: Наук. думка, 1966; Українська діалектна морфологія.— К.: Наук. думка, 1969, та ін.), у тематичних збірниках ряду вузів, зокрема в «Діалектологічному збірнику» Ужгородського університету (вип. 1—4; див.: Наук. зап. Ужгород. ун-ту. 1955. Т. 14; 1957. Т. 26; 1958. Т. 34; 1960. Т. 42), в збірнику «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов» Чернівецького університету (1958—1963, кн. 1—3), кількох збірниках Дніпропетровського університету («Народні говори Наддніпрянщини», 1969; «Сучасні говори Наддніпрянщини», 1969 та ін.) тощо. Із новіших діалектологічних видань назвемо ще кілька збірників статей, підготовлених в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та в деяких вузах: «Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами» (К.: Наук. думка, 1977), «Структура українських говорів» (К.: Наук. думка, 1982), «Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів» (К.: Наук. думка, 1983), «Структурні рівні українських говорів» (К.: Наук. думка, 1985), «Дослідження лексики і фразеології говорів Українських Карпат» (Ужгород: Вид. Ужгород. ун-ту, 1982) та ін.

У координації наукових досліджень, а також у згуртуванні сил українських діалектологів важливу роль відіграли республіканські діалектологічні наради, що періодично проводилися Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Матеріали цих нарад публікувалися лише частково, зокрема в «Діалектологічному бюлетені», а матеріали X—XIII нарад видані спеціальними збірниками (Праці X республіканської діалектологічної наради. К.: Вид-во АН УРСР, 1961, Праці XI республіканської діалектологічної наради.— К.: Наук. думка, 1965; Праці XII республіканської діалектологічної наради.— К.: Наук. думка, 1971; Праці XIII республіканської діалектологічної наради.— К.: Наук. думка, 1970; див. також тези цих нарад 1962, 1965, 1969, 1977, 1983 рр.).

Крім великої кількості діалектологічних розвідок, опублікованих у різних виданнях, українська діалектологія протягом 50—60-х років та й пізніше збагатилася значною кількістю монографічних досліджень, що виходили окремими виданнями. Тут згадаймо ряд праць, присвячених південно-східним діалектам: «Полтавські говори» В. С. Ващенка (Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1957), що є важливою узагальнюючою працею, «З історії та географії діалектних слів» (Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962), «Лінгвостилістична географія Наддніпрянщини» (Дніпропетровськ, 1968) того ж автора, які є спробою лексичного лінгвістичного атласу Наддніпрянщини; «Лубенські говірки і діалектна суміжність» І. О. Варченка (К.: Вид-во АН УРСР, 1963), що є капітальним дослідженням історії фонетичної системи говірок західної Полтавщини; невеличку монографію А. П. Могили «До характеристики середньочеркаських говірок» (К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1958) та А. М. Поповського «Значення південно-східних степових говорів у формуванні літературно-національної мови» (Дніпропетровськ, 1989), а також П. Ю. Гриценка, виконане переважно на матеріалі південнобессарабських говірок,— «Моделювання системи діалектної лексики» (К.: Наук. думка, 1984) та ін. Про південно-західні діалекти відзначаються монографії Г. Ф. Шила «Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра» (Львів: Вид. ЛДПІ, 1957), присвячена описові фонетики і морфології цих говорів, П. І. Приступи «Говірки Брюховицького району Львівської області» (К.: Вид-во АН УРСР, 1957), Д. Г. Бандрівського «Говірки Підбузького району Львівської області» (К.: Вид-во АН УРСР, 1960), Я. О. Пури

«Говори Західної Дрогобиччини», ч. 1 (Львів: Вид. ЛДПІ, 1958), Й. О. Дзендзелівського «Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР (Лексика)» (ч. 1—2, Ужгород, 1958—1960), що є однією з перших спроб регіонального атласу української мови, його ж «Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі» (К.: Наук. думка, 1969), «Карпатский диалектологический атлас» (автори — С. Б. Бернштейн, В. М. Ілліч-Світич, Г. П. Клепікова, Т. А. Попова, В. В. Усачова, т. 1—2, М.: Наука, 1967), П. М. Лизанця «Угорсько-українські міжмовні контакти» з додатком великого тритомного атласу лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР, що є зразком спеціального регіонального атласу, який складається з 514 карт лексичних явищ і значної кількості зведених (Ужгород, 1970, Будапешт, 1976, Ужгород, 1976), Б. В. Кобилянського «Діалект і літературна мова (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови» (К.: Рад. шк., 1960), а також дві новіші монографії про фонетику південно-західних діалектів — «Вокалізм південно-західних говорів української мови» А. М. Залеського (К.: Вид-во АН УРСР, 1973) та «Опыт моделирования системы украинского диалектного языка. Фонологическая система» Л. Е. Калнинь (М.: Наука, 1973), цінну монографію Я. В. Закревської «Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті» (К.: Наук. думка, 1977) і двотомний діалектний словник М. Й. Онишкевича «Словник бойківських говірок» (К.: Наук. думка, 1984). До цього треба додати ще кілька важливих монографій, виданих в зарубіжних країнах, зокрема «Gwary ukraińskie Tarnopolszczyny» К. Дейни (Вроцлав, 1957), що присвячена описові фонетики і словозміни говірок Тернопільщини, «Fonetika graiului huţul din valea Suçevei» Й. Патруца (Бухарест, 1957), де описується фонетика говірок долини р. Сучави на території Румунії, «Нарис історії українських закарпатських говорів» І. Панькевича (Прага, 1958), «Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny» З. Штібера (Лодзь, 1956—1964), що містить 414 лінгвістичних карт, «Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини» З. Ганудель (Братіслава; Пряшів, 1981), в якому представлено 135 карт лексичних явищ, «Atlas gwar bojkowskich» Я. Рігера, I—V (Вроцлав; Варшава; Краків;

Гданськ; Лодзь, 1980—1985), в якому знаходимо 295 карт, та ін. Поліським говорам присвячено лише кілька окремих видань, а саме: збірники за редакцією М. І. Толстого «Полесье» (М.: Наука, 1968) і «Лексика Полесья» (М.: Наука, 1968), два регіональні словники П. С. Лисенка — «Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся» (К.: Вид-во АН УРСР, 1961) та «Словник поліських говорів» (К.: Наук. думка, 1974); дві цінні монографії М. В. Никончука «Матеріали до лексичного атласу української мови з правобережного Полісся» (К.: Наук. думка, 1979) та «Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся» (К.: Наук. думка, 1985), а також оригінальний «Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті» Т. В. Назарової (К.: Наук. думка, 1985) та ін.

Широке розгортання робіт по вивченню української діалектної мови дало можливість не лише охопити діалектологічними дослідженнями весь ареал української мови, а й значно розширити їх проблематику. Увага діалектологів була зосереджена не тільки на фонетиці й морфології (власне, словозміні), цих традиційних розділах української діалектології, а й на синтаксисі, лексиці, словотворі, хоч вивчення цих рівнів української діалектної мови потребує ще значних зусиль.

Відчутні досягнення має й українська лінгвістична географія. Вже створено ряд регіональних атласів, широко застосовується в монографічних діалектологічних дослідженнях лінгвістичне картографування, завершено укладання тритомного «Атласу української мови» (т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянщина та суміжні землі; т. 2: Наддністрянщина, Волинь та суміжні землі; т. 3: Східна та Південна Україна). Перші два томи уже вийшли друком (Т. 1.— К.: Наук. думка, 1984; укладачі: І. Г. Матвіяс, В. М. Брахнов, І. О. Варченко, С. Ф. Довгопол, Ф. Т. Жилко, М. І. Калашникова, П. С. Лисенко, Н. Й. Марчук, Т. В. Назарова, Г. П. Олійник, Н. П. Прилипко, Л. М. Симоненкова, Т. І. Соколенко; Т. 2.— К.: Наук. думка, 1988; укладачі: Д. Г. Бандрівський, Л. М. Григорчук, Ф. Т. Жилко, Я. В. Закревська, А. М. Залеський, Т. В. Назарова, М. М. Онишкевич, П. І. Приступа). Решта матеріалів атласу поки що доступна для дослідників у рукописних копіях, що зберігаються в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

Цей атлас є величезним здобутком українських діалектологів, неоціненним джерелом для дослідження різних аспектів діалектологічної науки.

Значні досягнення, здобуті українською діалектологією, висувають перед нею й нові завдання, найближчими і найважливішими серед яких, очевидно, треба вважати такі:

1) завершення видання «Атласу української мови», в заключному томі якого, де мають бути вміщені й зведені карти, вкрай необхідно подати по можливості всі наявні спроби діалектологічних карт української мови, що з якихось причин не увійшли до першого тому;

2) створення на його базі узагальнюючої академічної праці з української діалектології, відсутність якої дуже гостро відчувають як мовознавці, так і представники інших суспільних наук, зокрема літературознавці, фольклористи, історики, етнографи тощо;

3) продовження монографічних досліджень українських говорів із широким застосуванням лінгвогеографічних прийомів, зокрема на рівні лексики, фразеології, словотворення, синтаксису та ін.;

4) створення лексичного атласу українських говорів, в якому, очевидно, мають бути відображені розрізнення також лексико-словотвірного типу;

5) створення й публікація регіональних діалектних словників;

6) діалектні словники (як уже опубліковані, так і ті, що знаходяться в рукописах), а також багатющий матеріал, що міститься в діалектологічних, фольклорних, етнографічних та інших записах (як старих, так і новіших), уже тепер дає змогу приступити до підготовки й видання зведеного загального словника українських народних говорів.

Список рекомендованої літератури

Бевзенко С. П. Вступ до української діалектології.— Одеса: Вид. Одес. ун-ту, 1965.— С. 13—50.

Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (Вступні розділи).— Ужгород: Вид. Ужгород. ун-ту, 1966.— С. 50—91.

Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років.— К.: Вид-во АН УРСР, 1957.— С. 148—170.

Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 197—224.

Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології.— Одеса: Вид. ОДПІ, 1961—1962.
Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977.— К.: Наук. думка, 1980.— 247 с.

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Вступні зауваження

Вивчення історії української мови у вищій філологічній школі звичайно зосереджується у двох мовознавчих предметах: 1) історичній граматиці, до якої, крім власне граматики (морфології й синтаксису), згідно з давно усталеною традицією відносять також історичну фонетику й історичну дериватологію; 2) історії літературної мови, куди, крім усього кола питань, що входять до її компетенції, тобто вивчення процесів становлення й розвитку літературної мови, відносять також і лінгвостилістику, яка, хоч і відокремилась уже від першої, проте перебуває з нею в якнайтіснішому взаємозв'язку, постачаючи значною мірою фактичний матеріал для історії літературної мови.

Виклад матеріалу про вивчення історії української мови доцільно розпочати з питання про її походження, огляду вивчення пам'яток, а далі розглянути праці, присвячені вивченню становлення й розвитку фонетичної системи, граматичної будови і лексичного складу, а також питання, пов'язані з проблемами історії української літературної мови. Вважаємо за потрібне також розглянути тут основні проблеми і перспективи вивчення історії української мови.

2. Питання походження української мови

З самого початку розвитку українського мовознавства вивчення історії української мови тісно пов'язувалося з питаннями про її взаємозв'язки з іншими слов'янськими мовами, місце серед них та її походження. Зрозуміла річ, що ці питання не знайшли у той час справжнього наукового розв'язання; тодішні учені, навіть найвидатніші, нерідко у них плуталися, помилялися, що пояснювалося загальним станом мовознавчої й історичної науки, проте уже сама постановка їх була значним кроком уперед.

Перші спроби характеристики української мови у зіставленні з іншими, зокрема з церковнослов'янською, старослов'янською, належать ще до XVI—XVII ст., коли

було підготовлено і частково опубліковано цілий ряд слов'янських граматичних і лексикографічних праць, що вийшли з-під пера тодішніх українських учених (див. вище, с. 14—17; 42—45)[1].

Щоправда, всі ці граматичні і лексикографічні праці, за винятком граматики І. Ужевича і «Синоніми словенороської», були присвячені церковнослов'янській (старослов'янській) мові, однак вони також сприяли усвідомленню граматичної будови і лексичного складу живої, народної української мови, чіткіше окреслюючи разом з тим відмінності між цими мовами.

З XVIII ст. до нас дійшло лише ряд висловлювань про українську мову, окремі загальні зауваження, часто парадоксальні, що здебільшого свідчили лише про те, що їхні автори були недостатньо знайомі з українською мовою. Навіть М. В. Ломоносов не зміг по-справжньому розібратися у взаємозв'язках поміж східнослов'янськими мовами, вбачаючи в українській мові лише зіпсований полонізмами діалект російської, не згадуючи при цьому зовсім про білоруську мову[2].

З початком XIX ст. питання про українську мову ставиться значно ширше. Вона знаходить собі місце в художній літературі, вчені виявляють великий інтерес до усної народної творчості, етнографії, культури, історії українського народу, а це, в свою чергу, привернуло увагу вчених-славістів і до української мови. З'являються спроби опису її фонетичної системи і граматичної будови, а також грунтовніше визначити її місце серед інших слов'янських і, зокрема, східнослов'янських мов. Так, ще 1815 р. відомий польський славіст Є. С. Бандке у своїй праці «Замечания о языках богемском, польском и нынешнем российском» писав: «Мова малоросійська (столиця якої є Київ) як така, що не поступається в старшинстві великоросійській, не може бути наріччям цієї останньої»[3], а відомий історик України Д. М. Бантиш-Каменський у своїй «Истории Малой России» ще 1830 р. відзначав: «Несправедливо вважають, що наріччя, яким розмовляють

---

[1] Огляд старого українського мовознавства див.: *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.— К.: Наук. думка, 1985; *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.— К.: Наук. думка, 1980.

[2] Див.: *Ломоносов М. В.* Полн. собр. соч.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952.— Т. 2.— С. 83.

[3] Див.: Вестник Европы.— 1815.— № 84.— С. 23—35; 118—124.

тепер малоросіяни, зобов'язане своїм походженням тільки впливові польської мови. Територіальне віддалення киян від новгородців та інших слов'янських племен ще в глибокій давнині поклало зародок такій зміні слов'янської мови, і спостережливий філолог в Несторовому літописі, в подорожі до святих місць чернігівського ігумена Даниїла і в пісні Ігоревій, писемних пам'ятках XI і XII ст. примітить уже ці відміни в деяких словах і в самому їх складі»[1].

Цікаве висловлювання про українську мову знаходимо у молодого І. І. Срезневського в його праці «Взгляд на памятники украинской народной словесности», що вийшла ще 1834 р.: «Тепер нічого доводити, що мова українська (або, як хотілося б називати іншим, малоросійська) є мова, а не наріччя російської чи польської, як доводив дехто і багато хто впевнений, що ця мова є однією з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи поступиться перед богемською в багатстві слів і висловів, польській у живописності, сербській у приємності, що це мова, яка, будучи ще не обробленою, може уже зрівнятися з мовами, обробленими своєю гнучкістю і багатством синтаксичним,— мова поетична, музикальна, живописна»[2].

Проте все це були лише висловлювання, значною мірою справедливі, але без належної наукової аргументації.

Першою граматикою української мови, якщо залишити осторонь ненадруковану у свій час «Граматику словенску» Івана Ужевича, була, як відомо, «Грамматика малороссийского наречия» О. Павловського, опублікована у Петербурзі 1818 р., хоч і написана значно раніше, можливо, навіть на початку 90-х років XVIII ст. (1805 р. вона вже обговорювалася на зборах Російської академії наук, а в «Прибавлении к «Грамматике малороссийского наречия», опублікованому 1822 р., згадується, що сама граматика написана років 30 тому)[3]. Вона подавала не стільки систематичний опис фонетики і граматики української мови, скільки являла спробу зіставної (контрастивної) фонетики і морфології (словозміни) української

---

[1] *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России, 4-е изд.— К., 1903.— С. 480.

[2] *Срезневский И. И.* Взгляд на памятники украинской народной словесности // Уч. зап. Моск. ун-та.— 1834.— Кн. 6.— С. 134—150.

[3] Про граматику і її автора див.: З історії української мови.— К.: Наук. думка, 1972.

мови у порівнянні з російською, будучи лише «грамматическим показателем существеннейших отличий» першої від останньої, сприяючи разом з тим усвідомленню фонетичних і граматичних ознак української мови у зіставленні з найближче спорідненою з нею російською мовою.

Вперше питання про місце української мови серед слов'янських, про її походження і взаємозв'язки з іншими східнослов'янськими мовами було поставлене на наукові підвалини М. О. Максимовичем у його працях «Критико-историческое исследование о русском языке» [1], «История русской словесности» (кн. 1, К., 1839), «Начатки русской филологии», кн. 1. «Об отношении русской речи к западнославянской» (К., 1848), але в них ще був відсутній справжній історичний підхід до питань мовного розвитку, чого, між іншим, бракувало й пізнішим працям М. О. Максимовича, присвяченим його полеміці з істориком М. П. Погодіним з приводу того, чи були предки українців споконвічними мешканцями тієї території, на якій вони проживають і тепер, зокрема Київщини, чи прийшли після татарської навали із Заходу, десь із Галичини і Волині чи навіть із-за Карпат, як гадав М. П. Погодін і його прибічники. Цій полеміці присвячені, зокрема, такі праці, як: «Филологические письма к М. П. Погодину» (1856) [2], «Ответные письма к М. П. Погодину» (1857) [3]; «Новые письма к М. П. Погодину. О старобытности малороссийского наречия» (1863) [4]. Щоправда, ця полеміка, як і її продовження в кінці XIX — на початку XX ст., не могла привести до позитивних результатів, бо її учасники як з боку М. О. Максимовича, так і М. П. Погодіна виходили з неправильної концепції про старобутність української і російської (великоруської) мов, в той час як у стародавній Русі Київського періоду жодної з цих мов у сучасному їх вигляді ще не існувало, однак вона привернула пильну увагу до української мови тодішніх вітчизняних і зарубіжних учених-славістів, внаслідок чого з'явилася значна кількість праць про українську мову. Серед них окремої

[1] Див.: Журн. М-ва нар. просвещения.— Спб., 1838.— Кн. 3.— С. 533—563; див. також: *Максимович М. А.* Собр. соч.— К., 1880.— Т. 3.

[2] Див.: Русская беседа.— 1856.— Т. 3, кн. 3.— С. 78—139.

[3] Див.: *Там же.*— 1857.— Т. 2, кн. 6.

[4] *Максимович М. А.* Новые письма к М. П. Погодину. О старобытности малороссийского наречия.— М., 1863; див. також: Собр. соч.— К., 1880.— Т. 3.— С. 183—311, де зібрані всі філологічні листи М. О. Максимовича.

уваги заслуговує велика за обсягом розвідка П. О. Лавровського, який взяв участь у цій полеміці як прибічник гіпотези М. П. Погодіна, «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями» (ЖМНП. 1859, № 6), в якій визначено ряд істотних ознак української мови у фонетиці й граматиці (збіг [*ы*] та [*і*], фрикативне [*г*], *dj>дж,* індукція давальний — місцевий у прикметниках, флексія *-мо* в 1-й особі множини, складний майбутній тощо), якими вона відрізняється від інших східнослов'янських. Цим ознакам він знаходить паралелі в південнослов'янських мовах, зокрема в сербохорватській, що дало «надійні», як йому здавалося, підстави зробити висновок, що предки українців знаходилися колись у безпосередніх контактах із сербами і прийшли на сучасні землі десь після татарської навали із-за Карпат.

Ще М. О. Максимович спростував усі ці «сербизми» української мови, визначені П. О. Лавровським, а згодом з усією силою аргументації це зробив і П. Г. Житецький у вступній частині до своєї праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (К., 1876), довівши пізній характер цих рис української мови, що виникли у ній незалежно від сербського впливу. Проте уже значно пізніше про ці «сербсько-українські» риси заговорили мовознавці іншого напрямку, зокрема С. Смаль-Стоцький, намагаючись у заключному розділі («Місце української мови серед інших слов'янських») створеної ним разом з Т. Гартнером праці «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache» (Відень, 1913) довести більшу спорідненість української мови з сербською, ніж з російською й білоруською, заперечуючи при цьому й спільносхіднослов'янський, староруський період в історії східнослов'янських мов, виводячи кожну із них безпосередньо із праслов'янської. Погляди С. Смаль-Стоцького дістали одностайне заперечення з боку всіх визначних славістів-мовознавців (О. О. Шахматова, Ю. Ф. Карського, Є. Ф. Корша, Т. Лер-Сплавінського та ін.).

Із праць, пов'язаних з полемікою навколо погодінської гіпотези, особливо виділяються «Очерки из истории русского языка» О. І. Соболевського (К., 1884), де автор, дослідивши значну кількість пам'яток XII—XV ст. (Добрилове евангеліє 1164 р., Типографське евангеліє № 7 XII ст., Типографське евангеліє № 6 XII—XIII ст., Ірмолой Григоровича XII—XIII ст., Віденський Октоїх XII—

XIII ст., Галицьке євангеліє 1266—1301 рр. та ін.) з дещо однаковими мовними рисами ([ѣ] на місці етимологічного [е] в новозакритому складі, перехід етимологічного [о] в [у] чи [оо], плутання [и] та [ы], чергування [в] з [у] тощо), прийшов до висновку про належність цих пам'яток до «галицько-волинського наріччя XII—XV ст.», яке своїм так званим новим [ѣ] і деякими іншими ознаками різко протиставлялося старокиївському говору, що споконвіку був великоруським. Це галицько-волинське наріччя, на думку О. І. Соболевського, і було предком української мови.

Підновлена в такий спосіб О. І. Соболевським погодінська гіпотеза знову одержала різкий опір з боку багатьох учених кінця XIX — початку XX ст. Першим завдав їй нищівного удару Г. В. Ягич спочатку у примітці до третьої статті своїх «Четырех палеографических статей» (1884), а згодом у книжці «Критические заметки по истории русского языка» (Спб., 1889). Він, по-перше, відзначив, що об'єднані О. І. Соболевським в один галицько-волинський тип усі 15 розглядуваних ним пам'яток не є однотипними; принаймні, п'ять із них (Добрилове євангеліє 1164 р., Типографське євангеліє № 7, Ірмолой Григоровича, Хутинський служебник, Часослов XIV ст.) відрізняються своїми мовними ознаками від решти так званих галицько-волинських і можуть бути об'єднані із старокиївськими Святославовими збірниками 1073 і 1076 рр. та ін., що відбивають так званий південноруський східний говір. По-друге, Г. В. Ягич відзначає, що при розв'язанні питання про походження пам'ятки не можна надавати вирішального значення так званому новому [ѣ] замість [е], оскільки це явище розвинулося пізніше (не раніше середини XII ст.), причому воно було властиве і київським пам'яткам XII—XIII ст., про що незаперечно свідчить вживання нового [ѣ] у Рязанській кормчій 1284 р., яка є копією з примірника, переписаного в Києві.

Таким чином, у південно-західній Русі ще до татарської навали розрізнялося принаймні два говори — галицько-волинський і південноруський східний, що з часом трансформувалися й стали основою мови української народності.

Проти поглядів О. І. Соболевського пізніше виступив також А. Ю. Кримський, праці якого «Филология и погодинская гипотеза» (Киевская старина, 1898, кн. 6, 9; 1899, кн. 1, 6, 9; окреме вид.— К., 1904), «Деякі непевні

критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (Львів, 1906), «Древнекиевский говор» (Известия отд. русск. языка и словесности.— 1906.— № 3), «Украинская грамматика» (М., 1907) поклали кінець суперечкам навколо гіпотези Погодіна — Соболевського, хоч сама проблема цим не була розв'язана і не могла бути розв'язаною, оскільки учасники дискусії виходили з неправильних уявлень про старожитність російської та української мов, шукаючи їх коріння ще в старокиївській, домонгольській епосі, в той час як вони є продуктом порівняно пізнього часу, не раніш від XIV ст.

Першим у вітчизняній науці вказав на початок XIV ст. як на період, коли сформувалися окремі східнослов'янські мови, включаючи російську й українську, І. І. Срезневський. Його праця «Мысли об истории русского языка» (Спб., 1849) надовго визначила шляхи порівняльно-історичного вивчення східнослов'янських мов, однак перший систематичний курс історії східнослов'янських мов пощастило створити Ф. І. Буслаєву, якому належить «Опыт исторической грамматики русского языка (ч. 1—2.— М., 1858), який у доопрацьованому вигляді вийшов 1863 р. під назвою «Историческая грамматика русского языка», що за життя автора витримала п'ять видань (останнє — 1881; пор. 6-е вид.— М., 1959).

Час відокремлення східнослов'янських мов, визначений І. І. Срезневським, підтримували багато вітчизняних вчених, хоча чимало з них відсували його на століття-два то назад, то вперед. Так, остаточне оформлення російської й української мов XIV ст. датує М. О. Колосов (Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVII ст.— Варшава, 1872), цієї ж дати з відсуванням остаточного оформлення української мови до XVI ст. дотримувався і П. Г. Житецький (Очерк звуковой истории малорусского наречия.— К., 1976), до середини XII ст. відносить початки формування окремих східнослов'янських мов П. О. Лавровський (О языке северных русских летописей.— Спб., 1852), на кінець XIII ст.— О. О. Шахматов, а такі вчені, як М. О. Максимович, О. О. Потебня, О. І. Соболевський, К. П. Михальчук, відносили початки формування української й російської мов як окремих мовних систем ще до епохи Київської Русі, до татарської навали, не кажучи вже про ряд учених першої половини XX ст., які виводили українську мову безпосередньо із спільнослов'янської, праслов'янської, відносячи її

початки до V—VI ст. (М. С. Грушевський, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, К. Німчинов та ін.).

Першу цілісну теорію походження східнослов'янських мов, яка з певними видозмінами аж до останнього часу панувала в нашій науці, створив О. О. Шахматов. Її початки сягають ранньої невеликої праці автора «К вопросу об образовании русских наречий» (Русский филол. вестник.—1894.— Т. 32), проте остаточно оформилася ця гіпотеза в його пізніших працях, зокрема «К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей» (Спб., 1898), «Очерк древнейшего периода истории русского языка» (Пг., 1915), «Введение в курс истории русского языка» (Пг., 1916), «Древнейшие судьбы русского племени» (Пг., 1919), «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка» (1916).

О. О. Шахматов в історії східнослов'янських мов визначає ряд епох: 1) праслов'янську, спільнослов'янську — десь до кінця VI ст.; 2) праруську, прасхіднослов'янську — VII—VIII ст.; 3) епоху діалектного розгалуження мови східного слов'янства на три групи: північну, середньоруську і південноруську — IX—X ст.; 4) епоху мовного об'єднання східного слов'янства і переживання східними слов'янами знову спільних мовних явищ; 5) епоху формування трьох східнослов'янських мов як окремих мовних систем (XIII і наступні століття).

В епоху, що безпосередньо передувала історичному (писемному) періоду, на думку О. О. Шахматова, існувало три групи східнослов'янських діалектів, що обслуговували три основні племенні об'єднання — північнорусів, східнорусів і південнорусів. На їх основі і склались три сучасні східнослов'янські мови як результат ранньої діалектної взаємодії. Українська мова продовжує історію старовинного діалекту південнорусів, російська (великоруська) мова утвердилася шляхом об'єднання говорів північнорусів і східнорусів, а білоруська — об'єднанням частини говорів східнорусів і південнорусів з домішкою західнослов'янських (ляських) племен.

Детальний критичний аналіз концепції О. О. Шахматова у зв'язку з переглядом усієї проблеми походження східнослов'янських мов здійснив Р. І. Аванесов у праці «Вопросы образования русского языка в его говорах» (Вестник Моск. ун-та.— 1947.— № 9). Цю проблему Р. І. Аванесов намагається розв'язати, враховуючи дані лінгвогеографії східнослов'янських мов, при цьому він

приходить до висновку, що групування сучасних російських говорів не може бути безпосередньо співвіднесене з племінними діалектами східних слов'ян, бо між ними лежить епоха феодальної роздробленості, під час якої й утворилися сучасні територіальні діалекти з їх багатьма мовними особливостями, що були відсутні в староруських племінних діалектах, які передували утворенню староруської мови як засобу спілкування населення давньої Русі.

В українській мовознавчій літературі перших двох післяреволюційних десятиліть не було одностайної думки щодо походження української мови.

Певна частина мовознавців (К. Німчинов — Український язик у минулому і тепер.— X., 1925; Є. Тимченко — Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині // Україна.— 1924.— № 3 та ін.) намагалася виводити українську мову безпосередньо з праслов'янської, інші (А. Ю. Кримський, С. Кульбакін, І. С. Свєнціцький, П. О. Бузук та ін.) між праслов'янським періодом і українською мовою припускали існування спільносхіднослов'янського періоду.

Вперше в українському мовознавстві питання, пов'язані з походженням української мови, знайшли детальне опрацювання у книзі Л. А. Булаховського «Питання походження української мови» (К., 1956; див. також: Вибр. праці.— Т. 2.— С. 9—216), в якій дано вичерпні для свого часу відповіді на найважливіші питання історії української мови — про мову стародавнього Києва та Київщини, про риси української мови в пам'ятках різного часу, починаючи із староруських, про час остаточного формування української мови на базі спільносхіднослов'янської, староруської, який припадає десь на XIV ст., тощо.

Глибокому перегляду проблем, пов'язаних з походженням східнослов'янських мов, присвячена капітальна праця Ф. П. Філіна «Происхождение русского, украинского и белорусского языков» (Л.: Наука, 1972), яка носить підзаголовок «Историко-диалектологический очерк». Уже сам перелік її основних розділів (Введение; Фонетические диалектизмы древнерусского языка; Возникновение и развитие диалектных явлений в морфологии; О некоторых синтаксических диалектизмах; Диалектные явления в лексике; Заключение) свідчить про багатство її змісту. Ця праця підбиває підсумок усіх дотеперішніх досліджень проблеми походження східнослов'янських мов і намічає шляхи її розв'язання, вказуючи при цьому

і на основні етапи розвитку цих мов, починаючи з кінця праслов'янського періоду (VII ст.) і кінчаючи утворенням мов трьох східнослов'янських народностей — російської, української й білоруської (XIII—XIV ст.). У такому ж плані висвітлюється проблема походження української мови й у вступній частині до новішої колективної багатотомної «Історії української мови»[1].

Із новіших праць, присвячених цій проблемі, варто згадати у багатьох відношеннях цікаву книжку Г. П. Півторака «Формування і діалектна диференціація давньоруської мови» (К.: Наук. думка, 1988).

3. Вивчення пам'яток історії мови

Писемні пам'ятки — одне з найважливіших джерел пізнання історії мови, тому вивчення їх мови привернуло до себе пильну увагу вчених одразу після зародження порівняльно-історичного мовознавства.

Особливого розмаху вивчення мови пам'яток набрало з середини XIX ст., зокрема в другій його половині, та на початку XX ст., коли масово готувалися до друку й видавалися староруські й староукраїнські пам'ятки.

Назвемо деякі із великої кількості розвідок про мову староруських пам'яток, що були опубліковані в дореволюційний час.

Про найдавнішу датовану пам'ятку, Остромирове євангеліє 1056—1057 р. див.: *Востоков А. Х.* Рассуждение о славянском языке.— Спб., 1820; *Козловский М. М.* Исследование о языке Остромирова евангелия.— Спб., 1895; *Шахматов А., Щепкин В.* Особенности языка Остромирова евангелия // *Лескин А.* Грамматика старославянского языка.— М., 1890.— С. 155—192; *Волков Н. В.* О неновгородском происхождении диякона Григория, писца Остромирова Евангелия // ЖМНП. 1897. 12 та ін.

Про такі старокиївські пам'ятки, як Святославів збірник 1073 р. і Святославів збірник 1076 див.: *Розенфельд А.* Язык Святославового изборника 1073 г. // РФВ. 1899. Т. 44.— С. 152—196; *Шимановский В.* К истории древнерусских говоров.— Варшава, 1887; про Архангельське єв. 1092 р.: *Дювернуа А.* О критическом значении Архангельского евангелия, хранящегося в Московском Румян-

[1] Див.: Історія української мови. Фонетика.— К.: Наук. думка, 1979.— С. 7—62.

цевском музее // ЖМНП. 1878. 10; *Карский Е. Ф.* Архангельское евангелие 1092 г. // РФВ. 1913. Т. 69, а про Слова Григорія Богослова XI ст.: *Будилович А.* Исследование языка древнеславянского перевода 13 слов Григория Богослова.— Спб., 1871.

Ряд пам'яток південноруського походження XII—XIV ст. (Добрилове євангеліє 1164 р., Галицьке євангеліє 1144 р., Ірмолой Григоровича та ін.) дослідив О. І. Соболевський у своїй праці «Очерки из истории русского языка» (К., 1884), мову Мстиславового євангелія 1117 р.— Ю. Ф. Карський у статті «Особенности письма и языка Мстиславова евангелия» (РФВ. 1895. Т. 34), а мову житія Сави Освященного XIII ст.— В. М. Мочульський у статті «К истории малорусского наречия: Житие Саввы Освященного (Зап. Новороссийского ун-та. 1894. Т. 62) та О. Колесса в журналі «Archiv für slavische Philologie» (1896, т. 18).

Із дореволюційних досліджень мови староруських пам'яток північноруського походження, які залишили глибокий слід в науці про історію східнослов'янських мов, відзначимо книжку П. О. Лавровського «О языке северных русских летописей» (Спб., 1852) та працю Б. М. Ляпунова «Исследование о языке Синодального списка 1-й Новгородской летописи» (Спб., 1899).

Про мову староруських літописів південноруського походження, які, щоправда, дійшли до нас у північноруських копіях, ще в дореволюційний період з'явився ряд важливих праць: «Заметки о языке Повести временных лет по Лаврентьевскому списку» Н. П. Некрасова (Изв. Рос. Акад. наук. 1897. Кн. 4. 1898. Кн. 1 та ін.), «О языке Ипатской летописи» Н. К. Никольського (Русск. филол. вестн., 1899) тощо, а про мову оригінального Житія Феодосія Печерського — праця О. М. Лук'яненка «О языке Несторова жития Феодосия Печерского по древнейшему из дошедших списков» (Варшава, 1907) та ін.

У дореволюційний період досить активно досліджувалась також мова староукраїнських пам'яток. Із цих досліджень необхідно відзначити низку праць П. Г. Житецького, зокрема, «Описание Пересопницкой рукописи XVI в.» (Труды 3-го Археологического съезда.— К., 1876), «Старинные воззрения русских людей на русский язык» (Киев. старина.— 1882.— Кн. 2 — про переклади євангельських текстів на просту мову), «Очерк литературной истории малорусского наречия» (К., 1889, де знаходимо

багато матеріалів із староукраїнських пам'яток XVII ст.), М. Карпинського «Южнорусский апостол XV в.» (Русск. филол. вестн. 1888. Т. 19), «Западнорусская четья 1489 года» (Русск. филол. вестн. 1889. Т. 20), В. Шимановського «Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI—XVII в.» (Варшава,1893), де розглянуто ряд староукраїнських пам'яток XVI—XVII ст., М. М. Марковського «Антоний Радивиловский — южнорусский проповедник XVII в. Опыт историко-литературного исследования его сочинений и обзор звуковых и формальных особенностей его языка» (К., 1895), А. А. Назаревського «Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского» (Университетские известия. К., 1911.— Кн. 8, 11, 12), В. А. Розова «Значение грамот XIV и XV веков для истории малорусского языка» (*Там же*. № 7.— К., 1907.— С. 1—20), «Исследование языка южнорусских грамот XIV и первой половины XV веков» (*Там же*.— К., 1913.— Кн. 10, 12), А. І. Яцимирського «Язык славянских грамот молдавского происхождения» («Сборник по славяноведению», ч. 3.— Спб., 1909) та ін.

Чимало спостережень над мовою багатьох староукраїнських пам'яток містять «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы» В. Перетца, що почали друкуватися ще до революції (див.: Изв. Акад. наук, 1899; ЗНТШ. Т. 67, 93), хоч основна їх маса вийшла вже в 20-ті роки XX ст. (1.— Л., 1926; 2.— Л., 1928; 3.— Л., 1929, та ін.).

Хоча інтенсивне дослідження пам'яток історії української мови велося вже протягом XIX і на початку XX ст., проте вивчені вони були ще досить слабко, що негативно позначалося й на загальному рівні вивчення історії української мови, зокрема таких її рівнів, як граматика (морфологія, синтаксис), словотвір і лексика. У зв'язку з цим вивчення мови пам'яток продовжувалося і в післяреволюційний період, час від часу набираючи то більшої, то меншої інтенсивності.

У перші два-три десятиліття після революції дослідження мови пам'яток історії української мови переважно торкалися питань фонетики і морфології. Та й коло самих пам'яток було досить обмеженим. Вивчалися, зокрема, й пам'ятки, писані старослов'янською мовою східнослов'янської редакції, наприклад, у працях П. О. Бузука «Про мову найдавнішої української євангелії. Архангельська єв. 1092 р.» (ЗІФВ ВУАН. 1927. Кн. 12), «З історич-

ної діалектології української мови: Говірка Луцької євангелії XIV в.» (Зб. комісії для дослідження історії української мови. 1931. Т. 1) та ін.

Вихід у світ у 1928 р. українських грамот XIV—XV ст. викликав появу дуже важливого дослідження В. К. Дем'янчука «Морфологія українських грамот XIV — першої половини XV віку» (ЗІФВ ВУАН. 1928. Кн. 16) та інших праць (пор.: *Семенів М.* Словосполучення з прийменником *над* у мові українських грамот XIV — першої половини XV вв. // Зб. комісії для дослідження історії української мови. 1931. Т. 1.). Важливим було й дослідження молдавських грамот XIV—XV ст., здійснене В. Ярошенком, «Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.» (*Там же*.— С. 247—338).

Вивчалися й інші пам'ятки, наприклад, «Лексикон» П. Беринди у статті З. М. Веселовської «Мова Лексикону Памви Беринди. До трьохсотріччя пам'ятки» (ЗІФВ ВУАН. 1927. Кн. 13—14.— С. 311—339) та ін.

Мова українських пам'яток досліджувалася в цей час і за межами Української РСР, зокрема в довоєнній Польщі і Чехо-Словаччині. Так, чимало нових даних з пам'яток переважно з фонетики і морфології знаходимо у праці І. С. Свєнціцького «Нариси історії української мови» (Львів, 1920). Описові мови окремих пам'яток присвячені праці О. Колесси, як, наприклад, «Ужгородський «полустав» у пергаміновім рукописі XIV в.» (ЗНТШ.— 1925.— Т. 141—143) та ін. Мова ряду закарпатських пам'яток, описана І. А. Панькевичем, зокрема так звані покрайні записи (див.: Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. Ч. 1—2. // Наук. зб. товариства «Просвіти». 6.— Ужгород, 1929; 12, 1935; Ч. 3— Прага, 1947 тощо), закарпатський список «Александрії» (Наук. зб. товариства «Просвіти».— 1, 1922) та ін.

Польський дослідник Вл. Курашкевич зробив дуже вартісне дослідження мови українських грамот XIV—XV ст. (див. Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku // Bizantoslawica.— Krakow, 1934). Цінне дослідження Крехівського апостолу 1560-х рр., перекладеного українською мовою, у зв'язку з оглядом історії української літературної мови XVI ст. здійснив І. Огієнко у двотомній праці «Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол» (Варшава, 1930), яка, однак, через одіозність її автора тривалий час залишалася мало доступ-

ною чи й зовсім недоступною для радянських істориків української мови.

Після лінгвістичної дискусії 1950 р. стало цілком очевидним, що без відчутного поповнення фактичних даних із писаних пам'яток дальший розвиток досліджень історії української мови неможливий. У зв'язку з цим з'являється значна кількість праць, присвячених мові пам'яток.

Загальній характеристиці окремих пам'яток, їх складу, будові тощо були присвячені праці А. І. Генсьорського «Галицько-Волинський літопис. Процес складання. Редакції, редактор» (К.: Вид-во АН УРСР, 1958), Ф. Є. Ткача «Уваги до документів Богдана Хмельницького 1648—1657 рр.» (Наук. зап. Львів. пед. ін-ту. Т. 4. Сер. філол. 1.— 1955), М. К. Бойчука «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» (К., 1965, С.5—37),В. М. Русанівського «Українські грамоти XV ст.» (К., 1965.— С. 5—23), М. М. Пещак «Грамоти XIV ст.» (К., 1974.— С. 5—7) В. В. Німчука у виданнях пам'яток староукраїнської лексикографії (наприклад, «Лексикон Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського» (К., 1973)) та ін.

З'являються й окремі праці з української палеографії, як, наприклад, «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.» В. В. Панашенко (К.: Наук. думка, 1974), та ін., проте палеографічні дослідження пам'яток донедавна були ще дуже малорозвинутою ланкою.

Занедбаною ділянкою тривалий час було також видання пам'яток історії української мови, що стримувало й розвиток досліджень з історії української мови. Чимало давніх пам'яток було опубліковано протягом 20-х років XX ст. (наприклад, згадувані вже «Українські грамоти XIV — першої половини XVI ст.» В. Розова, а також перший том літопису Величка (1926), шість випусків «Драми української» В. І. Резанова (1925—1929), твори І. Некрашевича, Н. Кістяківського (1929) та ін.), але пожвавлення з їх виданням наступило лише в 50-х роках. Так, 1953 р. було видано тритомний збірник документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией» (М.: Изд-во АН СССР, 1953), 1955 р.— збірник творів Івана Вишенського, підготовлений І. П. Єрьоміним (*Вишенский И.* Соч.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955) та ін.

У 60-ті роки, починаючи з надрукованого фотоспособом «Лексикону славенороського» П. Беринди, підготовленого В. В. Німчуком з грунтовною його ж вступною

статтею (К.: Вид-во АН УРСР, 1961), розгорнулося систематичне видання пам'яток історії української мови. Так, В. В. Німчук підготував до видання з просторими вступними статтями також ряд староукраїнських словників (Лексис Лаврентія Зизанія, Синоніма славенороссская — 1964, Лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського — 1973, Словник української мови П. Білецького-Носенка — 1966) та граматик (Граматика словенська Лаврентія Зизанія — 1980, Граматика Мелетія Смотрицького — 1979).

1970 р. було видано унікальну «Граматику слов'янську» І. Ужевича, підготовлену до друку І. К. Білодідом та Є. М. Кудрицьким.

1965 р. виданням «Актової книги Житомирського міського уряду кінця XVI ст.», підготовленої М. К. Бойчуком, і «Українських грамот XV ст.», підготовлених В. М. Русанівським, було розпочато випуск з відповідними коментарями і вступними статтями пам'яток ділового письменства (Грамоти XIV ст., підготовлені М. М. Пещак — 1974; Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст., підготовлена В. В. Німчуком, В. М. Русанівським, К. С. Симоновою, В. Ю. Франчук, Т. К. Черторизькою — 1981; Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.— публікація сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України, підготовлена В. А. Передрієнком,— 1976; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст., підготовлена О. М. Маштабей, В. Г. Самійленком і Б. А. Шарпилом, тощо), та наукової літератури (Граматика музикальна М. Дилецького, підготовлена до видання О. С. Цалай-Якименко,— 1970 р.; Лікарські та господарські порадники XVIII ст., підготовлені В. А. Передрієнком,— 1984 та ін.).

Поряд з цими виданнями було налагоджено й публікацію творів художньої літератури, з яких необхідно відзначити «Українські інтермедії XVII—XVIII ст.» (1960) і «Байки в українській літературі XVII—XVIII ст.» (1963), підготовлені Л. Є. Махновцем, «Вірші. Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва» (1971), підготовлені І. П. Чепігою, «Твори Івана Величковського» (1972), підготовлені В. П. Колосовою та В. І. Крекотнем, оповідання А. Радивиловського (1983), підготовлені В. І. Крекотнем, збірники «Українська література XVIII ст.» і «Українська література XVII ст.» (1987), підготовлені О. В. Мишаничем і В. І. Крекотнем, та ін.

Ряд пам'яток підготували до видання й історики, наприклад: «Документи Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.)», упорядковані І. Крип'якевичем та І. Бутичем (1961), Львівський літопис і Острозький літописець (1971), підготовлені О. А. Бевзо, Літопис Самовидця (1971), підготовлений Я. І. Дзирою, тощо. Особливої уваги серед цих видань заслуговують три томи старокиївських написів XI—XVII ст., опублікованих С. О. Висоцьким (див.: Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.— К.: Наук. думка, 1966; Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв.— К.: Наук. думка, 1976; Киевские граффити XI—XVII вв.— К.: Наук. думка, 1985).

Здійснення цих видань значно розширило джерельну базу для дослідження історії української мови.

Чимало праць присвячено загальній характеристиці мови пам'яток, а також дослідженню їх фонетики та морфології.

Ряд староруських і староукраїнських пам'яток дослідив І. С. Свєнціцький у своїх статтях «Мова Галицько-Волинського літопису» (Питання слов'янського мовознавства, кн. 2.— Львів, 1949), «Мова пам'яток письменства XII віку із різних говіркових територій Русі» (*Там же.*— Кн. 3.— 1953) та ін.

Мову українських грамот XIV—XV ст. досліджували Ф. П. Медведєв (напр.: Українські грамоти XIV—XV ст. як джерело вивчення української мови // О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики.— Х., 1962 та ін.), Л. І. Коломієць (Язык украинских грамот XIV—XV вв. Автореф. ... канд. дис.— Х., 1953), І. С. Свєнціцький (Західноукраїнські грамоти XIV—XV ст. // Питання українського мовознавства, кн. 2.— Львів, 1957) та ін.; мову молдавських грамот XIV—XV ст. досліджували М. С. Антошин (Язык молдавских грамот XIV—XV в.— Автореф. ... докт. дис. Л., 1961), М. Ф. Станівський (Спостереження над мовою буковинсько-молдавських пам'яток XIV—XVIII ст. // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов.— Чернівці, 1958 та ін.), Л. В. Венєвцева (Фонетичні особливості молдавських грамот XV ст. // Учен. зап. Харків. ун-ту, т. 111. Труди філол. ф-ту, т. 9, 1960 та ін.).

Дослідження мови ряду українських пам'яток із Закарпаття здійснили М. С. Антошин (Закарпатская грамота 1404 г. // Науч. зап. Ужгород. ун-та, т. 13, 1955),

С. П. Бевзенко (Із спостережень над мовою пам'яток розповідних жанрів, писаних на Закарпатті // *Там же.*— Т. 35, 1958 та ін.), Й. О. Дзендзелівський (Дарчий напис XVII ст. з рисами гуцульських говорів // Доповіді і повідомлення Ужгородського ун-ту. Сер. філол., № 2, 1958 та ін.), У. Я. Єдлінська (Протокольна книга Мукачівського єпископа — пам'ятка української літературної мови на Закарпатті в другій пол. XVIII ст. // Дослідження і матеріали з української мови.— Т. 3.— 1960) та ін.

Мову Пересопницького рукопису 1556—1561 рр. досліджував у ряді статей П. П. Плющ (напр.: Пересопницьке євангеліє як пам'ятка української культури // З історії української та інших слов'янських мов.— К., 1965.— С. 142—156) та ін. Мову Полтавських актових книг XVII — поч. XVIII ст. розглядали О. М. Маштабей, Л. О. Самійленко, Н. П. Москальова та ін., мові актів Бориспільського міського уряду XVII ст. присвятив ряд статей М. А. Жовтобрюх, мову пирятинських актів XVII— початку XVIII ст. вивчали Ю. Ф. Касим, Н. О. Боровська та ін., стародубських актів XVII ст.— Ф. А. Непийвода та інші вчені.

Дуже важливе дослідження «Система словозміни української мови» за пам'ятками XVI ст. здійснив І. М. Керницький (К.: Наук. думка, 1967), а глибокий аналіз українського словотвору за пам'ятками XIV—XV ст. виконала Л. Л. Гумецька у праці «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.» (К.: Вид-во АН УРСР, 1958). Історичний словотвір української мови з широким залученням матеріалу писаних пам'яток досліджували С. П. Самійленко, Т. М. Возний, А. В. Майборода, В. П. Токар та ін.

Значно просунулося вперед і вивчення за даними пам'яток історичного синтаксису української мови.

Особливу увагу мовознавців привертали українські літописи XVII—XVIII ст., про синтаксичні явища яких було створено чимало праць. Так, синтаксис українських літописів XVII ст. (літопис Самовидця та інші дрібні літописи) досліджували С. П. Бевзенко, І. З. Петличний, А. П. Медушевський, В. П. Забєліна, синтаксис літопису С. Величка — О. Я. Петренко (підрядні конструкції) й І. І. Слинько.

У 50-х роках велику зацікавленість вчені виявили до синтаксичних явищ мови документів канцелярії Богдана Хмельницького. Їм присвятили свої праці У. Я. Єдлінська,

О. П. Лахно-Блик, І. І. Ковалик, О. А. Скоропада, Ф. Є. Ткач та ін. Чимало статей про синтаксис мови пам'яток українського полемічного письменства кінця XVI— початку XVII ст. опублікував В. Ф. Сич, який виконав цікаву кандидатську дисертацію «Синтаксис української полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст.» (Автореф. ... канд. дис.— К., 1960).

Цікавили дослідників-синтаксистів і пам'ятки ділового письменства. Так, синтаксис українських грамот XIV — XV ст. вивчали В. І. Борковський, Л. Л. Гумецька, П. Д. Тимошенко та ін., актових книг XVII—XVIII ст.— Н. О. Боровська (Кислякова), Ю. Ф. Касим, Т. Д. Герасименко (пирятинські книги), В. Ф. Сич (бориспільські акти) та ін.

Водночас розгортається й дослідження української лексики за пам'ятками XIV—XVIII ст., однак ці праці були лише поодинокими і їх огляд буде зроблено в розділі, присвяченому вивченню історичної лексикології української мови.

Хоч у вивченні мови пам'яток історії української мови зроблено вже чимало, зокрема останнім часом, проте ця проблема в українському мовознавстві не втратила своєї актуальності. Це пояснюється тим, що потреба в новому надійному фактичному матеріалі, необхідному для здійснення узагальнюючих теоретичних досліджень історії української мови, весь час зростає.

Вивчаючи мову пам'яток, особливий інтерес необхідно приділити синтаксису, лексиці і словотвору, хоч і фонетика та морфологія (словозміна) не можуть залишатися поза увагою дослідників. Інтереси розвитку науки настійно вимагають створення в якнайкоротший термін грунтовних монографічних досліджень типу праць Л. Л. Гумецької «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.» та І. М. Керницького «Система словозміни в українській мові» (на матеріалі пам'яток XVI ст.)», присвячених вивченню за даними пам'яток різних структурних рівнів староукраїнської мови на різних її хронологічних зрізах.

4. Вивчення історичної фонетики

Перший науковий опис фонетики української мови на загальнослов'янському фоні знаходимо у «Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen» Ф. Міклошича (Wien,

1852.— 17; пор. 2-ге вид.: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. Lautlehre.— Wien, 1879), де подається цілісний короткий нарис української фонетики поряд з нарисами фонетики інших слов'янських мов. Щоправда, фонетика тут, як і вся порівняльна граматика слов'янських мов Ф. Міклошича, не історична, однак, будучи описаною поряд з іншими слов'янськими мовами, вона спонукала читача до їх зіставлення і порівняння.

Перші спроби проникнення в історію фонетичних явищ української мови знаходимо у працях О. О. Потебні «О звуковых особенностях русских наречий» (Филологические записки, 1865; окреме вид. Воронеж, 1866), «Заметки о малорусском наречии» (Филологические записки, 1870, 1—4), «К истории звуков русского языка» (Воронеж, 1876), в яких описано не одне явище історичної фонетики української мови, однак цілісного нарису української історичної фонетики в О. О. Потебні так і не вийшло, хоч 1878 р. він подає велику за обсягом із дуже цінними критичними зауваженнями рецензію на працю П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (Отчет о 20-м присуждении премий графа Уварова.— Спб., 1878.— С. 764—839; окр. відб.: 1878), що й досі не втратила свого наукового значення.

Вперше цільний огляд історичної фонетики української мови здійснив П. Г. Житецький у своєму дослідженні «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (К., 1876). Ця книжка дуже багата за своїм змістом. У вступній частині — «Постановка питання про малоруське наріччя» — аналізуються погляди на походження, давність і міру самостійності української мови таких учених, як М. О. Максимович, М. П. Погодін, П. О. Лавровський, В. І. Шерцль, І. І. Срезневський, доводиться необхідність історичного підходу до розв'язання цього питання, висувається твердження про праруську мову як вихідну точку в історії звуків української мови. У другій частині — «Про голосні звуки», що складається з чотирьох розділів: 1) Ъ і ь в початковій історії руської мови; 2) Малоруське *і* замість *ѣ*; 3) Малоруське *і* з основних *о, е*; 4) Звук *ы* в малоруському наріччі розглядаються основні явища історії українського вокалізму, а в третій частині — «Про приголосні звуки», що складається з трьох розділів: 1) Загальні поняття про кількісну природу приголосних; 2) Кількісні риси малоруських приголосних; 3) Якісні риси малоруських приголосних — основні явища україн-

ського консонантизму. Закінчується книжка «Загальними висновками», в яких характеризуються загальні риси руської прамови, з'ясовується питання про зародження української мови, яке автор відносить до XII—XIII ст., коли повністю виявилися найважливіші риси українського вокалізму, з'ясовуються шляхи творення основних українських говорів (північний, волинсько-галицький і український). У додатках до книжки подаються зразки текстів українських народних говорів, а також українських писемних пам'яток XIV—XVIII ст.

Зрозуміла річ, що ця праця давно вже застаріла як своїми ідеями, теоретичними узагальненнями, так і фактичним матеріалом, проте вона не втратила свого значення і досі як перша спроба цільного огляду історичної фонетики української мови, залишивши глибокий слід в історії вивчення її фонетичної системи.

Наступні спроби огляду історичної фонетики української мови, що досліджується то окремо, як, наприклад, у праці О. Огоновського «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» (Lemberg, 1880, с. 24—95), то у вигляді порівняльно-історичної фонетики східнослов'янських мов, як у праці О. І. Соболевського «Лекции по истории русского языка» (К., 1888; 4-е вид.— М., 1907.— С. 19—151), зводилися переважно до збагачення фактичного матеріалу як діалектного (в О. Огоновського), так і з численних пам'яток (у О. І. Соболевського), уточнення хронології окремих фонетичних явищ тощо.

Найціннішою з цих праць є «Лекции» О. І. Соболевського, які й досі залишаються одним із найбагатших зібрань фактичного матеріалу як із староруських, так і староросійських, староукраїнських та старобілоруських пам'яток.

Із дореволюційних праць з історії фонетики української мови на особливу увагу заслуговує перший том «Украинской грамматики для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья» А. Ю. Кримського, який виходив окремими випусками (вип. 1.— М., 1907; вип. 2—6.— М., 1908), який, на жаль, так і залишився незавершеним. Ця книжка збагатила історію української мови величезним фактичним матеріалом, здобутим як із староруських, так і з староукраїнських пам'яток. До речі, значна частина цієї праці відведена публікації уривків як з оригіналів, так і з давніших копій староукраїнських пам'яток переважно XIV—XV, а також і пізніших століть,

що сприяло відчутному збагаченню джерельної бази наступних досліджень з історії української мови. Незважаючи на незавершеність праці А. Ю. Кримського, у ній знайшла своє висвітлення історія багатьох явищ української фонетики як у вокалізмі, так і в консонантизмі, що спирається на багатющий ілюстративний матеріал, здобутий ученим шляхом скрупульозного дослідження староруських і староукраїнських пам'яток.

Відчутно просунула вперед вивчення історичної фонетики української мови, як і інших східнослов'янських мов, праця видатного російського вченого-мовознавця О. О. Шахматова «Очерк древнейшего периода истории русского языка» (див.: Энциклопедия славянской филологии, вып. 11. 1.— Пг., 1915), дуже багата на нові матеріали, зокрема порівняльно-історичного характеру, й нові ідеї, а також «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка» (див.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 2.— Пг., 1916), пізніше перекладений українською мовою і виданий разом з нарисом А. Ю. Кримського у кн.: *Шахматов Ол., Кримський Аг.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменної староукраїнщини XI—XVIII ст.— К., 1922; 2-ге вид.— К., 1924.— С. 5—86; нарис А. Кримського — с. 83—128.

У перші десятиліття після революції створюється ряд узагальнюючих праць про історію української мови, які або повністю присвячені історичній фонетиці, або в яких є про неї спеціальні розділи. Спочатку це були зовсім короткі посібники, серед яких однією з найкращих була книжка С. М. Кульбакіна «Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии» (Х., 1919); пор. також *Бузук П. О.* Коротка історія української мови. 1. Вступ і звучня (Одеса, 1924.— С. 29—60). Згодом з'являються і більші книжки, серед яких згадаймо «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» Є. К. Тимченка (К., 1927; 2-ге вид.— Х.; К., 1930), колективний «Історичний курс української мови» (Х.; Вид. ВЗІНО, 1929), де розділи з фонетики належать П. О. Бузукові, та ін. Щоправда, всі ці посібники оберталися переважно в колі того фактичного матеріалу, який був відомий ще з дореволюційного мовознавства, а своїми відправними точками вони нерідко збивалися на манівці методологічно хибних теорій С. Смаль-Стоцького та І. Огієнка, що не витримали іспиту часом, як, наприклад, «Український язик

в минулому і тепер» К. Німчинова (Х., 1925), праці Є. К. Тимченка та ін., де виразно проявляється намагання виводити українську мову безпосередньо з праслов'янської, оминаючи спільносхіднослов'янський період.

Поряд із відзначеними з'являються й монографічні праці з історичної фонетики української мови, в яких здійснюються спроби ввести в науковий обіг нові фактичні матеріали. Такими є, наприклад, «Нариси з історії української мови» І. С. Свєнціцького (Львів, 1920), в яких знаходимо чимало свіжих даних із староруських і особливо староукраїнських пам'яток, серія статей Л. А. Булаховського під загальною назвою «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу» (див.: Зб. Центр. держ. курсів українознавства. 1—3.— Х., 1928 та ін.), де вперше так широко на порівняльно-історичному фоні висвітлювалися питання українського наголосу, «Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів» О. Курило (К., 1928) та ін.

Відчутне пожвавлення у вивченні історичної фонетики української мови намічається лише в 50-х роках, коли з'являється великий розділ «Фонетика» з багатьма історичними коментарями в «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського (К., 1951.— Т. 1.— С. 126—287), написаний М. Ф. Наконечним, а також більш-менш задовільні посібники з історичної граматики української мови для вищої школи. З останніх насамперед треба згадати першу частину «Історичної граматики української мови» (Вступ. Фонетика.— К.: Рад. шк., 1956), написану М. А. Жовтобрюхом, що була видана як посібник для студентів-заочників педагогічних інститутів і яка в дещо доопрацьованому вигляді ввійшла в колективну працю «Історична граматика української мови» (автори — О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко). Ця праця тривалий час служила підручником з історичної граматики української мови для педагогічних інститутів (1-ше вид.— К.: Рад. шк., 1957; 2-ге вид.— К.: Рад. шк., 1962), поки її не замінив новий підручник з тією ж назвою, в якому розділ «Фонетика» також належить М. А. Жовтобрюху (К.: Вища шк., 1980). На перше видання цього підручника було опубліковано рецензію «За високий науковий рівень вузівського курсу історичної граматики», написану М. Ф. Наконечним (див.: Укр. мова в

школі.— 1959.— № 5.— С. 84—92), в якій висловлювався й ряд загалом справедливих зауважень і до згадуваного розділу.

Поряд з відзначеними створюються й інші посібники з історичної граматики, які, щоправда, не знайшли такого поширення, як щойно названі. До них належить «Історична граматика української мови» Ф. П. Медведєва (Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1955), в якій фонетиці відведено порівняно мало місця (С. 77—120, пор. також і новішу працю цього ж автора: Нариси з української історичної граматики.— Х., Вид-во Харків. ун-ту, 1964,— де фонетика висвітлюється детальніше, с. 40—118), а також досить коротка «Історична фонетика давньоруської і української мови» А. А. Москаленка (Одеса, 1960), що, крім теоретичного матеріалу, містить також контрольні завдання та деякі інші матеріали.

У цей же період з'являється й ряд монографічних досліджень з історичної фонетики української мови, які публікувалися здебільшого у вигляді окремих статей. Із них на особливу увагу заслуговують статті Л. А. Булаховського, що виходили під спільною назвою «З історичних коментарів до української мови» (пор.: Голосні повного утворення // Наук. зап. Київ. ун-ту. Т. 5, вип. 1.— 1946.— С. 89—112; Протетичні приголосні // Мовознавство. 1951.— № 9.— С. 61—70 тощо), які вже після смерті автора було зібрано в одну працю «Історичний коментарій до літературної мови» (*Булаховський Л. А.* Вибр. праці.— К.: Наук. думка, 1977.— Т. 2.— С. 217—570; розділ «Фонетика» див. на с. 238—277), яка, на жаль, так і залишилася незавершеною. Ці статті зіграли визначну роль у справі розширення досліджень з історії української мови в 50—60-ті роки, не втративши своєї наукової вартості й досі.

Серед монографічних праць з історичної фонетики української мови відзначимо ще цікаву статтю І. І. Ковалика «Історія системи голосних фонем у староруській і українській мовах» (у кн.: Питання українського мовознавства. 1.— Львів, 1956.— С. 3—14), вартісні статті М. М. Пещак «Розвиток спільнослов'янських сполук *г, к, х* з *ы* на українському грунті» (див.: Дослідження з української мови.— К.. Вид-во АН УРСР, 1958.— С. 3—23) та «Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові» (Укр. мова в школі.— 1958.— № 3.— С. 10—15), що являли собою попередню публікацію її кандидатської

дисертації «Історія задньоязикових приголосних і їх спільнослов'янських рефлексів в українській мові» (Автореф. ... канд. дис.— К., 1960), а також цікаву у багатьох відношеннях працю М. Ф. Наконечного «До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови» (див.: Питання історичного розвитку української мови.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962.— С. 125—165), в якій по-новому, з цілим рядом уточнень, розглянуто ряд питань історичної фонетики української мови (зміна [*е*] > [*о*], ствердіння приголосних перед [*е*] і [*и*], африката [*дж*], «твердоприголосні» і «м'які» сполуки з [*і*] і з [*о*] тощо).

Окремо слід зупинитися на дослідженнях з історичної акцентології української мови.

Тривалий час, домігшись визначних результатів, у цій галузі працював Л. А. Булаховський, який, починаючи з 1928 р., опублікував цілий ряд статей, нині об'єднаних в одну книжку (див.: *Булаховський Л. А.* Вибр. праці.— Т. 2.— С. 325—445).

Багато займалася історією українського наголосу і З. М. Веселовська, яка опублікувала низку статей під загальною назвою «З історії українського наголосу» (Про наголос прикметників) //Учен. зап Харків. ун-ту, т. 45. Труди філол. ф-ту. Т. 2.— 1952.— С. 47—58; Про наголос дієслів // *Там же.* Труди філол. ф-ту, 1956.— С. 131—141; Про наголос іменників в XVI—XVIII ст. // Наук. зап. Харків. пед. ін-ту іноз. мов. 1955.— Т. 3.— С. 59—79 та ін.; див. також: Про деякі особливості наголосу прикметників української мови кінця XVI — початку XVIII ст. // Питання історичного розвитку української мови.— Х., 1962.— С. 217—227), а також монографію «Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII ст.)» (Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1970).

Багато і плідно працює над історією українського наголосу В. Г. Скляренко, який опублікував чимало статей і три монографії у вигляді окремих книг (Історія акцентуації іменників *а*-основ української мови.— К.: Наук. думка, 1969; Історія акцентуації іменників середнього роду української мови.— К.: Наук. думка, 1979; Нариси з історичної акцентології української мови.— К.: Наук. думка, 1983); пор. також його розділ «Праслов'янські ін-

тонації та їх відбиття в українській мові» у колективній праці «Історія української мови. Фонетика» (К.: Наук. думка, 1979).

Найбільшим досягненням у вивченні історичної фонетики української мови на сьогодні, безсумнівно, є вищезгадана академічна «Історія української мови. Фонетика», в якій основний розділ написаний М. А. Жовтобрюхом (інші члени авторського колективу: В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко). Розвиток фонетичної і фонологічної систем української мови автор намагається висвітлити, відштовхуючись ще від праіндоєвропейської системи, подаючи при цьому досить детальну характеристику спільнослов'янської, праслов'янської і спільносхіднослов'янської систем, а також простежуючи розвиток староруської системи вокалізму і консонантизму. При цьому він з належною повнотою зупиняється й на тих фонетичних змінах, що сталися на власне українському грунті. Ця праця одержала високу оцінку наукової критики (див. рецензію Д. Баранника і В. Височиної, опублікoвану в журналі «Мовознавство», 1982, № 4, с. 89—92) і стала надійною опорою також при створенні вузівських посібників з історичної фонетики української мови (див.: Історична граматика української мови.— К.: Вища шк., 1980.— С. 27—104).

Серед зарубіжних історико-фонетичних досліджень української мови не можна не згадати грунтовної праці американського мовознавця Г. Шевельова «Історична фонологія української мови» (*Shevelov Y.* A Historical Phonology of the Ukrainian Language.— Heidelberg: Winter, 1979), в якій на великому фактичному матеріалі, враховуючи з майже вичерпуючою повнотою літературу з предмета, простежується становлення і розвиток фонологічної системи української мови, починаючи від пізнього праслов'янського періоду.

Із недоліків цієї праці, відзначених уже науковою критикою (див.: *Hütl-Folter G. Y.* Wiener slavistisches Lahnbush, 1980, 26, S. 236—237; Славяноведение и балканистика в зарубежных странах.— М.: Наука, 1983.— С. 263—268), необхідно вказати на перевагу в ній власне фонетичного аспекту над фонологічним у висвітленні історії фонологічної системи української мови, а також на певну недооцінку спільносхіднослов'янських ізоглос.

До цієї праці тісно прилягає інша праця цього ж автора «Передісторія слов'янської мови: Історична фоно-

логія спільнослов'янської» (*Shevelov G. Y.* Prehistoria of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic.— Heidelberg: Winter, 1964), що на сьогодні є найкращим, найгрунтовнішим дослідженням спільнослов'янської фонологічної системи і яка одержала надзвичайно високу оцінку у наукових славістичних колах (пор.: *Stieber Z.* Nowe osiągnięcia gramatyki porównawczej języków słowiańskich // Rosznik sławistyczny, 1967, 28, S. 3—20; *Kiparsky V.* G. Y. Shevelov. A prehistory of Slavic.— Zeitschrift für slavische Philologie.— 1969, 34, № 2.— P. 427—434; *Бирнбаум* Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции.— М.: Прогресс, 1987.— С. 74—78, див. також с. 482 та ін.).

5. Вивчення історичної морфології

Наукове вивчення морфології української мови з історичного погляду розпочалося ще в XIX ст. паралельно з вивченням історії морфологічної системи інших слов'янських мов, зокрема східнослов'янських, однак узагальнюючої праці з історичної морфології української мови, подібної до видатної для свого часу книжки з історичної фонетики П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия», дореволюційне мовознавство так і не дало. Щоправда, спробу цільного огляду української морфології з певними історичними коментарями було зроблено в праці О. Огоновського «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» (Lemberg, 1880, с. 96—148; пор. також його «Граматику руского языка для школ середних» — Львів, 1889, с. 49—80), однак вона була побудована на порівняно бідному фактичному матеріалі, а питання походження української мови і її взаємозв'язки з іншими слов'янськими висвітлювалися неправильно [1].

Цікаву спробу історичного висвітлення морфології української мови знаходимо і у другому томі широко задуманої праці А. Ю. Кримського «Українська грамматика» (т. 2, вип. 1.— М., 1907), яка, однак, так і залишилася незавершеною.

Українська історична морфологія висвітлювалася паралельно з історичною морфологією російської й біло-

---

[1] Цікаві дані щодо історії розвитку українського відмінювання знаходимо також у застарілій уже праці «Ueber die Wirkunden der Analogie des Kleinrussischen» (див.: Archiv für slavische Philologie.— B. 8 — P. 196—246; 409—432; B. 10.— P. 58—76).

руської мов у ряді праць вітчизняних мовознавців, найважливішою з яких є «Лекции по истории русского языка» О. І. Соболевського (К., 1888; 4-е вид.— М., 1907), що послужили базою й для ряду інших спроб висвітлення матеріалу з історичної морфології. Визначна ж праця О. О. Шахматова «Курс истории руского языка» (ч. 1—3. Спб., 1909—1911.— Вид. літографоване), що містила багатющий новий фактичний матеріал, на жаль, залишилася незавершеною, а в частині, присвяченій морфології, було здійснено лише загальний огляд морфологічних явищ іменного відмінювання власне російської мови, хоч у ній знаходимо й пояснення ряду морфологічних явищ й української мови із залученням великого фактичного матеріалу як із писемних пам'яток, так і з українських говорів. Ця праця, будучи виданою друкарським способом 1957 р. (*Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка.— М.: Учпедгиз, 1957), відчутно збагатила мовознавчу науку.

Уже в перші роки після Жовтневої революції з'являються спроби загальних оглядів історії української мови, які включають і морфологію. Найкращі з них — «Украинский язык» С. М. Кульбакина (Х., 1919), а також «Нарис історії української мови» П. О. Бузука (К., 1927), що в доопрацьованому і доповненому вигляді ввійшов до колективної праці «Історичний курс української мови» (Х., 1929).

На початку 30-х років з'являється й спроба синтетичної праці з історичної морфології української мови, «Історія форм української мови», виконана М. К. Грунським та П. Ковальовим (Х., 1931). Ця праця виконана на великому фактичному матеріалі з пам'яток і з народних говорів, зібраному переважно з різних наукових досліджень. У ній знаходимо багато вдалих пояснень історії морфологічних явищ української мови, хоч серед них іноді трапляються й помилкові, що виявляється, зокрема, в перебільшенні зовнішніх впливів, насамперед західнослов'янських, тощо. Завдяки цій праці вивчення історичної морфології української мови просунулося значно вперед, ставши в рівень з аналогічними дослідженнями деяких інших слов'янських мов. Проте в цілому, як підручна книга для вузів (а саме на таку роль вона претендувала), вона виявилася невдалою. Вражала також нерівномірність опрацювання різних розділів, що виявилося, зокрема, в тому, що на висвітлення історії іменникових

форм відведено майже дві третини її обсягу, в той час як історія інших частин мови висвітлена надзвичайно стисло, без наведення достатньої кількості прикладів.

У 40—50-х роках було створено ряд вузівських посібників, в яких коротко викладалася й історична морфологія української мови (див.: *Москаленко А. А.* Конспект з методичними вказівками з історичної граматики української мови.— К.: Рад. шк., 1951; *Медведєв Ф. П.* Історична граматика української мови.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1955[1]; *Бевзенко С. П.* Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1953), проте більшість із них через свою стислість і фрагментарність не змогла задовольнити потреб вищої школи в навчальних посібниках. Лише з виходом колективної праці «Історична граматика української мови» (К.: Рад. шк., 1957, 2-ге вид.— 1962), де розділ «Морфологія» написаний І. Й. Тараненком, С. П. Самійленком та О. П. Безпальком, наші вузи отримали нарешті задовільний посібник, прихильно прийнятий науковою критикою. Щоправда, в морфологічній частині цей посібник виконаний нерівномірно, зокрема надто стисло висвітлено історію іменників і дієслів, трапляються й деякі не зовсім певні пояснення.

Чимало явищ історичної морфології української мови висвітлив Л. А. Булаховський у циклі статей «З історичних коментаріїв до української мови», що друкувалися в різних виданнях наукових записок і збірників протягом 1949—1952 рр., й пізніше, з доданням нових рукописних матеріалів увійшли до, на жаль, незавершеної праці «Історичний коментарій до української літературної мови» (див.: *Булаховський Л. А.* Вибр. праці.— К.: Наук. думка, 1977.— Т. 2.— С. 278—324).

Протягом 60—70-х років історична морфологія української мови дістала опрацювання в ряді монографічних праць, зокрема в таких, як: *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору).— Ужгород: Закарпатоблвидав, 1960; *Самійленко С. П.* Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 1—2.— К.: Рад. шк., 1964—1970; *Керницький І. М.* Система словозміни в українській мові (на матеріалі пам'яток XVI ст.).— К.: Наук. думка, 1967;

[1] Пор. також новіше, значно розширене опрацювання у кн.: Нариси з української історичної граматики.— Х.: Вид во Харків. ун-ту, 1964.— С. 124—245.

Русанівський В. М. Структура українського дієслова.— К.: Наук. думка, 1971; *Матвіяс І. Г.* Іменник в українській мові.— К.: Рад. шк., 1974; *Грищенко А. П.* Прикметник в українській мові.— К.: Наук. думка, 1978 та ін.

Вихід у світ цих монографій значно просунув вперед вивчення історичної морфології української мови, внаслідок чого вона стала одним із найдосліджeніших розділів історії української мови.

1978 р. у видавництві «Наукова думка» вийшла перша із серії праць кількатомного видання «Історія української мови. Морфологія» (К.: Наук. думка, 1978), опрацьована колективом авторів, в якій узагальнюються попередні опрацювання історичної морфології з залученням великого нового матеріалу із писемних пам'яток. Це дало змогу авторам по-новому висвітлити ряд питань історичної української морфології, а в розділах, присвячених прислівнику і службовим частинам мови, вперше подати цільні, досить значні за обсягом, насичені великим фактичним матеріалом нариси про історію кожної із них[1].

Під кінець відзначимо, що ця праця знайшла своє застосування і в практиці викладання історичної морфології української мови у вищих навчальних закладах, оскільки в новому навчальному посібнику з історичної граматики української мови (*Жовтобрюх М. А., Волох О. П., Самійленко С. П., Слинько І. І.* Історична граматика української мови.— К.: Вища шк., 1980) виклад цього розділу міцно опирається на результати, здобуті авторами розглядуваної монографії.

6. Вивчення історичного словотвору

Дослідження історичного словотвору української мови весь час відставало від вивчення історії відмінювання і дієвідмінювання, хоч історичні екскурси при аналізі окремих словотвірних явищ робилися ще в працях дореволюційних мовознавців. Так, окремих питань українського словотвору з історичними коментарями торкався ще М. О. Максимович у таких працях, як «Начатки русской филологии» (1.— К., 1848), «Критико-исторические исследования о русском языке» (ЖМНП. 1838. № 3.—

[1] Див. рецензію: *Галас К. Й.* Бевзенко С. П., Грищенко А. П., Лукінова Т. Б., Німчук В. В., Русанівський В. М., Самійленко С. П. Історія української мови. Морфологія // Мовознавство.— 1980.— № 1.— С. 80—82.

С. 533—563), «Филологические письма к М. П. Погодину» 1856—1863 рр. (див.: Соч.— К., 1880.— Т. 3.— С. 183—311) й особливо у відповіді на працю П. О. Лавровського «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими» (ЖМНП. 1859. № 5), в якій було розглянуто і деякі особливості українського словотвору у зіставленні з словотвірними явищами інших слов'янських мов, хоч загальні висновки, які робить останній автор із цих зіставлень, не витримують жодної критики.

Окремі явища українського словотвору на загальносхіднослов'янському фоні знайшли певне висвітлення й історичне коментування у першій частині «Исторической грамматики русского языка» Ф. І. Буслаєва (М., 1858; 2-ге вид.— М., 1863), а на загальнослов'янському — у, щоправда, багатьох відношеннях невдалій «Сравнительной грамматике славянских языков» (ч. 2. Словообразование.— Х., 1873) В. І. Шерцля, який взагалі виявляв пильну зацікавленість до української мови, широко залучаючи її матеріали до своїх праць.

Перший цільний нарис українського словотвору з окремими історичними екскурсами і зіставленнями знаходимо в уже згадуваній книжці О. Огоновського «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache».

У перші десятиліття після революції з'являються лише окремі розділи із словотвору в дослідженнях мови пам'яток (наприклад, у праці В. Ярошенка «Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.» // Зб. комісії для дослідження історії української мови, т. 1.— К., 1931.— С. 247—258), або ж поодинокі розвідки з історичного словотвору (*Сімович В.* Українські чоловічі імення осіб на *-но* в історичнім освітленні // *Там же.*— С. 87—111).

Ряд екскурсів до українського словотвору знаходимо у численних статтях Л. А. Булаховського з питань акцентології, які вчений публікував починаючи з середини 20-х років до кінця свого життя, а також у спеціальних статтях із серії «З історичних коментаріїв до української мови», які тепер з додатком нових матеріалів зібрані у кн.: *Булаховський Л. А.* Вибр. праці: У 5 т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 325—447.

Відчутне пожвавлення досліджень з історії українського словотвору припадає на 50—60-ті роки. Тут, крім уже згадуваних праць Л. А. Булаховського, необхідно вказати ще на його узагальнюючу монографію «Питання

походження української мови» (К., 1956), в якій широко коментуються явища українського словотворення.

Серед праць цього періоду виділяється важлива монографія Л. Л. Гумецької «Нариси словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.» (К.: Вид-во АН УРСР, 1958), яка, будучи присвяченою описові українського словотворення за пам'ятками, що найкраще відбивали живе народне мовлення, значно просунула вперед дослідження історії українського словотвору.

Історичний словотвір української мови із залученням значного матеріалу писемних пам'яток досліджували також такі вчені, як С. П. Самійленко, В. М. Русанівський, Т. М. Возний, А. В. Майборода, Т. К. Молодід, В. П. Токар, А. П. Грищенко та ін.

Крім ряду статей, опублікованих С. П. Самійленком у журналі «Українська мова в школі», що в доопрацьованому вигляді ввійшли до колективної «Історичної граматики української мови» (К., 1957), цей автор створив досить великі за обсягом розділи про історію словотвору іменників і займенників у двох випусках «Нарисів з історичної морфології української мови» (К., 1961.— С. 13—55; К., 1970.— С. 5—47).

Кілька статей і спеціальну монографію про історію окремих іменникових суфіксів опублікував В. П. Токар (див.: Історія суфікса *-ка* в українській мові.— Дніпропетровськ, 1959). Ряд статей про історію окремих іменникових суфіксів за даними українських грамот XVI ст. надрукував А. В. Майборода (див.: Из истории украинского словообразования. Автореф. ... канд. дис.— Х., 1957), а на матеріалі «Палінодії» З. Копистенського — Т. К. Молодід (Язык «Палинодии» З. Копыстенского. Общая характеристика лексики и словообразования. Автореф. ... канд. дис.— К., 1963) тощо.

Вивченням історії суфіксального словотвору дієслів української мови, зокрема у порівнянні з іншими східнослов'янськими і загалом слов'янськими мовами, тривалий час займається Т. М. Возний. Ще 1956 р. було опубліковано автореферат його кандидатської дисертації (Вопросы глагольного словообразования в украинском языке. История развития глаголов с суффиксами *-ува-*, *-ну-*.— Львів, 1956), а згодом з'явилася й серія його статей про окремі словотвірні моделі дієслів (з суфіксами *-ува-*, *-ну-*, *-и-*, *-а-* тощо), які друкувалися переважно у збірнику кафедри української мови Львівського університету

«Питання українського мовознавства», «Віснику Львівського університету» та ін.; пор. також монографію «Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською» (Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1981).

Словотвір дієслів досліджував у своїй монографії «Структура дієслівних основ української мови» В. М. Русанівський (К.: Наук. думка, 1971), а історію словотвору прикметників — А. П. Грищенко (див.: Прикметник в українській мові.— К.: Наук. думка, 1978).

Нагромадження значної кількості нових фактичних даних з історії українського словотворення, що сталося завдяки наполегливій праці багатьох учених, сприяло й створенню загальних оглядів історичного словотвору української мови, які, щоправда, хибують на фрагментарність, неповноту викладу і не можуть задовольнити нагальної потреби в цільному систематичному викладі історії українського словотворення. До цих праць належить уже згадувана «Історична граматика української мови» колективу авторів (К., 1957; 2-ге вид.— К., 1962), в якій основні розділи про словотвір окремих частин мови належать С. П. Самійленку, а також монографія С. П. Бевзенка «Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору» (Ужгород, 1960), в якій подано нариси про словотвір кожної частини мови.

Багато нових даних про морфологічну структуру прислівників, прийменників, сполучників, часток, вигуків, а також дієслів подано в колективній праці «Історія української мови. Морфологія» (К.: Наук. думка, 1978), однак детальному оглядові історії українського словотворення, очевидно, необхідно було б присвятити окремий спеціальний том академічної «Історії української мови». Високий рівень томів цієї серії, які вже побачили світ, дає усі підстави сподіватися, що й спеціальний том, присвячений словотворенню, був би вагомим внеском в опрацювання історичного словотвору української мови. Здійсненню такої праці сприятиме й вихід у світ дуже цінної книги про праслов'янський словотвір, виконаної відомим мовознавцем-славістом Фр. Славським (див.: *Sławski Fr.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański.— Wrocław; Warszawa; Kraków. 1. 1974.— С. 41—141; 2, 1976.— С. 13—60; 3, 1979.— С. 11—19).

7. Вивчення історичного синтаксису

Міцні підвалини для вивчення історичного синтаксису української та інших східнослов'янських мов були закладені ще в дореволюційному вітчизняному мовознавстві.

Із праць дореволюційних вітчизняних учених, присвячених історичному синтаксису, насамперед необхідно згадати такі, як «Опыт исторической грамматики русского языка» (М., 1858) та «Историческая грамматика русского языка» (М., 1863) Ф. І. Буслаєва, другий том яких був присвячений виключно синтаксису, виклад якого тут був ще далеким від історичного, «Способы относительного подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса» Ф. Є. Корша (М., 1877) й особливо неперевершені праці О. О. Потебні «Из записок по русской грамматике» (т. 1.— Воронеж, 1874; т. 2.— Х., 1874; 2-ге вид.— т. 1—2.— Х., 1888; т. 3.— Х., 1899), що й досі не втратили свого значення і являють собою невичерпне джерело знань з історичного синтаксису східнослов'янських мов.

Проте дореволюційне мовознавство так і не спромоглося на цільний нарис історичного синтаксису української чи якоїсь іншої із східнослов'янських мов. Щоправда, в уже не раз згадуваній праці О. Огоновського «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» маємо спробу історичного коментування синтаксичних явищ української мови, а в літографованому виданні відома і спроба цільного викладу історичного синтаксису східнослов'янських мов «Русский исторический синтаксис» О. І. Соболевського (М., 1892—1893), яка, проте, так і залишилася незавершеною; пор. також нарис синтаксису білоруської мови з історичними коментарями: *Карский Е. Ф.* Белорусы. Т. 2. Язык белорусского племени. Вып. 3. Очерк синтаксиса белорусского наречия.— Варшава, 1912.

Недостатня дослідженість історичного синтаксису східнослов'янських мов була пов'язана з тим, що в дореволюційний період майже зовсім не були вивчені з погляду синтаксису писані пам'ятки як староруського, так і пізніших періодів (старořосійського, старобілоруського, староукраїнського), слабко опрацьовувався синтаксис сучасних літературних мов, а також і діалектний синтаксис.

У післяреволюційний період розгортаються дослідження як синтаксису писаних пам'яток (староруських і староукраїнських), так і історії окремих синтаксичних явищ.

Вивченню синтаксису староруських пам'яток були присвячені такі праці: *Истрина Е. С.* Синтаксические явления Синодального списка I Новгородской летописи.— Пг., 1923; *Карский Е. Ф.* Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописи.— Л., 1929; *Борковский В. И.* Синтаксис древнерусских грамот. Т. 1.— Львов, 1949; Т. 2.— М., 1958; *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода.— М.; Л., 1946, в якій подано також опис синтаксису чотирьох староруських пам'яток світського характеру, та ін.

Серед найважливіших видань із синтаксису староукраїнських пам'яток слід відзначити: *Ярошенко В.* Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV ст. // Збірник комісій для дослідження історії української мови.— К., 1931. Т. 1.— С. 315—331; *Бевзенко С. П.* Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. 1954. Т. 9.— С. 165—243; *Єдлінська У. Я.* Питання історичного синтаксису української мови. На матеріалі листів Б. Хмельницького.— К.: Вид-во АН УРСР, 1961, а також статті про синтаксис пам'яток українського полемічного письменства В. Ф. Сича, про синтаксичні явища у літописі С. Величка О. Я. Петренка й І. І. Слинька тощо, дослідження синтаксису такої цікавої пам'ятки, як Нягівські повчання на євангеліє у книзі Ласло Деже «Очерки по истории закарпатских говоров» (Будапешт, 1967), та ін.

Поряд із вивченням синтаксису пам'яток у післяреволюційний період з'являється ряд досліджень історії окремих синтаксичних явищ української мови, в яких широко використовуються дані з писемних пам'яток. Із цих праць відзначаються вартісні синтаксичні розвідки Л. А. Булаховського під загальною назвою «З історичних коментаріїв до української мови» (див. його статті: Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості про них // Наук. зап. Київ. ун-ту. 1946. Т. 5, вип. 2.— С. 31—74; Порядок слів // *Там же.* 1947. Т. 6, вип. 1.— С. 51—70; Уваги до старовинних засобів синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів // *Там же.* 1948. Т. 7, вип. 3.— С. 25—50), які автор мав намір об'єднати, доповнивши їх новими розділами, у книжку «Нариси з історичного синтаксису української мови», але йому, на жаль, так і не пощастило здійснити цього задуму. Лише тепер ці статті з деякими новими матеріалами опублі-

ковані у праці «Історичний коментарій до української мови», що ввійшла до другого тому його вибраних праць (див.: *Булаховський Л. А.* Вибр. праці: У 5 т.— Т. 2.— С. 448—567).

Особливої уваги заслуговують також праці О. С. Мельничука «Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові» (див.: Дослідження з синтаксису української мови.— К.: Вид-во АН УРСР, 1959.— С. 261—295), «Видозміни оформлення речень непрямої модальності в історії української мови» (Слов'янське мовознавство.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.— Т. 2.— С. 120—163), «Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові» (*Там же.*— 1961.— Т. 3.— С. 124—194), «Історія розвитку системи відносних слів в українській мові» (*Там же.*— 1962.— Т. 4.— С. 80—121), «Генезис і історичні видозміни припідрядного вживання сполучника *і* в українській мові» (у кн.: О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962.— С. 178—192) та деякі інші, що являють собою серйозний внесок у дослідження історичного синтаксису української мови.

Заслуговують на увагу також численні, цінні своїм фактичним матеріалом, здобутим із староукраїнських пам'яток XIV—XVIII ст., розвідки з історії відмінкових конструкцій І. І. Слинька, опубліковані у вигляді трьох книжок (див.: Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV—XVIII ст. (Місцево-просторові звороти).— Львів, 1968; Історичний синтаксис української мови за пам'ятками XIV—XVIII ст. (Часові звороти).— Чернівці, 1968; Історія об'єктивних зворотів української мови.— Чернівці, 1969) та ряду статей (пор., наприклад: Історія присвійних конструкцій української мови за свідченням пам'яток XIV—XVIII ст. // Наук. зап. Чернівецьк. ун-ту. Т. 31. Сер. філол. наук., вип. 7.— С. 33—58; До питання про історію орудного предикативного відмінка в українській мові // *Там же.* 1959. Т. 32, вип. 8.— С. 63—83; З історії знахідного відмінка від назв живих істот в українській мові // *Там же.* 1961. Т. 47, вип. 14.— С. 57—85 тощо). На цю ж тему було створено ряд кандидатських дисертацій, наприклад, «Придієслівне керування в українських пам'ятках XIV—XVII ст.» О. А. Зарудняка (К., 1959), «Синоніміка прийменникових словосполучень в мові української народності» З. І. Іваненко (Одеса, 1962) та ін.

Питанню історії складнопідрядних речень присвячені кандидатські дисертації Т. С. Ярмоленка «Складнопідрядні речення в пам'ятках ділового письменства XVI ст.» (К., 1955), О. А. Скоропади «Означальні підрядні речення в українській мові» (Львів, 1958), Т. Д. Герасименко «Розвиток гіпотактичних конструкцій в різних жанрах української літературної мови XVII — початку XVIII ст. (К., 1968) тощо.

У післяреволюційний період з'являються і спроби здійснити загальний огляд історичного синтаксису української мови. Перша з них належить К. Німчинову в колективному «Історичному курсі української мови» (Х., 1929—1930.— С. 167—229), де подано загальний нарис розвитку простого речення переважно за даними праць О. О. Потебні. Пізніше кілька спроб огляду історії основних синтаксичних явищ зробив А. А. Москаленко, спочатку коротко в «Методичних вказівках з історичної граматики» (К., 1941) і в «Конспекті з методичними вказівками з історичної граматики української мови» (К., 1951), а згодом у розширеному вигляді у посібниках «Синтаксис простого речення давньоруської та української мови» і «Синтаксис складного речення давньоруської та української мови» (Одеса, 1959). Детальніше опрацювання питання історичного синтаксису української мови знайшли у загальних оглядах О. П. Безпалька (наприклад, в «Історичній граматиці української мови». Вип. 3. Синтаксис (К.: Рад. шк., 1956), колективній «Історичній граматиці української мови» п'яти авторів (К.; Рад. шк., 1957, 2-ге вид.— 1962), а в дещо розширеному вигляді — у «Нарисах з історичного синтаксису української мови» (К.: Рад. шк., 1960), однак у них не враховано даних багатьох нових, дуже вартісних праць, що вийшли уже після їх написання (наприклад, О. С. Мельничука та ін.). У зв'язку з цим потреба у нових узагальнюючих працях з історичного синтаксису української мови не сходить з порядку денного. Не можуть її задовольнити і дві опубліковані пізніше узагальнюючі праці І. І. Слинька «Історичний синтаксис української мови» (К.: Вища шк., 1973) та «Синтаксис» у колективній «Історичній граматиці української мови» М. А. Жовтобрюха, О. Т. Волоха, С. П. Самійленка, І. І. Слинька (К.: Вища шк., 1980) перша — через свою неповноту (у ній розглянуто тільки історію словосполучень і частково історію окремих явищ синтаксису простого речення лише за даними староукра-

їнських пам'яток XIV—XVIII ст.), а друга — через надмірну стислість і фрагментарність.

Детальний огляд історії окремих ланок синтаксичної системи української мови у порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами здійснено в окремих колективних монографіях під загальною назвою «Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков», виконаних колективом авторів під керівництвом і за активної безпосередньої участі визначного історика синтаксису В. І. Борковського (див.: Члены предложения.— М.: Наука, 1968; Типы простого предложения.— М.: Наука, 1968; Бессоюзные сложные предложения.— М.: Наука, 1972), які, щоправда, через свою незавершеність не становлять цільного викладу порівняльно-історичного синтаксису східнослов'янських мов.

Велику синтетичну колективну працю з історичного синтаксису української мови, що являє собою окремий том кількатомної «Історії української мови» [1], створено в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР. В ній на великому фактичному матеріалі, зібраному з писаних пам'яток, а частково також з діалектного мовлення, досліджується історія становлення синтаксичної системи української мови. Щоправда, ця праця дещо випадає з загального плану викладу матеріалу, прийнятого в решті томів «Історії української мови», зокрема тим, що хронологічні рамки найдавніших періодів історії мови у ній відчутно звужено за рахунок характеристики стану синтаксичної системи спільнослов'янського і спільноіндоєвропейського періодів.

8. Вивчення історичної лексикології

Історична лексикологія української мови, незважаючи на те, що її вивчення почалося ще у першій половині XIX ст., опрацьована дуже слабко. Це пояснюється, принаймні, трьома причинами: 1) слабкою дослідженістю з лексикографічного погляду пам'яток історії нашої мови (як староруських, так і староукраїнських); 2) недостат-

---

[1] Історія української мови. Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Г. Х. Щербатюк.— К.: Наук. думка, 1983; див. рецензію: *Преображенская М. Н.* Історія української мови. Синтаксис // Вопр. языкознания.— 1985.— № 2.— С. 150—152.

ньою розвиненістю української історичної лексикографії; 3) слабкою вивченістю української лексики з погляду етимологічного, що виявляється, між іншим, й у тому, що етимологічні словники української мови тривалий час були зовсім відсутні.

Початки української історичної лексикології пов'язані з філологічними працями М. О. Максимовича, зокрема з відомими «Филологическими письмами к М. П. Погодину» (1856—1863), в яких знаходимо чимало заміток з історії окремих слів, а також з працею І. І. Срезневського «Мысли об истории русского языка» (Спб., 1849), в якій особлива увага звернена на вивчення старих запозичень у складі лексики староруської мови. Однак на справжній науковий грунт вивчення історичної лексикології вперше поставив О. О. Потебня у своїх працях «Из записок по русской грамматике» (т. 1, 1874) та «Этимологические заметки» (1879—1882), в яких він піддав історико-етимологічному і семасіологічному вивченню значну кількість слів східнослов'янських мов, зокрема й української.

Протягом 1878—1882 рр. з'являється велика за обсягом монографія А. С. Будиловича «Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным», в якій зроблена спроба характеристики праслов'янської мови з лексикологічного погляду. Проте ця праця залишилась незавершеною і вже давно застаріла.

У дореволюційний період вивченням історичної лексикології східнослов'янських мов, зокрема давнішого, староруського періоду багато займалися такі вчені, як І. І. Срезневський — автор лексикографічної праці величезної вартості «Матеріалы для словаря древнерусского языка» (т. 1—3.— Спб., 1893—1912), О. І. Соболевський — автор ряду праць, об'єднаних у збірниках «Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии» (Спб., 1910), «Лингвистические и археологические наблюдения» (Спб., 1914), а після революції — «Славяно-скифские этюды». 1—8 (Известия по РЯС. 1929. Т. 2, кн. 1.— С. 159—163) та ін., М. Фасмер — автор праці «Греко-славянские этюды. 3. Греческие заимствования в русском языке» (Спб., 1909), а згодом й найбільшого з етимологічних словників російської мови тощо.

Варто згадати також і деякі статті, в яких розглядаються, зокрема, запозичені слова в українській мові, наприклад: *Потебня А. А.* Заимствование малоруссами не-

которых слов у немцев // Русский филологический вестник.— 1879.— Т. 1.— С. 262; *Потебня А. А.* Несколько иностранных слов в малорусском // *Там же.*— 1880.— Т. 3.— С. 104; *Czopey L.* Magyar szók a rutén nyekben (*Чопей Л.* Мадярські слова в руській мові) // Nyelvtudományi Közlemények.— Будапешт, 1881.— Т. 16; *Макарушка О.* Словар українських виразів, перейнятих з мов тюркських // ЗНТШ. Львів, Т. 5.— С. 1—14 та ін.

Глибоке вивчення лексики староруських і староукраїнських пам'яток розпочалося тільки в пожовтневий період.

Назвемо найголовніші із праць, присвячених вивченню лексики староруських пам'яток: *Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей).— Л., 1949; *Львов А. С.* Лексика «Повести временных лет».— М.: Наука, 1975; *Обнорский С. П.* Очерки по истории литературного языка старшего периода.— М., Л.: Изд-во АН СССР, 1946, де досліджується лексика чотирьох староруських пам'яток світського характеру (Руської правди, творів Володимира Мономаха, Моління Данила Заточника, Слова о полку Ігоревім); *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис. Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості.— К.: Вид-во АН УРСР, 1961, присвячена вивченню лексики дуже важливої староукраїнської пам'ятки, та ін.

До цих видань тісно прилягає книжка П. Я. Черних «Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период» (М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956), в якій автор на основі праць своїх попередників та власних досліджень подає першу спробу побудови історичної лексикології, переважно спільносхіднослов'янського, староруського періоду.

Поруч із вивченням лексики староруських пам'яток розгортається й дослідження лексики пам'яток староукраїнських. Тут треба відзначити серію статей Ф. Є. Ткача про лексику українських ділових документів канцелярії Б. Хмельницького, зокрема: Народна основа лексики ділових документів канцелярії Б. Хмельницького // Укр. мова в школі.— 1957.— № 1.— С. 7—13; Суспільно-економічна лексика мови українських ділових документів першої половини XVII ст. // Праці Одеськ. ун-ту. 1958. Т. 148. Сер. філол. наук, вип. 8.— С. 189—194; До характеристики словникового складу мови українських ділових документів середини XVII ст. // *Там же.* 1959. Т. 149. Сер.

філол. наук, вип. 9.— С. 227—237; До характеристики словникового складу мови українських ділових документів в XVII ст. // *Там же.*— Т. 152. Сер. філол. наук, вип. 15, 1962.— С. 112—128, та ін., статті Л. І. Батюк про лексику й фразеологію літопису Самовидця (Лексика Літопису Самовидця // Дослідження і матеріали з української мови.— К.: Вид-во АН УРСР, 1959.— Т. 1.— С. 24—36; Із спостережень над фразеологією Літопису Самовидця // Наук. зап. Дрогобицьк. пед. ін-ту.— 1959.— Вип. 4.— С. 97—106), ряд статей М. Л. Худаша про лексику ділових документів Львівського Ставропігіївського братства й окрему його монографію «Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст. (На матеріалах Львівського Ставропігіївського братства)» (К.: Вид-во АН УРСР, 1961), а також окремі статті інших учених про лексику староукраїнських пам'яток, як, наприклад: *Молодід Т. К.* Із спостережень над лексикою «Палінодії» З. Копистенського // Наук. зап. Київ. ун-ту. Т. 17, вип. 2. Зб. філол. ф-ту. № 13. 1958.— С. 147—164; *Ощипко І. Й.* Із спостережень над побутовою лексикою української мови XVII ст. // Питання укр. мовознавства. Кн. 4.— Львів, 1960.— С. 117—126 тощо.

До цього треба додати ряд праць різних авторів з історичної ономастики, зокрема такі, як «Топографічні назви української актової мови XIV—XV ст.» (Дослідження з мови та літератури.— К.: Вид-во АН УРСР, 1957.— С. 83— 91) та «Топоніміка в українській актовій мові XIV—XV ст.» (Мовознавство.— 1957.— Т. 14.— С. 10—22) Л. Л. Гумецької й особливо монографію М. Л. Худаша «З історії української антропонімії» (К.: Наук. думка, 1977).

Окремо слід згадати деякі видання, в яких досліджуються різні шари української лексики, наприклад: «Назви спорідненості і свояцтва в українській мові» А. А. Бурячка (К.: Вид-во АН УРСР, 1981); «Назви одиниць виміру і ваги в українській мові» В. О. Винника (К.: Наук. думка, 1966); «Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст.» В. Й. Горобця (К.: Наук. думка, 1979), а також ряд статей з монографії Є. І. Чернова «Історія назв грошей і грошових одиниць в українській мові» (Назви грошей та грошових одиниць в давньоруській мові та їх еволюція в українській мові // Наук. зап. Запорізьк. пед. ін-ту, 1957. Т. 4.— С. 144—160; З історії української нумізматики (Грошова термінологія XVII—

XVIII ст.) // Укр. істор. журн.— 1959.— № 1.— С. 100—105 та ін.).

Розвиток досліджень з історичної лексикології української мови відчутно стримує слабка забезпеченість її історичними словниками.

У великій пригоді дослідникові стають «Материалы для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського (т. 1—3.— Спб., 1892—1912), однак у староукраїнській лексикографії відчуваються істотні прогалини. Їх у значній мірі був покликаний ліквідувати «Історичний словник українського язика», що виходив за редакцією Є. К. Тимченка, проте вийшло в світ лише два випуски першого тому (Х.; К., 1930—1932). Підготовлений же Є. К. Тимченком ще на початку XX ст. короткий історичний словник української мови «Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV—XVIII в.» зберігся лише в рукописі в бібліотеці Інституту мовознавства АН УРСР і доступний для користування дуже обмеженому колу читачів, а «Словарь древнего актового языка северо-западного края и царства польского» І. Горбачевського (Вільно, 1874) був дуже короткий.

На сьогодні неоціненним джерелом для історико-лексикографічних досліджень є двотомний «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» за редакцією Л. Л. Гумецької (К.: Наук. думка, 1977—1978), підготовлений в Інституті суспільних наук, однак ще відчувається відсутність історичного староукраїнського словника XVI—XVIII ст.

Гальмує розвиток історико-лексикологічних досліджень також відсутність етимологічного словника української мови. Однак така праця в семи томах уже створена кваліфікованим колективом спеціалістів з Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні під керівництвом О. С. Мельничука. Перші три томи словника вже вийшли друком у видавництві «Наукова думка» (т. 1.— 1982; т. 2.— 1985 і т. 3 — 1989). Становить інтерес також «Етимологічний словник географічних назв Південної Русі», підготовлений І. М. Железняк, А. П. Корепановою, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижаком (К.: Наук. думка, 1985).

У другій половині XX ст. було здійснено й окремі спроби створити систематичний курс історичної лексикології української мови, однак вони втілилися лише в публікації чотирьох випусків конспекту лекцій А. А. Москаленка, що не справляють цілісного враження

і надруковані з численними друкарськими помилками. Проте, якщо їх розмістити в належній послідовності (Лексика. Лексикологія. Лексикографія.— Одеса, 1973, де подається детальна бібліографія й виклад староруської лексикології; Українська історична лексикологія.— Одеса, 1972, де висвітлюється історія окремих шарів української лексики XIV—XVIII ст.; Українська лексика першої половини XIX ст.— Одеса, 1969; Лексика української літературної мови другої половини XIX— початку XX ст.— Одеса, 1970), то вийде досить систематичний загальний курс української історичної лексикології обсягом понад 20 авт. арк., в якому простежено розвиток окремих шарів української лексики (виробничої, суспільно-політичної і побутової) від староруського періоду до кінця XIX— початку XX ст.

Нещодавно в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР підготовлено й видано окремий том «Історії української мови», в якому детально розглядається розвиток лексики та фразеології української мови, починаючи від праслов'янського періоду і кінчаючи сучасним станом [1] (авторський колектив: В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова, Л. І. Коломієць, Л. Т. Масенко, В. В. Німчук, Л. С. Паламарчук, В. А. Передрієнко, В. М. Русанівський, І. П. Чепіга, П. П. Чучка, Пв. Пв. Чучка). У цій праці докладно описується лексика староруської мови як спільна основа розвитку лексики трьох братніх східнослов'янських мов, а також за українськими пам'ятками XIV—XV та XVI—XVIII ст. зроблено досить повний огляд розвитку староукраїнської лексики. В кінці коротко простежуються основні тенденції розвитку української лексики XIX—початку XX ст. та радянського періоду.

Цей том «Історії української мови» як перша спроба більш-менш повного опису історичного розвитку української лексики та фразеології з великою увагою й інтересом був прийнятий науковою громадськістю і дістав високу оцінку. Проте питання історичного розвитку лексики української мови потребує подальшого вивчення. Тому й не дивно, що вже після виходу в світ цієї капі-

---

[1] Історія української мови. Лексика і фразеологія.— К.: Наук. думка, 1983; див. рецензію: *Жовтобрюх М. А.* Історія української мови. Лексика і фразеологія // Вопр. языкознания.— 1985.— № 2.— С. 146—150.

тальної праці з'являються й нові, присвячені опрацюванню окремих проблем історії лексики української мови, наприклад, монографії А. А. Бурячка «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов» (К.: Наук. думка, 1983) й О. Г. Муромцевої «Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — на початку XX ст.» (Х.: Вища шк., 1985).

9. Вивчення історії української літературної мови

Поряд з історичною граматикою та лексикологією української мови вивчалася й інша її галузь — історія української літературної мови, предметом якої є зародження, становлення й розвиток літературної мови на всіх етапах її розвитку, від перших початків письменства у стародавній Русі до сучасного її стану в усій різноманітності стилів і жанрів.

Історія української літературної мови як окрема галузь українського мовознавства оформилася зовсім недавно, перебуваючи при цьому тривалий час у тісному симбіозі з лінгвостилістикою, з якою вона й досі не втрачає якнайтісніших зв'язків, хоч кожна з цих дисциплін має свій конкретний предмет вивчення й використовує на практиці свої науково-дослідницькі прийоми.

Історія української літературної мови стала викладатися у вищій філологічній школі як окремий предмет порівняно недавно, лише з кінця 20-х — початку 30-х років XX ст., що сприяло дальшому її становленню як окремої лінгвістичної дисципліни, визначенню її об'єкта, уточненню обсягу тощо.

Хоч історія української літературної мови як окрема ділянка українського мовознавства сформувалася лише в післяреволюційний період, наукові основи її було закладено ще наприкінці XIX— на початку XX ст. завдяки діяльності такого визначного ученого, як П. Г. Житецький (1837—1911). Із його праць, що безпосередньо торкаються питань історії української літературної мови, необхідно відзначити насамперед такі: «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке» (К., 1889), «Энеида» Котляревского и древнейший список

ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в.» (К., 1900), «Начерк історії літературної української мови» (К., 1914).

Найважливішою з цих праць є, безсумнівно, «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке», в якій на основі аналізу великого фактичного матеріалу, залученого із пам'яток, подається спроба характеристики стану української книжної мови цього періоду, зокрема її стилістичних особливостей, що були тісно пов'язані з граматичним матеріалом, причому власне науковий аналіз книжної української мови у цій праці здійснюється не на окремих творах тих чи інших українських письменників XVII ст., а в цілому її складі, тобто робиться фронтальне дослідження української літературної мови XVII ст. взагалі, з урахуванням усіх її стилів і жанрів. Такий фундаментальний підхід до вивчення української літературної мови XVII ст. дав змогу авторові зробити дуже важливі висновки стосовно її загальної характеристики, в якій «в цілому переважають народні стихії мови над книжними церковнослов'янськими», а також про те, що в ній «переважають особливості північних і західних українських говорів». Завдяки саме цій праці наука збагатилася більш-менш повною об'єктивною характеристикою української літературної мови XVII ст. у всіх існуючих тоді її стилях і жанрах.

В іншій праці П. Г. Житецького,— «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVII ст.»,— присвяченій загальному оглядові української літератури XVIII ст., з'ясуванню передумов появи «Енеїди», знаходимо багато важливих спостережень над мовою українського письменства цього періоду, зокрема літописів Самовидця, Грабянки, Величка, анонімних жартівливих і сатиричних віршів, шкільних драм і інтермедій, творів І. Некрашевича й Г. Сковороди тощо, що дають змогу скласти повне уявлення про шляхи розвитку української літературної мови протягом XVIII ст.

До розглянутих вище тісно прилягає ще одна фольклористична праця цього ж автора «Мысли о народных малорусских думах» (К., 1893), в якій досить великий розділ присвячений мові цих перлин усної народної творчості українського народу. Важливість цього дослідження для пізнання історії української літературної мови незаперечна, адже ж мова усної народної творчості — це

форма наддіалектного мовлення, що своїм корінням сягає літературної мови. Здійснений у цій праці скрупульозний аналіз мови українських дум, створених у переважній більшості протягом XVI—XVII ст., дав авторові змогу значною мірою поповнити загальну характеристику української літературної мови XVII—XVIII ст.

Таким чином, завдяки саме працям П. Г. Житецького загальна характеристика розвитку української літературної мови протягом такого важливого її періоду, як XVII—XVIII ст., була представлена достатньо об'єктивно і повно. Огляд праць П. Г. Житецького варто завершити «Начерком історії літературної української мови», який він створив разом зі своїм учнем О. Богумилом, що становить в основній своїй частині конспективний виклад праць цього видатного вченого про розвиток української літературної мови в XVII—XVIII ст., поповнений стислим оглядом розвитку української літературної мови попередніх століть. Ця праця, будучи опублікованою у журналі «Україна» (кн. 2, 1914) та окремим виданням, сприяла поширенню відомостей про історію української літературної мови. Разом з тим вона була першим цільним, хоч і загалом дуже коротким, нарисом історії старої української літературної мови до початку діяльності І. П. Котляревського.

Окремі питання історії української літературної мови успішно опрацьовував й І. Я. Франко. Так, у праці «Азбучна війна в Галичині 1859 р.» (ЗНТШ.— Т. 114—116.— Львів, 1913) він детально висвітлює боротьбу, що точилася в Галичині протягом 30—50-х років XIX ст. навколо питання про запровадження в українському письменстві латинської графіки. Багато слушних зауважень з питань історії української літературної мови подано в його «Нарисі українсько-руської літератури до 1890 р.» (Львів, 1910), де знаходимо висловлювання і про «руську» мову у Литовсько-Руській державі, і про староукраїнські граматики та словники, і про «Собор руських учених» 1848 р., і зауваження про мову і стиль різних українських письменників тощо.

Чимало зусиль докладав І. Я. Франко до справи вироблення єдиної української літературної мови на базі східноукраїнських говорів і шляхом зближення мови західноукраїнського письменства із східноукраїнським. У цьому відношенні цікаві такі його праці, як «Літературна мова і діалекти» (1907), «Передмова до третього

видання казки «Лис Микита» (1902), «Говоримо на вовка — скажімо і за вовка» (1891) та ін.

Дореволюційне мовознавство подало також стислий огляд основних моментів розвитку нової української літературної мови XIX ст. у тісному зв'язку з розвитком нової української літератури, який був виконаний О. О. Шахматовим і Є. Ф. Коршем у підготовленому ними 1905 р. за дорученням комісії Російської академії наук «Докладе Комиссии по вопросу об отмене стеснений малорусского печатного слова», що кілька разів публікувався у Петербурзі і Києві. Цей огляд, зважаючи на характер самої праці, побудований на загальному фоні заборонних заходів російського царизму проти українського друкованого слова, що дуже негативно відбилися на становленні української літературної мови і на загальному розвитку української культури і які, за одностайною думкою прогресивних діячів російської науки, мали бути відмінені в якнайкоротший термін.

Таким чином, уже дореволюційне мовознавство завдяки заходам визначних діячів вітчизняної науки спромоглося на загальний, щоправда, занадто стислий, огляд історії розвитку української літературної мови, починаючи від найдавніших часів і до кінця XIX ст.

Уже в перші післяреволюційні десятиліття з'являється кілька загальних оглядів історії української літературної мови. Перший з них належить М. Ф. Сумцову, який уже 1918 р. у Харкові видав невелику брошуру «Начерк розвитку української літературної мови», в якій у стислій формі розглянуто розвиток нової української літературної мови як на східноукраїнських землях, так і в Галичині, а в додатках вміщено зразки літературної мови в поетичних творах XVIII—XIX ст. Короткий нарис історії української літературної мови подав також А. Ю. Кримський у праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася», яка двічі публікувалася у книзі «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.» (К., 1922; 2-ге вид.— 1924), що крім згаданої праці містила й короткий нарис історії української мови О. О. Шахматова.

Ряд стислих нарисів про історію української літературної мови вміщено в численних науково-популярних працях і різного типу посібниках з української мови, що виходили в 20—30-ті роки. Наприклад, у книжці К. Нім-

чинова «Український язик у минулому й тепер» (Х., 1925) історії української літературної мови присвячено окремий розділ, в якому висвітлюються її найголовніші етапи. Те ж саме маємо і в одному з найпопулярніших у ті часи підручнику «Українська мова (Практично-теоретичний курс)» П. Горецького й Ів. Шалі та ін.

В кінці 20-х років з'являється колективний «Історичний курс української мови», що служив навчальним посібником для студентів-філологів Всеукраїнського заочного Інституту народної освіти, і в якому останні три лекції були присвячені історії української літературної мови, опрацьованих проф. М. Ф. Сулимою.

Це був перший цільний нарис історії української літературної мови, що охоплював її від початків формування аж до першого післяреволюційного десятиліття. Зрозуміла річ, що чимало фактів історії української літературної мови у цьому нарисі було висвітлено лише побічно, поверхово, а деякі з них зовсім опущено, багато було вже застарілого, помилкового, відкинутого згодом наукою, і дуже мало оригінального. Висвітлення старшого періоду історії нашої літературної мови спиралося тут здебільшого на розглянуті вже праці П. Г. Житецького, а частково — на деякі праці інших учених, в яких траплялися й помилки методологічного характеру. Проте в процесі становлення науки про історію української літературної мови ця праця, хоч і була далекою від досконалості, відіграла певну позитивну роль. Крім того, що вона служила деякий час за посібник з історії української літературної мови для студентів-філологів, її матеріалами частково користувалися й укладачі деяких пізніших посібників та методичних матеріалів з цього курсу.

Із загальних оглядів історії української літературної мови, що з'явилися друком ще до Вітчизняної війни, можна назвати невеличку книжку «Історія української літературної мови. Методичні вказівки для заочників філологічних факультетів університетів і факультетів мови й літератури педагогічних інститутів», що вийшла у 1940 р. і містила короткий конспективний виклад основних моментів курсу. Згодом ці методичні вказівки було перевидано з рядом виправлень і доповнень (одне з видань — 1947) й протягом певного часу вони використовувалися студентами-філологами як методичний посібник.

Ще 1939 р. у збірнику праць філологічного факультету Київського університету, присвяченого пам'яті Т. Г. Шевченка (Наук. зап. Київ. ун-ту. Зб. філол. ф-ту. № 1.— С. 299—332), було опубліковано велику статтю Г. А. Левченка «Місце Шевченка в історії української літературної мови», в якій проблема, визначена в заголовку, розглядалася на фоні розвитку української літературної мови першої половини XIX ст. Пізніше ця праця у значно розширеному й доопрацьованому вигляді була підготовлена як дисертація, якої авторові, на жаль не вдалося захистити, й вона була опублікована вже після його смерті у вигляді окремої монографії «Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст.» (К.; X., 1946). Ця праця, хоч і не позбавлена недоліків, була першою вдалою спробою висвітлити такий важливий період історії нової української літературної мови, як перша половина XIX ст., коли вона, стверджуючись і все глибше пускаючи коріння в надра живого народного мовлення, владно завойовувала позиції серед літературних мов слов'янських народів і народів світу.

Потреба в навчальних посібниках для вищої школи викликала також появу серії брошур (частина з них була підготовлена Ф. Т. Жилком), виданих Науково-методичним кабінетом заочної педагогічної освіти, в яких висвітлювалися як окремі періоди історії української літературної мови (наприклад, «Літературна мова кінця XVIII ст.», К., 1948; Українська літературна мова кінця XIX і початку XX ст.», К., 1948), так і мовна практика окремих письменників (І. Вишенського, І. Нечуя-Левицького, І. Франка та ін), а 1947 р. у вже згадуваних методичних вказівках для студентів-заочників конспективно висвітлювався весь курс історії української літературної мови.

Конспективний виклад цього курсу, але в дещо розширеному вигляді, подав також П. П. Плющ у книжці «Конспект з історії української літературної мови», виданій 1948 р. видавництвом «Радянська школа» для студентів-заочників.

1947 р. в «Історії української літератури» (т. 1, ч. 1.— К.; X., 1947) було опубліковано працю Л. А. Булаховського «Українська літературна мова», яка згодом двічі друкувалася під заголовком «Розвиток української літературної мови» перший раз у «Матеріалах до вивчення

історії української літератури» (т. 1.— К., 1959), а другий — як вступний розділ до великої праці автора, що вийшла після його смерті, «Історичний коментарій до української літературної мови» (Вибр. праці: У 5 т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 221—237). У цій праці подано стислий нарис історичного розвитку української літературної мови в основних її моментах, починаючи з характеристики літературної мови стародавньої Русі і кінчаючи висвітленням ролі Т. Г. Шевченка у становленні української літературної мови. «Мова Шевченка,— читаємо тут,— найважливіший момент в історії українського слова»... а кількома рядками вище: «Мова української поезії його генієм була піднесена на рівень, який забезпечив їй широке визнання, і — що важить найбільше — в самому українському народі закріпила впевненість у моці її як способі національної художньої творчості»[1].

Детальне висвітлення питання походження сучасної української літературної мови й розвитку літературної мови в західноукраїнських землях знаходимо у перших двох розділах класичної праці Л. А. Булаховського «Питання походження української мови» (К.: Вид-во АН УРСР, 1956), а в третьому її розділі — «Українська мова в документальному письменстві XIV і пізніших століть» — також характеристику староукраїнської літературної мови. Починаючи з XIV ст. праця Л. А. Булаховського, охоплюючи широке коло питань загальної історії української мови, висуває, а в ряді випадків і розв'язує чимало проблем, пов'язаних з виникненням і розвитком як сучасної української літературної мови, так і староукраїнської, не кажучи вже про староруську мову до XIV ст., в пам'ятках якої він старанно відшукує риси майбутньої української мови, як фонетично-граматичні, так і лексичні.

Посиленню інтересу до питань історії української літературної мови сприяло широке розгортання робіт по вивченню історії російської літературної мови, що припадає на 30-ті й особливо 40—50-ті роки XX ст., коли, завдяки діяльності таких видатних учених, як В. В. Виноградов, Л. А. Булаховський, С. П. Обнорський, Г. О. Винокур, Л. П. Якубинський та ін., опрацьовуються кардинальні питання історії російської літературної мови

---

[1] *Булаховський Л. А.* Вибр. праці: У 5 т.— Т. 2.— С. 235.

різних періодів і поступово оформляється сама наука про історію російської літературної мови. Основоположними в цій галузі російського мовознавства стали такі праці: *Виноградов В. В.* Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв.— М.: Учпедгиз, 1934, 2-ге вид.— 1938; *Його ж.* Основные этапы истории русского языка // Рус. язык в школе.— 1940.— № 3 — 5; *Булаховский Л. А.* Исторический комментарий к русскому литературному языку.— Х., 1937 (останнє вид.— К., 1959; див.: розділ І. Общий очерк истории русского литературного языка до конца XVIII в, с. 12—77); *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946; *Винокур Г. О.* Русский язык.— М.: Учпедгиз, 1945; *Його ж.* Русский литературный язык в первой половине XVIII века // История русской литературы.— М.; Л., 1941.— Т. 3; Русский литературный язык во второй половине XVIII века // *Там же.*— М.; Л., 1947 — Т. 4; *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка.— М., 1953, та ін.

Під впливом праць з історії російської літературної мови протягом 50-х років ведеться посилена робота як над дослідженням важливих проблем історії української літературної мови, так і над створенням загальних оглядів цього курсу.

Із праць першого типу необхідно відзначити монографії І. К. Білодіда «Питання розвитку мови української художньої прози (переважно післявоєнного періоду, 1945—1950 рр.)» (К.: Вид-во АН УРСР, 1955), «Українська літературна мова другої половини XVI, XVII і XVIII ст». (К.: Рад. шк., 1957), Г. П. Їжакевич «Питання російсько-українських мовних зв'язків» (К.: Вид-во АН УРСР, 1954), П. П. Плюща «Українська літературна мова другої половини XIX — початку XX ст., шляхи її розвитку і специфіка її» (К.: Вид-во АН УРСР, 1958) та ін., в яких висвітлюються найважливіші проблеми історії української літературної мови.

Із загальних оглядів історії української літературної мови, що з'явилися в першій половині 50-х років, виділяються дві невеликі книжки П. П. Плюща «Питання історичного розвитку української мови» (К.: Рад. шк., 1953) і особливо «Основні відомості з історії української літературної мови» (К.: Рад. шк., 1953), остання з яких

досить широко використовувалась як навчальний посібник для студентів-філологів, поки згодом не з'явилися значно повніші, капітальні праці.

Для практичних занять з курсу історії української літературної мови певний час використовувалась загалом непогано укладена А. А. Москаленком «Хрестоматія з історії української літературної мови» (К.: Рад. шк., 1954), що включала зразки староруських і староукраїнських текстів, а ознайомленню широкого кола читачів з уривками із праць визначніших українських і російських мовознавців, літературознавців та істориків, які в різні часи писали про розвиток української літературної мови, а також з висловлюваннями українських письменників-класиків на цю ж тему, сприяли гарно укладена П. Д. Тимошенком «Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови» (ч. 1—2.— К.: Рад. шк., 1959—1961) та збірник матеріалів «Українські письменники про літературу та мову» (К.: Рад. шк., 1961).

1958 рік став знаменним у вивченні історії української літературної мови. Цього року вийшли в світ дві великі праці — «Нариси з історії української літературної мови» П. П. Плюща (К.: Рад. шк., 1958), що певний час служили і за посібник для студентів філологічних факультетів, і перший том великого академічного «Курсу історії української літературної мови» за редакцією академіка І. К. Білодіда (К.: Вид-во АН УРСР, 1958), присвячений систематичному висвітленню розвитку літературної мови від її зародження і до Великої Жовтневої соціалістичної революції, який раніше, протягом 1957—1958 років видавався окремими книжечками (вийшло 12 випусків) як посібник для студентів-заочників. 1961 р. вийшов друком і другий том академічного «Курсу історії української літературної мови», в якому знайшли грунтовне опрацювання питання розвитку української літературної мови післяреволюційної епохи.

З виходом у світ цих праць історія української літературної мови вперше дістала всебічне і глибоке висвітлення від її початків і аж до наших днів. Разом з тим рельєфно окреслилися й ті численні білі плями, що є ще в її опрацюванні, а водночас з усією очевидністю постала необхідність виділення в окрему наукову галузь питань лінгвістичного вивчення мови творів художньої літератури, якими були переповнені обидві праці, й насамперед перший том, в якому майже половину сторінок було

відведено характеристиці мови творів окремих письменників XIX — початку XX ст.

Поряд з працями, що виходили на Радянській Україні, кілька спроб опрацювання питань історії української літературної мови здійснили зарубіжні українознавці, зокрема І. Огієнко, В. Чапленко (Чапля), І. Шевельов, проте методологічна їх хибність значно знижує їхню наукову вартість.

Підготовка й вихід у світ великих фундаментальних праць з історії української літературної мови, потреба створення вузівських програм і підручників з цього курсу — все це привернуло увагу вчених до питань періодизації історії української літературної мови.

Уже в перших програмах курсу, що вийшли після війни, виділяється аж п'ять періодів в історії української літературної мови (1. Літературна мова Київської Русі і феодальних князівств XI—XIII ст.; 2. Стара книжна мова XIV— половини XVII ст.; 3. Стара книжна українська мова другої половини XVII—XVIII ст.; 4. Нова українська літературна мова XIX і початку XX ст.; 5. Українська літературна мова після Великої Жовтневої соціалістичної революції), а в програмах, виданих зразу після лінгвістичної дискусії 1950 р., крім ряду редакційних правок назв розділів, четвертий розділ було поділено на два: «Українська літературна мова на народній національній основі (кінець XVIII — перша половина XIX ст.» і «Українська літературна мова в період розвитку революційно-демократичного руху і підготовки пролетарської революції (середина XIX — початок XX ст.)».

Обгрунтуванню періодизації в «Курсі історії української літературної мови» була присвячена спеціальна праця І. К. Білодіда і П. Й. Горецького «Курс історії української літературної мови. План курсу» (К.: Рад. шк., 1957). В цьому курсі виділяються такі періоди: 1) Літературна мова Київської Русі — вихідна основа утворення і розвитку літературних мов східних слов'ян; 2) Літературна мова української народності; 3) Розвиток української літературної мови на основі живої національної мови; 4) Українська літературна мова радянського періоду.

Протягом 1958—1959 років розгорілася дискусія навколо питань періодизації історії української літератур-

ної мови, в якій взяли участь П. П. Плющ (Принципи побудови курсу історії української літературної мови // Вісн. Київ. ун-ту.— № 1. Сер. філол. і журналістики, вип. 1. — 1958.— С. 93—97), П. Д. Тимошенко (Про періодизацію історії української літературної мови // Укр. мова в шк.— 1958.— № 6.— С. 59—66), А. А. Москаленко (До питання про періодизацію історії української літературної мови // *Там же*.— 1959.— № 1.— С. 71—76), М. А. Жовтобрюх (Зауваження до періодизації історії української літературної мови // *Там же*.— 1959.— № 2.— С. 57—64), М. К. Бойчук (До питання про періодизацію історії української літературної мови // *Там же*.— № 4.— С. 81—84), І. Є. Грицютенко (Про періодизацію української літературної мови // *Там же*.— № 6.— С. 58—63), Ф. П. Медведєв, П. А. Моргун, М. Ф. Наконечний (Про основні етапи історичного розвитку української літературної мови // Питання історичного розвитку української мови.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1962.— С. 13—56). Оглядові цієї дискусії П. П. Плющ присвятив спеціальну статтю «Про справжню, а не уявну періодизацію історії української літературної мови» (Вісник Київ. ун-ту. № 3. Сер. філол. та журналістики, вип. 2.— 1961.— С. 47—55), в якій здійснюється також спроба обгрунтування схеми періодизації, що пізніше знайшла втілення в його ж підручнику для філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів «Історія української літературної мови» (К.: Вища шк., 1971), який був грунтовним поглибленим доопрацюванням з численними додатками попередніх «Нарисів» цього ж автора і першим загалом задовільним і достатньо повним викладом цього вузівського курсу. За його схемою в історії української літературної мови виділяється всього три основні періоди (1. Літературно-писемна мова давньоруської народності; 2. Староукраїнська літературна мова; 3. Нова українська літературна мова), в кожному з яких, зокрема в другому і третьому, виділяється і ряд підперіодів. Наприклад, останній з основних періодів ділиться на три підперіоди: 1) Українська національна літературна мова кінця XVIII — першої половини XIX ст.; 2) Українська національна літературна мова другої половини XIX — початку XX ст.; 3) Українська національна літературна мова радянської епохи.

Протягом 60—80-х років увага до вивчення питань історії української літературної мови не послаблюється.

В цей час з'являється ціла низка монографічних досліджень, в яких знайшли поглиблене вивчення питання історії української літературної мови. Тут згадаймо найголовніші з них: *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості).— К.: Вид-во АН УРСР, 1961; *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (До середини 90-х рр. XIX ст.).— К.: Вид-во АН УРСР, 1963; *Його ж.* Мова української періодичної преси (Кінець XIX — початок XX ст.).— К.: Наук. думка, 1970; *Карпова В. Л.* Термін і художнє слово (Термінологічна лексика в мові сучасної української поезії).— К.: Наук. думка, 1967; *Шамота А. М.* Переносне значення слова в мові художньої літератури.— К.: Наук. думка, 1967; *Єрмоленко С. Я.* Фольклор і літературна мова.—К.: Наук. думка, 1987; *Її ж.* Синтаксис віршової мови (На матеріалі української радянської поезії).— К.: Наук. думка, 1969; *Іжакевич Г. П.* Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу.— К.: Наук. думка, 1969; *Грицютенко І. Є.* Естетична функція художнього слова (В українській прозі 30—60-х рр. XIX ст.).— Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1972; *Русанівський В. М.* Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст.— К.: Наук. думка, 1973; *Його ж.* Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов.— К.: Наук. думка, 1985; *Білодід І. К.* Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов.— Наук. думка, 1979; *Передрієнко В. А.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі.— К.: Наук. думка, 1979 та ін.

Кожна із названих монографій вносить свій доробок в опрацювання окремих питань історії української літературної мови, однак серед них окремо виділяються праця А. І. Генсьорського «Галицько-Волинський літопис», в якій авторові шляхом аналізу лексики, фразеології та стилістичних особливостей досліджуваної пам'ятки вдалося розширити межі староукраїнської літературної мови початкового періоду вглиб XIII ст., а також монографії М. А. Жовтобрюха, в яких на матеріалах української преси XIX— початку XX ст. простежується становлення й розвиток публіцистичного функціонального стилю в новій українській літературній мові дожовтневого періоду, та В. М. Русанівського, зокрема «Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов», в якій по-

дається спроба висвітлення порівняльної історії розвитку східнослов'янських літературних мов (староруської, старoросійської, староукраїнської і старобілоруської) в їхніх стосунках з сучасними східнослов'янськими літературними мовами. До цього треба додати ще ряд новіших опрацювань історії російської та білоруської літературних мов, серед яких виділяються, насамперед, такі, як «Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.)» Б. О. Ларіна (М.: Высш. шк., 1975), «История русского литературного языка» О. І. Горшкова (М.: Высш. шк., 1969), «История русского литературного языка» М. О. Мещерського (Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1981), «Истоки и судьбы русского литературного языка» Ф. П. Філіна (М.: Наука, 1981), «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы» А. Й. Журавського (Мінськ: Навука і тэхніка, 1967), «Беларуска-украінскія пісьмова-моўныя сувязі» В. В. Аніченка (Мінськ: Навука і тэхніка, 1969) та ін., що сприяли з'ясуванню питань історичного розвитку східнослов'янських літературних мов, зокрема давнішого періоду.

Огляд досліджень історії української літературної мови дає змогу намітити й головні завдання, що постають перед цією галуззю українського мовознавства.

Одним із першорядних завдань тут, очевидно, залишається дальше розгортання монографічних досліджень, метою яких є поглиблене, всебічне вивчення як окремих питань історії української літературної мови, так і окремих її періодів, не виключаючи ні староруського, ні староукраїнського, не оминаючи при цьому й новоукраїнського, у вивченні якого також ще залишається чимало білих плям. Поглибленого висвітлення вимагають, зокрема, й історія староруської, й історія староукраїнської літературної мови, не кажучи вже про дореволюційний період нової української літературної мови, у висвітленні якого назбиралося чимало питань, що потребують поглибленого дослідження, відчутних уточнень, а іноді навіть і переоцінки у світлі нових даних. Та й радянський період, незважаючи на глибоке його опрацювання в другому томі академічного «Курсу історії української літературної мови», також потребує дальшого вивчення.

Дальше поглиблене вивчення історії української літературної мови має спиратися також на нові дані лінгвостилістичних досліджень мови творів як старої, так і нової української літератури, включаючи й радянську, однак

самі ці дослідження, постачаючи матеріал для історії літературної мови, становлять предмет іншої науки, лінгвостилістики, яка, хоч певний час і співіснувала з історією літературної мови, тепер уже відокремилась від неї й займає проміжне становище між власне мовознавством і літературознавством, існуючи на межі цих двох філологічних наук.

Численні пошуки, які велися протягом останньої чверті століття, сприяли нагромадженню значної кількості нових даних у цій галузі науки, що дало вагомі підстави для розгортання робіт по створенню нової багатотомної академічної праці з історії української літературної мови, попередній проспект якої було опубліковано в журналі «Мовознавство» (1985.— № 6.— С. 11—20). Однак створення цієї праці вимагатиме ще значних зусиль, зокрема проведення ряду монографічних пошукових досліджень, окремі з яких вже з'явилися друком (див., наприклад, колективну монографію «Жанри і стилі в історії української літературної мови», К.: Наук. думка, 1989).

10. З історії лінгвостилістичних досліджень української мови

Зародження лінгвостилістичних досліджень української мови також пов'язане з ім'ям П. Г. Житецького, який ще 1876 р. опублікував працю «Описание Пересопницкой рукописи XVI в.», де поряд з описом палеографічних явищ знаходимо досить детальний аналіз мовно-стилістичних особливостей Пересопницького евангелія 1556—1561 рр., цієї важливої пам'ятки української літературної мови XVI ст. Йому ж належить і порівняно детальний опис мовно-стилістичних засобів українських народних дум, вміщений у згадуваній уже праці «Мысли о народных малорусских думах» (К., 1893), а також стаття «О переводах евангелия на малорусский язык» (ИЗОРЯС.— 1906.— Кн. 4), в якій натрапляємо на ряд слушних зауважень щодо мовно-стилістичного оформлення розглядуваних ним перекладів евангельських текстів українською мовою (П. Куліша, П. Морачевського, М. Лободовського).

Серед значної кількості досліджень, присвячених вивченню мови пам'яток, виділяються праці О. І. Соболевського, зокрема його «Очерки из истории русского языка» (К., 1884), в яких досліджено мову групи староукраїн-

ських пам'яток XII—XV ст. (Добрилове евангеліє 1164 р., Типографське евангеліє № 7 XII ст., Типографське евангеліє № 6 XII—XIII ст., Ірмолой В. І. Григоровича XII—XIII ст., Віденський октоїк XII—XIII ст., Галицьке евангеліє 1266—1301 р., тощо), проте не в лінгвостилістичному, а в чисто історико-граматичному (фонетичному) плані.

Із дореволюційних досліджень мови пам'яток, в яких забезпечений хоча б частково лінгвостилістичний аспект, можна відзначити, зокрема, такі, як «Антоний Радивиловський, южнорусский проповедник XVII в.» М. Марковського (К., 1895), в якому знаходимо великий розділ про мову його творів, «О языке Несторова жития преподобного Феодосия Печерского по древнейшему из дошедших списков XII в.» О. М. Лук'яненка, «Язык евангелия 1581 г. в переводе В. Негалевского» О. А. Назаревського (Университетские известия.— К., 1911, кн. 8, 11—12), «Из истории перевода евангелия в Южной России в XVI веке» А. С. Грузинського (К., 1912) та ін. Проте українська лінгвостилістика остаточно склалася лише після Жовтневої революції.

Протягом 20—30-х років XX ст. у різних виданнях з'являється чимало статей про мову творів як класичної, так і радянської української літератури.

Першими в післяреволюційний період були, здається, статті, присвячені мові творів Г. С. Сковороди, що було пов'язано з відзначенням його ювілею у 1922 р. Так, у збірнику «Пам'яті Г. С. Сковороди» (Одеса, 1923) було надруковано статтю П. О. Бузука «Мова і правопис у творах Г. С. Сковороди», у журналі «Червоний шлях» (1924, № 4—5) — статтю О. Синявського «Мова творів Гр. Сковороди», окремий розділ про мову і стиль Г. Сковороди знаходимо і в монографії Д. І. Багалія «Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода» (Х., 1926).

У 20-ті й особливо в 30-ті роки було опубліковано багато статей про мову творів Т. Г. Шевченка. Кілька статей, зокрема, належать О. Н. Синявському (Дещо про Шевченкову мову. Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови // Україна.— 1925.— № 1—2; Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення // Культура українського слова. 1.— 1931), М. Ф. Сулимі (Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря» // Червоний шлях.— 1924.— № 10) та ін. Ряд

цінних статей про мову Т. Г. Шевченка надруковано в ювілейному збірнику Київського університету «Пам'яті Т. Г. Шевченка», що вийшов до 125-ліття з дня народження поета 1939 р. (*Левченко Г.* Місце Шевченка в історії української літературної мови; *Масальський В.* Мова і стиль поезії Т. Г. Шевченка; *Ільїн В.* До питання синоніміки Шевченка; *Деркач А.* Функції слов'янізмів у лексиці Шевченка, та ін.); у збірнику «Мовознавство», 1940, № 15—16 (*Ващенко В. С.* Про мову Шевченка; *Дорошенко К. П.* Із спостережень над лексикою творів Т. Г. Шевченка та ін.), кілька статей Л. А. Булаховського у різних виданнях (Мовні засоби інтимізації в поезії Т. Г. Шевченка. 1. Інтимізуючі займенники // Вісті АН УРСР.— 1924.— № 3—4; Мовні засоби інтимізації в поезії Т. Г. Шевченка. Звертання // Наук. зап. Інституту мови і літератури АН УРСР. 1946. Т. 2, тощо) та ін.

З'явилися окремі статті і про мову І. П. Котляревського (див., наприклад: *Синявський О.* З верховин нової літературної української мови. Про мову І. Котляревського // ЗІФВ ВУАН. 1928. № 76-б, т.2; *Семенів М. М.* Прийменникові конструкції в мові Ів. Котляревського // Зап. Одеськ. наук. при УАН товариства. Секція істор.-філол. 1929. № 3; *Янко-Триницька Н. О.* Паралелізми в мові Ів. Котляревського // Мовознавство.— 1936.— № 10, та ін.), Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (*Веселовська З.* Мова Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Синтакса українських оповідань Г. Квітки в зв'язку з наступним розвитком літературної мови // Наук. зап. Харків. науково-дослідної кафедри мовознавства.— 1927.— Кн. 1), Марка Вовчка (*Ладухін Н.* Одне з питань фразеології Марка Вовчка. Функції прийменника *«по»* у фразі «Народних оповідань» // Зап. Ніжин. ін-ту народної освіти, 1930. Кн. 10), А. Свидницького (*Хращевський М.* Деякі фразеологічні особливості мови А. Свидницького // ЗІФВ ВУАН. 1929. Кн. 21—22), М. Коцюбинського (*Ладухін М.* Способи постпозитивно-релятивного сполучення речень у Коцюбинського // Зап. Ніжин. ін-ту соціального виховання.— 1931.— Кн. 2; *Гончар О. Т.* Про неповні та одноелементні речення в творах М. М. Коцюбинського // Учені зап. Харків. ун-ту, № 20. Зб. праць кафедри мовознавства. 1940. № 1), Лесі Українки (*Сулима М. Ф.* Речення з присудком на *-но, -то* в мові Лесі Українки // Наук. зап. Харків. науково-дослідної кафедри мовознавства. 1929. Кн. 2) тощо.

Чимало статей, присвячених мові українських радянських письменників, було опубліковано в журналі «Червоний шлях» (наприклад: *Осипів М.* Мова фейлетонів Остапа Вишні.— 1928.— № 9 —10; *Капустянський* І. Поет життєвої динаміки Валеріян Поліщук; розділ: Язик поезії В. Поліщука.— 1924.— № 8—9; *Цебенко В.* Аналіз мови поезій Йогансена.— 1925.— № 4), у збірнику «За якість художньої мови», що вийшов у Харкові 1934 р. (*Матвієнко О.* Кілька міркувань про роман «Мати» А. Головка; *Каганович Н.* Мова персонажів «Загибелі ескадри» О. Корнійчука; *Тетієвський М.* Мовний реалізм у драмі — мова драматичних творів І. Микитенка), у збірнику «Мовознавство» (*Масальський В.* Про мову Тичини // 1935.— № 6; *Василевський С.* «Ваграмова ніч» Л. Первомайського з мовного погляду // *Там же; Ізюмов О.* Про мову деяких творів І. Микитенка // *Там же; Каганович Н.* Про дослідження мови драми і про мову «Платона Кречета» О. Корнійчука // *Там же; Масальський В.* На аванпостах художнього слова — про мову роману І. Кириленка // 1935.— № 3—4; *Кириченко І.* Про мову творів Івана Ле // 1936.— № 7), а також у деяких інших виданнях (наприклад: *Майфет Г.* Із студій над поетичними варіантами. Максим Рильський «Під осінніми зорями» // Культура українського слова. Вип. 1.— Х.; К., 1931).

Особливого поширення набули лінгвостилістичні дослідження мови творів українських письменників в 50—60-ті роки. У цей час з'явилася велика кількість дисертаційних праць про мову творів багатьох українських письменників, що були здебільшого опубліковані у вигляді авторефератів та серії статей. Так, про мову творів І. Франка було підготовлено одну докторську (*Петличний І. З.* Синтаксис мови творів Івана Франка.— Львів, 1965) і ряд кандидатських дисертацій (*Корнієнко Н. П.* Боротьба І. Франка за чистоту і багатство української літературної мови на загальнонародній основі.— Львів, 1953; *Ощипко І. Й.* Лексична синоніміка в Бориславських повістях і оповіданнях І. Франка.— Львів, 1954; *Полюга Л. М.* Лексична і фразеологічна синоніміка поетичних творів І. Франка.— Львів, 1964; *Закревська Я. В.* Мовні і стилістичні особливості казок І. Франка.— Львів, 1957; *Тростогон М. А.* Семантико-стилістичні категорії лексики іншомовного походження у творах

І. Франка.— К., 1965, та ін.). Мові творів М. Коцюбинського було присвячено кілька монографій (*Білодід І. К.* Мова творів М. Коцюбинського.— К.: Рад. шк., 1956; *Паламарчук Л. С.* Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського.— К.: Вид-во АН УРСР, 1957; *Масальський В. І.* Мова і стиль творів М. Коцюбинського.— К.: Рад. шк., 1965; *Дроздовський В. П.* Стилістичний аналіз прозового твору (за творами М. Коцюбинського).— Одеса: Вид. ОДУ, 1974 та ін.) і понад півдесятка кандидатських дисертацій (*Богдан М. М.* Фразеологія художніх творів М. М. Коцюбинського.— К., 1956; *Єрмакова С. Д.* Безособові речення в художніх творах М. Коцюбинського.— К., 1963; *Довженко Г. Я.* Порівняльні конструкції в художніх творах М. М. Коцюбинського.— К., 1969; *Пивоваров О. Є.* Надфразні єдності в українській художній прозі кінця XIX — початку XX ст.— К., 1973 та ін.), про мову творів П. Г. Тичини створено чотири кандидатські дисертації (*Смирнов А. І.* Словниковий склад і його стилістичне використання в збірках поезій П. Тичини «Партія веде» і «Чуття єдиної родини».— К., 1952; *Павленко Є. І.* Особливості синтаксису поетичної мови П. Тичини.— К., 1954; *Леонова М. В.* Стилістичні категорії слів і фразеологізмів у збірках П. Тичини «Партія веде», «Чуття єдиної родини» і «Сталь і ніжність».— Львів, 1954; *Шадура В. А.* Лексика поезії П. Г. Тичини.— Львів», 1954), про мову творів М. П. Стельмаха — три кандидатські дисертації (*Авксентьєв Л. І.* Фразеологія мови прозових творів М. Стельмаха.— Харків, 1969; *Бевзенко А. Т.* Лексична синоніміка романів М. Стельмаха.— Одеса, 1968; *Миронюк Н. П.* Лексика роману М. П. Стельмаха «Хліб і сіль».— Харків, 1969) і т. д. Зараз майже не залишилося письменника-класика чи відомого українського радянського письменника, мові творів якого не було б присвячено статті чи кандидатської дисертації.

У цей час виходить в світ й ціла низка лінгвостилістичних монографій. Так, крім уже згадуваних монографій про мову творів М. Коцюбинського, відзначимо кілька видань про мову творів Т. Г. Шевченка (наприклад, *Ільїн В. С.* Мова творів Т. Г. Шевченка.— К.: Рад. шк., 1957; *Петрова П. О.* Шевченкове слово та поетичний контекст.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1960; *Ващенко В. С.* Мова Тараса Шевченка.— Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1963;

Білодід І. К. Шевченко в історії української літературної мови.— К.: Наук. думка, 1964; див. також зб.: Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка.— К.: Наук. думка, 1964), а також монографії про мову творів І. Франка (*Білодід І. К.* Каменяр українського слова.— К.: Наук. думка, 1966; *Закревська Я. В.* Казки Івана Франка (Мовно-художній аналіз).— К.: Наук. думка, 1966; *Полюга Л. М.* Слово у поетичному тексті Івана Франка.— К.: Наук. думка, 1977), Панаса Мирного (*Грицютенко І. Є.* Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного.— К.: Рад. шк., 1959); див. також цікаву у багатьох відношеннях монографію І. Є. Грицютенка «Естетична функція художнього слова (В українській прозі 30—60-х рр. XIX ст.)» (Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972) та Я. В. Януш «Мова української класичної драматургії» (К.: Вища шк. Вид-во при Київ. ун-ті, 1983).

Окремо треба відзначити ряд монографій про мову творів українських письменників радянського періоду, створених І. К. Білодідом (Питання розвитку мови української радянської прози (переважно післявоєнного періоду, 1946—1950 рр.).— К.: Вид-во АН УРСР, 1955; Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського.— К.: Вид-во АН УРСР, 1955; Мова творів Олександра Довженка (Збірник «Зачарована Десна»).— К.: Вид-во АН УРСР, 1959; Поетична мова Максима Рильського.— К.: Наук. думка, 1965; та ін.), а також іншими авторами (пор., наприклад: *Скрипник Л. Г.* Особливості мови і стилю української художньо-історичної прози.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958; *Колесник Г. М.* Слово крилате, мудре, пристрасне. Лексична синоніміка поетичної мови М. Т. Рильського.— К.: Наук. думка, 1965; *Пришва Б. Г.* Засоби гумору в творах Остапа Вишні.— К.: Дніпро, 1977, та ін.).

Завершуючи огляд праць з української лінгвостилістики, не можна не згадати цікавої у багатьох відношеннях монографії В. А. Чабаненка «Основи мовної експресії» (К.: Вища шк., 1984), в якій на багатому матеріалі усіх структурних мовних рівнів, усіх функціональних стилів комплексно досліджуються виражальні засоби української мови, при цьому особливу увагу автор приділяє міжстильовому взаємопроникненню експресивних засобів, а не лише їхній належності до певного мовного стилю.

11. Основні проблеми і перспективи вивчення історії української мови

Огляд вивчення історії української мови дає певні підстави для визначення у вигляді загальних підсумків основних проблем і найважливіших завдань, розв'язання яких настійно вимагає дальший розвиток мовознавчої науки.

Найважливішими, першочерговими завданнями у вивченні історії української мови можна вважати такі:

1) Якнайшвидше завершення і видання синтетичної, узагальнюючої академічної багатотомної праці «Історія української мови», вдало розпочатої випуском чотирьох книг, присвячених фонетиці, морфології, синтаксису й лексиці; хоча синтетичних, узагальнюючих праць з історії української мови вже з'явилося чимало, щоправда, з різною мірою синтезу й оригінальності, внесених їхніми авторами, проте час від часу вони знову з'являтимуться, оскільки наука весь час поповнюється і новим фактичним матеріалом, і новими ідеями, узагальнення яких диктується подальшим її поступом, крім того, значення подібних праць полягає не лише в підведенні підсумків уже досягнутого, а й у тому, що в них чіткіше, рельєфніше виступають ті прогалини, що виявляються ще незаповненими і які необхідно заповнити в ближчому чи дальшому майбутньому, чіткіше вимальовуються завдання, що потребують свого розв'язання;

2) Посилення теоретичного аспекту дослідження історичного розвитку різних структурних рівнів української мови, що можливе, зокрема, при послідовному впровадженні системного підходу до вивчення явищ історії мови;

3) Уточнення хронології ряду явищ різних рівнів мовної структури української мови;

4) Слабка вивченість історії окремих структурних рівнів української мови і їх деяких ланок настійно вимагає розгортання, зокрема за даними писемних пам'яток, монографічних досліджень як історії окремих ланок різних структурних рівнів мови, так і опису її окремих хронологічних зрізів;

5) Необхідною умовою при здійсненні цих і інших досліджень з історії мови є широке залучення поруч із даними писемних пам'яток також даних діалектної мови, що й досі залишаються надійним, нерідко майже єдиним

джерелом для внутрішньої реконструкції перебігу тих чи інших мовних явищ, історичний розвиток яких слабко відбивається у писемних пам'ятках, а крім того не можна забувати, що вивчення історії внутрішньої структури мови не може обмежуватися лише літературною мовою, воно повинно включати вивчення обох різновидів національної мови — і літературної, і діалектної, у зв'язку з чим виникає ще одне, побіжне, щоправда, для історика мови, але надзвичайно важливе завдання — створення грунтовної систематичної академічної праці про українську діалектну мову, відсутність якої дуже утруднює роботу дослідника історії фонетичної системи і граматичної будови української мови;

6) Розширення хронологічних рамок досліджень як за рахунок найдавніших періодів історії нашої мови (останній аспект широко представлено в найновішій академічній колективній «Історії української мови», зокрема в томі, присвяченому історичній фонетиці, хоч у томі, присвяченому синтаксису, він представлений відчутно слабше), так і новіших, зокрема XIX—початку XX ст.

Тут треба одразу відзначити, що перед українськими мовознавцями настійно постає проблема створення на зразок відомих «Очерков по исторической грамматике русского литературного языка XIX в.» історичної граматики й фонетики української літературної мови XIX—початку XX ст., в якій має бути подана характеристика змін у різних ланках граматичної будови і фонетичної системи, а також у системі словотворення української літературної мови, починаючи від першої публікації «Енеїди» І. П. Котляревського і кінчаючи початком XX ст., з'ясовано шляхи становлення норм нової української літературної мови в усіх ланках її структури, основні тенденції у розвитку граматичних і словотвірних категорій тощо. Якщо врахувати, що аналогічна узагальнююча праця про українську літературну мову радянського періоду вже створена [1], хоч вона вже й дещо застаріла, то з виданням праці, про яку йдеться, буде не лише закладено міцні підвалини під споруду історії нової української літературної мови на національній основі (завдання, яке знову постає перед істориками літературної мови, адже те, що досі зроблене у першому томі академічної

---

[1] Див.: Курс історії української літературної мови. Т. 2.— К.: Вид-во АН УРСР, 1961.

«Історії української літературної мови» можна вважати лише попереднім ескізом) [1], а й забезпечено всебічний опис шляхів становлення й розвитку фонетичної системи, граматичної будови й словотворення української мови від часів її зародження і до наших днів. Як бачимо, завдання тут величезні, перспективи привабливі. На жаль, ця проблема досі привертала увагу лише поодиноких дослідників. Найбільше тут, здається, попрацював П. Д. Тимошенко, зокрема над історичною морфологією української літературної мови XIX — початку XX ст., але робота ця так і залишилася незавершеною (є лише окремі публікації) [2]. Тому необхідно зосередити на цій проблемі зусилля цілого колективу, групи дослідників, найкраще в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР (чи в координації з ним) і завершити цю роботу в якнайкоротший строк, домігшись також якнайшвидшої публікації її результатів.

Далі зупинімося детальніше на деяких інших пунктах накреслених вище завдань, хоч і не в тій послідовності, в якій вони перераховувалися.

Розширення вивчення історії української мови неминуче вимагає посилення теоретичного аспекту досліджень. Останнє, як уже зазначалося, можливе при послідовному дотриманні системного підходу до вивчення історії будь-якого явища різних структурних рівнів мови. Це означає, що дослідник має більше уваги приділяти з'ясуванню умов, що викликали діяння того чи іншого мовного процесу, виявленню взаємозв'язків досліджуваного явища з іншими, що зрештою призвело до видозміни окремих ланок мовної системи чи й цілої системи, встановленню причинових зв'язків між явищами і в середині всієї системи тощо. Словом, ідеться про з'ясування умов і причин процесів саморуху мовної системи, внутрішніх спон-

---

[1] Істотні доповнення до відтвореної тут загальної картини розвитку української літературної мови XIX — початку XX ст. див. у працях: *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.).— К.: Вид-во АН УРСР, 1963; *Його ж.* Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX ст.).— К.: Наук. думка, 1970.

[2] Див., наприклад: *Тимошенко П.* Морфологічні риси мови Тараса Шевченка. (Іменник) // Зб. праць 15-ї наук. шевченківської конференції.— К.: Наук. думка, 1968.— С. 133—162; *Його ж.* Морфологічні риси мови Шевченка. (Займенник) // Зб. праць 16-ї наук. шевченківської конференції.— К.: Наук. думка, 1969.— С. 104—114.

танних змін у розвитку й удосконаленні нашої мови протягом її історії.

Ми поки що не можемо похвалитися такими працями, які були б виконані на матеріалі історії української мови. Теоретична думка українських мовознавців останнім часом була зосереджена на вивченні соціологічних проблем типу лінгвістичних аспектів двомовності і багатомовності, міжмовної інтерференції, тощо, проблем загалом дуже важливих, викликаних самим життям, але нам конче необхідно побільше й таких досліджень, у яких теоретичні проблеми мовного розвитку, змін окремих ланок певних структурних рівнів мовної системи з'ясовувалися б на матеріалі історії української мови. І дуже прикро, що таких праць у нас з'являється ще дуже й дуже мало [1]. Нам видається, що варто продовжити, наприклад, дослідження граматичної індукції (аналогії) на матеріалі української мови, над чим так плідно працював свого часу Л. А. Булаховський [2]. Адже ж шляхи (напрямки) діяння аналогії в кожній мові (а нерідко також і в діалектах тієї ж самої мови) своєрідні і саме вони значною мірою зумовили ті відмінності у морфології, що існують, наприклад, поміж сучасними східнослов'янськими і загалом слов'янськими мовами (між іншим, основна маса розрізнень поміж українськими діалектами на морфологічному рівні також зумовлена різними напрямами граматичної аналогії, що своєрідно відбилися в історії українських діалектів). А крім того, необхідно нарешті позбутися давно уже застарілих уявлень, згідно з якими граматична аналогія (морфологічна індукція) сприймається як універсальний ключ до всіх не з'ясованих ще морфологічних процесів, що відбувалися у нашій мові в минулому (відгомони таких уявлень ще зустрічаються навіть у найновіших працях). Треба не забувати, що аналогійні процеси також регулюються певними закономірностями (наприклад, аналогія діє лише в одному напрямку; певна форма однієї парадигми може взаємодіяти лише з тією ж самою формою іншої парадигми та ін.).

---

[1] Див., наприклад, працю, виконану на матеріалі української й російської мов: *Никулина Ф. А.* Влияние аналогии на словообразование.— К.: Изд-во Киев. ун-та, 1973.

[2] Ці праці зібрані тепер у виданні: *Булаховський Л. А.* Вибр. праці: У 5 т.— К.: Наук. думка, 1978.— Т. 3.— С. 11—188.

Необхідно також глибше досліджувати і більш кардинальні теоретичні проблеми історії нашої мови, в яких у науці далеко ще не все з'ясоване; наприклад, питання про староруську, давньоруську мову, її склад і взаємовідносини із старослов'янською, церковнослов'янською, питання про староукраїнську мову і її взаємозв'язки із старобілоруською і староросійською, тощо.

Багато зусиль треба ще докласти і до уточнення хронології мовних явищ, оскільки тут, як виявляється, є ще чимало нез'ясованого.

Здійснення цього завдання можливе лише шляхом дослідження старовинних пам'яток, зокрема староруських (давньоруських), під кутом зору виявлення в них південноросизмів, українізмів, чи, за термінологією нової «Історії української мови», протоукраїнських рис, залучаючи при цьому й пам'ятки, які з тих чи інших причин досі залишалися поза увагою дослідників. Адже ж староруські пам'ятки під цим кутом зору спеціально ще не досліджувалися. Якщо не брати до уваги не зовсім вдале видання Святославового збірника 1073 р. і дослідження його мови, здійснене В. Шимановським у книзі «К истории древнерусских говоров» (Варшава, 1887; 2-ге вид.— 1894), то лише один А. Ю. Кримський у своїй трилогії (Филология и погодинская гипотеза // Киев. старина.— 1898—1899, 2-ге вид.— К., 1904; Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів.— Львів, 1906; Древнекиевский говор.— Спб., 1907) і особливо в «Украинской грамматике» (М., 1907) піддав спеціальному обстеженню на предмет виявлення українізмів цілий ряд староруських пам'яток і добився в цьому певних успіхів. Щоправда, тодішня наукова критика спочатку поставилася до багатьох із виявлених А. Ю. Кримським документальних свідчень досить обережно, намагаючись всіляко їх спростувати (наприклад, намагання пояснювати плутання [*ы*], [*і*] не як південноруську рису, а як явище, перенесене з оригіналу, що, мовляв, відбиває уже староболгарське плутання [*ы*], [*і*] та ін.), але пізніше ряд із них увійшов все-таки в науку як незаперечні факти (наприклад, плутання [*ы*], [*і*], чергування [*у*] з [*в*] та ін.), які свідчать про зародження ще у староруський період, відбитий найдавнішими пам'ятками, що дійшли до нас, мовних рис, які стали з часом характеризувати українську мову. Але А. Ю. Кримський здійснив цю роботу переважно на рівні фонетики, а крім того,

поза його увагою залишилося ще чимало староруських пам'яток, які й досі приховують багато невідомого. І тут дослідника можуть ще чекати важливі відкриття. Наприклад, ми звикли до того, що перші фіксації звукосполучень [*ов*] відповідно до старовинних [*tъlt*], [*tьlt*] засвідчуються пам'ятками лише починаючи з XV ст., а А. Ю. Кримський навіть передбачав, що цей перехід у малорусів і білорусів стався саме близько XV ст.[1] Подібне твердження маємо і в деяких підручниках з історичної граматики української мови[2], а в найновішій «Історії української мови» стверджується, що це явище було відоме значно раніше, ще в XIII—XIV ст., і виникло воно діалектно ще на давньоруській основі[3]. Угорський славіст Ласло Деже, досліджуючи ранні закарпатські пам'ятки, зокрема писані латинською мовою, натрапив в одному записі 1213 р. на написання антропоніма *Boutun*, який він, гадаємо, цілком правильно відчитав як *Boutun* (< Бълтоунъ), однак, засумнівавшись, став пояснювати цей запис, без належних, на нашу думку, для того підстав, специфічною вимовою угорського писаря, який на місці звукосполуки [*ol*] вимовляв [*'o*], що на письмі звичайно передається сполукою [*ou*], бо, мовляв, [*u̯*[на місці [*l*] тоді ще не могло бути[4]. Але сумніви автора, гадаємо, тут не обгрунтовані. Справа в тому, що [*u̯*] ([*v*]) на місці старовинного [*l*] у звукосполученнях [*tъlt*], [*tьlt*] в південно-західноруських і західноруських діалектах, що лягли в основу української і білоруської мов, з'явилося дуже рано, ще до занепаду зредукованих у староруських говорах Південної і Західної Русі, незважаючи на досить пізню фіксацію його в пам'ятках (XV ст.). Це підтверджується, між іншим, відсутністю

---

[1] Див.: *Крымский А.* Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. Т. 1, вып. 1.— М., 1907.— С. 89—90. Щоправда, існування форм на *-въ* замість давніших форм на *-лъ* у дієсловах минулого часу чоловічого роду типу *давъ* (замість *далъ*) цей автор відзначав уже в південних староруських пам'ятках XI ст. як діалектне явище, вважаючи їх, однак, нефонетичними (див. *Там же,* с. 90—96).

[2] Див.: Історична граматика української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко.— К.: Рад. шк., 1957.— С. 159—160; 2-ге вид.— К.: Рад. шк., 1962.— С. 167—169.

[3] Див.: Історія української мови. Фонетика.— К.: Наук. думка, 1979.— С 223.

[4] Див.: *Дэже Л.* Очерки по истории закарпатских говоров.— Будапешт, 1966.— С. 45.

переходу [*l*] > [*u̯*] у випадках, коли [*l*] стояло перед зредукованим (пор.: *голка<игълъка, горілка<горѣлъка* та ін.). Така інтерпретація цього явища відома вже давно (пор., наприклад, *Бузук П.* Нарис історії української мови.— К., 1927.— С. 34—35; Історичний курс української мови (курс ВЗІНО).— Харків, 1929.— С. 102—103; див. також *Медведєв Ф. П.* Нариси з української історичної граматики.— Харків, 1964.— С. 92—93), і вона, за нашим глибоким переконанням, найправильніша, оскільки передбачає системний підхід до вивчення фонетичних явищ, чого, на жаль, нерідко й досі ще бракує нашим дослідженням. У даному випадку Ласло Деже вдалося відшукати одну з найдавніших фіксацій цього явища у пам'ятках, хоч на це, на жаль, не звернули уваги навіть автори найновішої праці з історичної фонетики української мови.

Дальше успішне вивчення історії української мови залежатиме від посилення монографічних досліджень, які мають висвітлити історію різних її структурних рівнів.

Справа в тому, що, хоча з історії української мови створено вже чимало монографій, історія окремих структурних рівнів та окремих їх ланок такими дослідженнями забезпечена ще слабко. Останнє особливо стосується синтаксису, словотвору, лексики, хоч фонетику і морфологію також необхідно і далі вивчати в такий спосіб.

Монографічні праці з історії української мови, що з'явилися протягом останніх десятиліть, виконані здебільшого у двох планах: 1) у плані вивчення стану якогось із структурних рівнів на певному синхронному зрізі (наприклад, праці Л. Л. Гумецької «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.» (К., 1958), В. К. Дем'янчука «Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.» (К., 1928), І. М. Керницького «Система словозміни в українській мові на матеріалі пам'яток XVI ст.» (К., 1967) та ін.); 2) у плані вивчення історії окремої ланки якогось структурного рівня (наприклад, праці О. С. Мельничука «Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові» (Слов'янське мовознавство, т. 3, 1961.— С. 124—194), І. І. Слинька «Історія об'єктних зворотів в українській мові» (Чернівці, 1969), А. І. Генсьорського «Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літопису» (К., 1957) та ін.).

Дослідники історії української мови мають ще чимало попрацювати над створенням монографічних праць різного типу, присвячених вивченню історії різних структурних рівнів нашої мови. Так, для глибшого вивчення історичної морфології української мови необхідно було б створити ще праці на зразок монографії І. М. Керницького про стан українських форм XVII—XVIII ст., дослідники історії українського словотвору мають продовжити вдало започатковану Л. Л. Гумецькою роботу по вивченню становлення системи українського словотвору, виконавши спеціальні праці про стан українського словотворення на окремих синхронних зрізах XVI—XVIII ст., а також посилити вивчення історії окремих словотвірних типів і словотвірних моделей з залученням якнайширшого кола пам'яток. Конче потрібні й узагальнюючі праці з історії окремих класів слів на зразок монографій В. М. Русанівського «Структура українського дієслова» та А. П. Грищенка «Прикметник в українській мові». Видання таких праць значно поповнило б наші знання про становлення морфологічної системи і системи словотвору української мови.

Своїх дослідників чекає й історичний синтаксис української мови. Успішні дослідження цього структурного рівня передбачають створення монографічних праць як з історії окремих ланок синтаксичної системи, так і про стан синтаксичної системи української мови на окремих синхронних зрізах, зокрема XIV—XVI, а також XVII та XVIII ст.

Зрозуміло, що ці дослідження мають здійснюватися при якнайширшому залученні писаних пам'яток різних стилів і жанрів, широкому використанні при цьому даних діалектної мови.

Необхідно продовжувати й вивчення історичної фонетики, всіляко заохочувати монографічні дослідження як історії окремих ланок фонетичної системи, так і опис цієї системи на певних синхронних зрізах, особливу увагу приділяючи поглибленому вивченню пам'яток, уточненню хронології багатьох фонетичних явищ тощо, підкоривши ці дослідження також проблемі створення історичної фонології української мови.

Пильнішої уваги вимагає до себе й історична акцентологія української мови, над якою так плідно свого часу працював Л. А. Булаховський, а нині продовжує працювати, добиваючись відчутних успіхів, В. Г. Скляренко.

Розширення досліджень у цій галузі має бути спрямоване на створення в кінцевому результаті синтетичної історичної акцентології української мови.

Наукова громадськість з посиленим інтересом чекає й нової академічної узагальнюючої багатотомної праці з історії української літературної мови, створення якої ще вимагатиме значних зусиль, а також появи нових монографічних пошукових досліджень.

Список рекомендованої літератури

Дослідження з мовознаства в Українській РСР за сорок років.— К.: Вид-во АН УРСР, 1957.— С. 3—92.

Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 145—184.

Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977.— К.: Наук. думка, 1980.— С. 102—113.

Список умовних скорочень назв деяких журналів

ИЗОРЯС — Известия отделения русского языка и словесности Российской академии наук
ЖМНП — Журнал министерства народного просвещения
ЗІФВ ВУАН — Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської (Української) академії наук
ЗНТШ — Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка
РФВ — Русский филологический вестник

*ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК**

* Покажчик укладено автором.

К

Л

М

Н

Щ

Ю

Я

Зміст

Бевзенко С. П.

Б36 Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: Навч. посібник.— К.: Вища шк., 1991.— 231 с.

ISBN 5-11-001860-X.

Б $\frac{4602000000-207}{М211(04)-91}$ 277—90 **ББК** 81.2Ук—923

Учебное издание

Бевзенко Степан Филиппович

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

История изучения украинского языка

Допущено Министерством народного образования УССР в качестве учебного пособия для студентов пединститутов специальности 02.19.00 «Украинский язык и литература»

Киев, «Выща школа»

На украинском языке

Оправа художника *В. С. Левчук*

Художній редактор *І. Г. Сухенко*

Технічні редактори *Н. Ю. Морозова, Т. Г. Шепновська*

Коректор *К. В. Ткачук*

ИБ № 13326

Здано до набору 21.03.90. Підписано до друку 12.11.90. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 2. Гарнітура літературна. Високий друк. Умов.-друк. арк. 12,18. Умов. фарбовідб. 12,18. Обл.-вид. арк. 12,91. Тираж 10 000 пр. Вид. № 8441. Зам.№162.Ціна1крб.90к.

Видавництво «Вища школа», 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.